

ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

Бо ҳуқуқи дастнавис

ТДУ: 247:549.9 (776.3)

ТКБ: 68.304

А – 45

АБДУАЛИМЗОДА ИСМОИЛ ИБРОҲИМ

**ТАШАККУЛ ВА РУШДИ ҚОНУНГУЗОРИИ МОЛИЯВИИ
ТОҶИКИСТОН: ТАҲҚИҚОТИ ТАЪРИХӢ-ҲУҚУҚӢ**

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ аз рӯйи
ихтисоси 12.00.01. – Назария ва таърихи ҳуқуқ ва давлат; таърихи
таълимот дар бораи ҳуқуқ ва давлат

РОҲБАРИ ИЛМӢ:

**доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ,
профессор ҒАФУРЗОДА А.Д.**

ДУШАНБЕ – 2023

МУНДАРИЧА

НОМГЀИ ИХТИСОРАҲО.....	3
МУҚАДДИМА.....	4-19
БОБИ 1. ПАЙДОИШ ВА ШАКЛГИРИИ ҚОНУНГУЗОРИИ МОЛИЯВЀ ДАР ДАВРОНИ ТОШЀРАВЀ ВА ШЀРАВЀ ДАР ТОЧИКИСТОН.....	20-81
1.1. Ташаккул ва инкишофи муносибатҳои молиявЀ дар Тоҷикистони тошЀравЀ.....	20-58
1.2. Инкишофи қонунгузори молиявЀ дар Тоҷикистони шЀравЀ.....	58-81
БОБИ 2. ИНКИШОФ ВА РУШДИ ҚОНУНГУЗОРИИ МОЛИЯВИИ ЇУМЀУРИИ	ТОЧИКИСТОНИ
СОЀИБИСТИҚЛОЛ.....	82-143
2.1. Марҳилаҳои инкишофїбии қонунгузори молиявии Їумҳурии Тоҷикистон дар даври Истиқлолияти давлатї.....	82-120
2.2. Рушди қонунгузори молиявЀ оид ба назорат ва идоракунии давлатии соҳаи молия.....	120-130
2.3. Самтҳои афзалиятноки рушди минбаъдаи қонунгузори молиявЀ дар шароити муосир.....	130-143
ЀУЛОСА.....	144-149
ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИЀАҲОИ ТАЀКИКОТ.....	150-151
РЀЙҲАТИ АДАБИЀТ.....	152-164
ИНТИШОРОТ АЗ РЀИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ.....	165-166

НОМГЎИ ИХТИСОРАҲО:

ҚТ – Ҷумҳурии Тоҷикистон

ҚМШС Тоҷикистон – Ҷумҳурии Мухтори Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон

ҚШФСР – Ҷумҳурии Шӯравии Федеративии Сотсиалистии Россия

ИҚШС – Иттиҳоди Ҷумҳуриҳои Шӯравии Сотсиалистӣ

ҚШСЎ – Ҷумҳурии Шӯравии Сотсиалистии Ўзбекистон

ҚМШС – Ҷумҳурии Мухтори Шӯравии Сотсиалистии Туркистон

ҚШС – Ҷумҳурии Шӯравии Сотсиалистӣ

АМО ҚТ – Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон

СММ – Созмони Милали Муттаҳид

ИДМ – Иттиҳоди Давлатҳои Муствақил

ғ. – ғайра

с. – сол

с. – саҳифа

С. – саҳифа

қ. – қисм

қ.қ. – қисмҳо

б. – банд

б.б. – бандҳо

м. – модда

м.м. – моддаҳо

млн – миллион

млрд – миллиард

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Ҷумҳурии Тоҷикистон (минбаъд ҶТ) бори нахуст пас аз ба даст овардани Истиқлолияти давлатӣ ба марҳилаи нави инкишофи таърихӣ - бунёди давлати соҳибхитиёр, демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ, ягона ва иқтимоӣ ворид гардид.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти ҶТ муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар паёми худ ба Маҷлиси Олии ҶТ «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилию хориҷии ҷумҳурӣ» аз 21 декабри соли 2021 иброз доштанд, ки «Дар натиҷаи татбиқи сиёсати самарабахши молияи давлатӣ, аз ҷумла дар самти таъмини суботи молиявӣ, такмили низоми андозбандӣ ва баланд бардоштани самаранокии идораи молияи давлатӣ ҳаҷми даромади буҷети давлатӣ дар солҳои соҳибистиқлолӣ мунтазам афзоиш ёфт. Илова бар ин, чиҳати гузариш ба стандартҳои байналмилалӣ ҳисоботи молиявӣ, ба таври пурра татбиқ намудани барномаҳои муосири баҳисобгирии амалиёти молиявӣ ва васеъ чорӣ кардани рақамикунонӣ дар соҳа бояд чораҳои судманд роҳандозӣ карда шавад»¹.

Дар ташаккул ва рушди сохтори иқтисодии ҳар ҷомеаи муосир танзими давлатӣ, ки дар доираи сиёсати иқтисодии интихобгардида амалӣ мегардад, нақши пешбаранда ва муайянкунанда дорад. Яке аз механизмҳои нисбатан муҳиме, ки ба давлат имконияти амалӣ намудани танзими иқтисодӣ ва иқтимоиро таъмин менамояд ин низоми молиявии давлат мебошад, ки бахшҳои асосии онро низоми буҷет, андоз ва гумрук ташкил медиҳад.

Муносибатҳои молиявӣ дар таърихи давлат ва ҳуқуқи тоҷикон чун ҷузъи ҷудонопазири ҳаёти ҷамъиятӣ ва давлатӣ дар ҳама марҳилаҳои давлатдорӣ арзи ҳастӣ доштанд.

Дар замони истиқлолият қонунгузориҳои молиявии ҷумҳурӣ дар давраи фаъоли рушди худ қарор дорад, ки бо дигар шудани муносибатҳои иқтисодӣ ва рушди муносибатҳои бозорӣ алоқаманд мебошад. Табиист, ки муносибатҳои нави иқтисодии дар кишвар ба вучудомада дар назди

---

¹ Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 21 декабри соли 2021 [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.prezident.tj/ru/node/865> (санаи мурочиат: 1.02.2022).

қонунгузории молиявӣ, андоз ва гумрук вазифаҳои нав гузошанд. Бо дарназардошти ин омилҳо таҳқиқи масъалаи мазкур аз лиҳози таърихӣ-ҳуқуқӣ мубрам маҳсуб меёбад.

Яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати ҳуқуқии ҚТ-ро дар давраи муосир тақмили қонунгузории молиявӣ ташкил медиҳад. Мувофиқи сарҳати 8 банди 18 Консепсияи сиёсати ҳуқуқии ҚТ барои солҳои 2018-2028, ки бо фармони Президенти ҚТ аз 6 феввали соли 2018, №1005 тасдиқ шудааст, яке аз масъалаҳои муҳим «тақмили қонунгузории соҳаи молиявӣ бо дарназардошти ташаккули рушди иҷтимоию иқтисодии давлат ва таҷрибаи пешқадами ҷаҳонӣ» мебошад².

Дар даврони Истиқлолияти давлатӣ бо мукамал шудани қонунгузории молиявӣ фаъолияти молиявии давлат ҳамчун баҳши таркибии муҳим ва зарурии низоми сиёсати иҷтимоии давлат қарор гирифта, васоит ва тарзу усулҳои гуногуне ба кор бурда шуд, ки онҳо ба коҳиш додани нобаробарии иҷтимоӣ равона карда шудаанд.

Қонунгузории молиявии Тоҷикистон марҳилаҳои гуногуни инкишофро паси сар намуда, дар замони соҳибистиқлолии кишвар мукамал гардид. Бояд қайд намуд, ки дар ҚТ ба ислоҳоти соҳаи идоракунии молияи давлатӣ диққати аввалиндараҷа дода мешавад.

Дар ташаккул ва рушди сохтори иқтисодии ҳар ҷомеаи муосир танзими давлатӣ, ки дар доираи сиёсати иқтисодӣ амалӣ мегардад, нақши пешбаранда ва муайянкунанда дорад. Низоми молиявии давлат яке аз механизмҳои нисбатан муҳиме мебошад, ки ба давлат имконияти амалӣ намудани танзими иқтисодӣ ва иҷтимоиро таъмин менамояд.

Даврони соҳибистиқлолӣ марҳилаи фаъоли рушди қонунгузории молияи Тоҷикистон маҳсуб ёфта, ба рушди муносибатҳои иқтисодӣ ва бозоргонӣ мусоидат намуда истодааст. Ташаккули муносибатҳои иқтисодӣ ва ба вучуд омадани соҳаҳои нави рушди иқтисодӣ, пайдоиши самтҳои нави рушди

---

² Консепсияи сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2028, ки бо фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 феввали соли 2018, № 1005 тасдиқ шудааст // Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. [Заҳираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 27.10.2022).

стратегии кишвар (масалан, саноатикунонии босуръати кишвар) такмили пайвастаи қонунгузории молиявиро талаб менамояд.

Такмили қонунгузории молиявӣ бо як қатор омилҳо, аз ҷумла, дигаргуниҳои фаъолияти молиявии давлат (хусусигардонӣ, дастгирии соҳибкорӣ, муқарраркунии рақами мушаххаси андозсупорӣ, ба вучуд омадани низоми устувори идоракунии молиявӣ ва ғ.) асос меёбад ва қабули қонунҳои нав ва умуман низоми қонунгузории молиявии ба талаботи объективии ҷамъият мутобиқро тақозо менамояд.

Бо дарназардошти ҳуҷҷатҳои болозикр таҳлили амиқи илмии масъала метавонад дар бартарафсозии мушкилотҳои мазкур мусоидат намояд.

Яке аз самтҳои муҳимтарини фаъолияти молиявии давлат дар шароити муносири ҷаҳонишавӣ ва бӯҳрони молиявӣ иқтисодӣ ин дуруст, бонизом ва самаранок ба роҳ мондани идоракунии молиявӣ ва назорати дохилӣ дар бахши давлатӣ мебошад. Зеро, иқтисоди бозорӣ бе низоми молиявии хуб ташкилшуда ва бозори молиявии танзимшаванда бомуваффақият ва устувор рушд карда наметавонад.

Низоми молиявӣ ва бозори молиявӣ дар заминаи иқтисоди бозорӣ, ки бавучудорандаи неъматҳои моддӣ ва маънавӣ мебошанд, амал менамоянд. Онҳо дар айни замон шартҳои фаъолияти ҳуди иқтисоди бозориро муайян менамоянд. Бинобар ин, дар иқтисоди бозорӣ идоракунии молиявӣ ва назорати дохилӣ дар бахши давлатӣ аҳамияти ниҳоят муҳимро мебозад. Бинобар ҳамин, таҳқиқи илмии масъалаи мазкур аз лиҳози назариявӣ ва амалӣ барои рушди низоми ҳуқуқӣ ва иқтисодии кишвар муҳим арзёбӣ мегардад.

Солҳои охир ҷиҳати такмили қонунгузории соҳаи молия ҳуҷҷатҳои муҳиме қабул гардид, аз ҷумла, Стратегияи идоракунии молияи давлатӣ дар ҚТ барои солҳои 2009-2018 (с. 2009)³, Консепсияи сиёсати ҳуқуқии ҚТ барои

---

³ Стратегияи идоракунии молияи давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2009-2018, ки бо фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 20 март соли 2009, № 639 тасдиқ шудааст // Маҳзани мутамааркази иттилоотии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шақли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 27.10.2022).

солҳои 2018-2028 (с. 2018)⁴, Стратегияи идоракунии молияи давлатии ҶТ барои давраи то соли 2030 (с. 2020)⁵; Стратегияи миллии рушди ҶТ барои давраи то соли 2030 (с. 2016)⁶ ва дигар ҳуҷҷатҳои барномавӣ. Бо дарназардошти ҳуҷҷатҳои болозикр таҳлили амиқи илмии масъала метавонад дар бартаарафсозии мушкilotҳои мазкур мусоидат намояд.

Дар фазои илмии хориҷӣ масъалаҳои умумии қонунгузори молиявӣ аз ҷониби муҳаққиқон таҳқиқ шудааст. Аммо, дар ҶТ то ҳол таҳқиқоти диссертатсионии алоҳида дар ин самт ҷой надорад. Аксарияти паҳлуҳои таърихӣ-ҳуқуқӣ, ташаккул ва инкишофи қонунгузори молиявии Тоҷикистон коркард нашудаанд. Аз ин рӯ, аз нигоҳи илмӣ-назариявӣ таҳқиқоти диссертатсионии мазкур мубрам ба ҳисоб меравад.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯи илмӣ. Дар фазои илми ҳуқуқшиносии ҶТ ба омӯзиши ҷанбаҳои таърихӣ-ҳуқуқии ташаккул ва инкишофи қонунгузори молиявии Тоҷикистон бархе аз олимони ватанӣ, ба монанди Ф.Т. Тоҳиров⁷, А.Ғ. Холиқзода⁸, М.З. Раҳимзода⁹, А.Д. Гафурзода¹⁰, Ш.К. Ғаюрзода¹¹, И.Х.

---

⁴ Концепсияи сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2028, ки бо фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 феввали соли 2018, № 1005 тасдиқ шудааст // Махзани мутамааркази иттилоотии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шақли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 27.10.2022).

⁵ Стратегияи идоракунии молияи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, ки бо фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31 январӣ соли 2020, № 1446 тасдиқ шудааст // Махзани мутамааркази иттилоотии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шақли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 27.10.2022).

⁶ Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, ки бо қарори Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 декабри соли 2016, № 636 тасдиқ шудааст // Махзани мутамааркази иттилоотии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шақли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 27.10.2022).

⁷ Тоҳиров Ф.Т. Актуальные проблемы истории и теории государства и права в условиях государственной независимости Республики Таджикистан. – Душанбе, 1988. – 369 с.; Тоҳиров Ф.Т. Становление советского права в Таджикистане. – Душанбе, 1987. – 170 с.; Тоҳиров Ф.Т. Правовая система Таджикской АССР (1924-1929 гг.): учебное пособие. – Душанбе, 1988. – 240 с.

⁸ Халиков А.Г. Правовая система зороастризма: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – Душанбе, 2004. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <https://www.dissercat.com/content/pravovaya-sistema-zoroastrizma> (санаи муроҷиат: 12.04.2021); Тоҳиров Ф.Т., Халиков А.Г. Проблемы власти и правосудия в «Авесте» // Авеста в истории и культуре Центральной Азии: сб. науч. ст., посвящ. 2700-летию создания «Авесты» и 10-летию независимости Республики Таджикистан. – Душанбе, 2001. – С. 115-131.

⁹ Раҳимов М.З. Ҳуқуқи соҳибкорӣ: китоби дарсӣ. – Душанбе: Деваштич, 2005. – 408 с.

¹⁰ Гафурзода А.Д., Рустамзода Ҷ.Ю. Ҳуқуқи молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон: китоби дарсӣ. – Душанбе: Матбааи АИДНПЧ, 2022. – 360 с.; Гафуров А.Д. Формирование и развитие финансового права развивающихся стран (на примере Исламской Республики Афганистан, Исламской Республики Иран, Кыргызской Республики и Республики Таджикистан) / под ред. д-ра юрид. наук, проф. Шерипова Н.Т. – Душанбе: Сино, 2012. – 308 с.; Гафуров А.Д. Правовое регулирование банковской деятельности в Республике Таджикистан: учебное пособие / под ред. А.Н. Козырина. – М.: ЦППИ, 2014. – 211 с.

¹¹ Ғаюров Ш.К. Ҳуқуқи молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон: китоби дарсӣ / зери таҳрири Н.Ш. Шонасридинов. – Душанбе: Сино, 2005. – 216 с.

Давлатов¹², Т.Р. Пирзода¹³, Ш.М. Исмоилов¹⁴, Э.С. Насриддинзода¹⁵, П.З. Мирзоев¹⁶, М.С. Ҳочиев¹⁷, Ҷ.Ю. Рустамзода¹⁸, З.А. Раҳимов¹⁹, Ш. Раҳимзода²⁰ ва дигарон машғул гардидаанд ва паҳлуҳои гуногуни мавзуи мазкур аз ҷониби онҳо мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст.

Қисматҳои алоҳидаи қонунгузори молиявӣ дар сатҳи диссертатсионӣ аз ҷониби олимони ватанӣ А.В. Золотухин²¹, Ф.М. Расулов²², Ҳ.Х. Саидов²³, С.П. Ҳайтов²⁴ ва дигарон таҳқиқ гардидааст.

Дар адабиётҳои илмии тоинқилобӣ таҳқиқи танзими ҳукукии фаъолияти низоми молиявӣ ва таҳлили фаъолияти он аз нигоҳи ҳукукӣ асосан дар қорҳои олимони рус ба монанди Д.Д. Батюшков, И.С. Блюх, Л.И. Кауфман, В.А. Лебедев, С.Н. Петишкин, Л.Н. Яснополский ва ғ., вохӯрда мешуд. Дар давраи шӯравӣ фаъолияти низоми бонкӣ дар қорҳои М.М. Агарков²⁵, Л.В. Бричко²⁶, А.В. Венедиктов²⁷, Н.Г. Скарженовский²⁸, В.Н. Твердохлебов²⁹ ва дигарон инъикос гардида буданд.

---

¹² Давлатов И.Х. Становление и развитие банковской системы Таджикистана. – Душанбе: Ирфон, 2005. – 320 с.

¹³ Пирзода Т.Р. Танзими ҳукукии фаъолияти соҳибқорӣ дар бозори хизматрасонии бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун аъзои Созмони Умумиҷаҳонии Савдо: дис. ... номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ. – Душанбе, 2018. – 204 с.

¹⁴ Танзими ҳукукии фаъолияти соҳибқорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: васоити таълимӣ / зери таҳрири умумии д.и.х., профессор Исмоилов Ш.М. – Душанбе: Деваштич, 2007. – 264 с.

¹⁵ Насриддинзода Э.С. Назарияи давлат ва ҳуқуқ (воситаи таълимӣ). – Душанбе: «Меҳрона-2017», 2019. – 204 с.

¹⁶ Мирзоев П.З. Ҳукуки бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон: васоити таълимӣ (Маҷмӯи лексия ва масъалаҳои амалӣ). – Душанбе: ЭР-граф, 2014. – 200 с.

¹⁷ Ҳочиев М.С. Қонунномаи Сосониён ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқӣ: таҳқиқоти таърихӣ-ҳуқуқӣ: автореф. дис. ... номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ. – Душанбе, 2021. – 55 с.

¹⁸ Рустамзода Ҷ.Ю. Ҳукуки молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон: қисми умумӣ: воситаи таълимӣ. – Душанбе, 2021. – 208 с.; Рустамзода Ҷ.Ю. Государственный финансовый контроль в сфере бюджетных отношений Республики Таджикистан: организационно-правовые основы: монография / под ред. Е.Ю. Грачевой. – Москва: Проспект, 2021. – 235 с.

¹⁹ Раҳимов З.А. Банковская система Таджикистана. – М.: Диалог-МГУ, 1999. – 200 с.; Раҳимов З.А. Банковская система и экономическое развитие Таджикистана. – Душанбе: Ирфон, 2002. – 288 с.

²⁰ Раҳимзода Ш. Муомилоти пулӣ ва қарз. – Душанбе: ЭР-граф, 2008. – 450 с.

²¹ Золотухин А.В. Правовое обеспечение страхования предпринимательских рисков по гражданскому праву Республики Таджикистан: дис. ... д-ра юрид. наук. – Душанбе, 2016. – 316 с.

²² Расулов Ф.М. Развитие законодательства о финансово-контрольной деятельности в Таджикистане (1917-2014 гг.): дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2015. – 189 с.

²³ Саидов Ҳ.Х. Формирование и развитие таможенного законодательства в советском и постсоветском Таджикистане: историко-правовое исследование: дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2016. – 167 с.

²⁴ Ҳайтов С.П. Становление и развитие налогового законодательства в Таджикистане (вторая половина XIX – начало XXI вв.): дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2011. – 206 с.

²⁵ Агарков М.М. Основы банковского права; Учение о ценных бумагах. – 3-е изд., стер. – М.: Волтерс Клувер, 2005. – 336 с.; Агарков М.М. Основы банковского права: курс лекций; Учение о ценных бумагах: науч. исслед. – 2-е изд. – М.: Бек, 1994. – 349 с.

²⁶ Бричко Л.В. Законодательство о расчетах в народном хозяйстве СССР. – М.: Юрид. лит., 1977. – 103 с.

²⁷ Венедиктов А.В. Основные проблемы банковского законодательства: К проекту Кредитного устава СССР / НКФ СССР. Институт экономических исследований. – М.: Фин. изд-во НКФ СССР, 1925. – 27 с.; Венедиктов

Дар шароити муосир таҳқиқи ҳаматарафаи масъалаҳои ҳуқуқи ташаккул ва инкишофи қонунгузори молиявии Тоҷикистон дар илми ҳуқуқи ватанӣ ҷой надорад. Масоили алоҳидаи танзими ҳуқуқи фаъолияти он дар адабиёти ҳуқуқи даврӣ баррасӣ гардидааст.

Дар илми ҳуқуқшиносии ватанӣ роҷеъ ба ташаккул ва инкишофи қонунгузори молиявии ҶТ профессор А.Д. Фафурзода дар китоби «Ҳуқуқи молиявии ҶТ» таъкид менамояд, ки рушди қонунгузори молиявии давлат дар баробари инкишофи муносибатҳои ҷамъиятии молиявӣ ба вучуд омада, ҳатто дар доираи танзими ин муносибатҳо қабули қонунгузори мукамалро олимони Федератсияи Россия низ таъкид менамоянд³⁰.

Дар заминаи андешаи болозикр олими рус Е.Ю. Грачева таъкид ба амал меоварад, ки бояд дар кишвар Қонуни федералӣ «Дар бораи назорати давлатии молиявӣ» қабул карда шуда, тамоми муносибатҳо дар самти мазкур дар доираи як санади алоҳидаи меъёрии ҳуқуқӣ танзим ёбанд. Олими мазкур андешаҳояшро бо он асоснок менамояд, ки то ба ҳол муносибатҳои рушдкардаи молиявии давлат ба таври комил дар қисмати назорати молиявӣ ба доираи танзими расмӣ меъёрии ҳуқуқӣ фаро гирифта нашудааст³¹.

Дар баробари ин, муҳаққиқ Д.Н. Маслов таъкид менамояд, ки “рушди қонунгузори молиявию бучетӣ вобастагӣ дорад ба талаботи ҳарчи бештари субъектони молиявӣ, ғанигардонии захираи молиявии давлат, инкишофи босуръати соҳаҳои стратегии давлатӣ ва дигар заминаҳои боэътимод”³².

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо ва ё мавзӯҳои илмӣ. Диссертатсия дар доираи лоиҳаи илмии кафедраи ҳуқуқ ва ҳуқуқшиносии муқоисавии факултети дипломатия ва сиёсати Академияи идоракунии давлатии назди

А.В. Договорная дисциплина в промышленности / Ленинградское отделение Коммунистической академии; Институт советского строительства и права. – Л.: Изд-во Леноблисполкома и Ленсовета, 1935. – 212 с.

²⁸ Скарженовский Н. Очерки советского банковского права. – Сталинабад, 1958. – 385 с.

²⁹ Твердохлебов В.Н. Государственный кредит. – Л.: Финансовое изд-во НКФ СССР. Ленингр. област. отделение, 1928. – 164 с.

³⁰ Фафурзода А.Д., Рустамзода Ҷ.Ю. Ҳуқуқи молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон: китоби дарсӣ. – Душанбе: Матбааи АИДНПҶ, 2022. – С. 50-51.

³¹ Грачева Е.Ю. Проблемы правового регулирования государственного финансового контроля: дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 2000. – С. 28.

³² Маслов Д.Н. Развитие бюджетного законодательства и финансовая деятельность Российской империи в конце XIX – начале XX вв. (историко-правовой аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Санкт-Петербург, 2010. – С. 13.

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон (Танзими ҳуқуқии муносибатҳои ҷамъиятӣ дар даври муосир) барои солҳои 2020-2025 иҷро гардидааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот. Мақсади асосии таҳқиқотро таҳлили маҷмӯи танзими ҳуқуқии ташаккул ва рушди қонунгузори молияӣ дар ҳудуди Тоҷикистони таърихӣ ва муосир ташкил медиҳад. Таҳқиқи таърихӣ-ҳуқуқии пайдоиш ва инкишофи қонунгузори молиявӣ дар асоси таҳлили маводҳои илмӣ таърихӣ, ҳуҷҷатҳои ҳуқуқӣ, адабиёти илмӣ ва дар заминаи онҳо коркард намудани хусусиятҳои хоси ташаккули қонунгузори молиявӣ дар даврони мушаххаси таърихӣ, пажӯҳиши қонунгузори молиявии амалкунандаи ҚТ мақсади асосии таҳқиқоти мазкур ба ҳисоб меравад.

Вазифаҳои таҳқиқот. Барои ноил шудан ба мақсад ва таъиноти таҳқиқот дар рисола вазифаҳои зерин гузошта шудааст:

– муайян намудани пайдоиши муносибатҳои молиявӣ дар аҳди қадим ва асримиёнагии Тоҷикистон то даври шӯравӣ;

– таҳқиқи пайдоиш ва рушди қонунгузори молиявии Тоҷикистон дар даври шӯравӣ;

– таҳлили ташаккул ва рушди қонунгузори молия дар даври соҳибистиқлолии кишвар;

– баррасӣ ва омӯзиши марҳилаҳои инкишофёбии қонунгузори молиявии ҚТ;

– таҳлили рушди қонунгузори молиявӣ оид ба назорат ва идоракунии давлатии соҳаи молия;

– муайян намудани самтҳои афзалиятноки рушди минбаъдаи қонунгузори молиявӣ дар шароити муосир;

– коркарди дурнамои инкишофи қонунгузори молиявии ҚТ.

Объекти таҳқиқот. Объекти таҳқиқоти диссертациониро ташаккул ва инкишофи қонунгузори молиявӣ дар ҳудуди Тоҷикистони таърихӣ ва

муосир фаро мегирад. Инчунин, ба омӯзиши таърихи пайдоиш, шаклгирӣ ва ташаккули қонунгузории молия алоқаманд мебошад.

Мавзуи таҳқиқот. Мавзуи таҳқиқоти диссертатсионӣ ақидаву назари олимони оид ба пайдоиш ва инкишофи қонунгузории молиявӣ, ҷанбаҳои назариявӣ ва амалии ташаккули низоми қонунгузории молиявии ҚТ, ҳамчунин меъёрҳои дахлдори ҳуқуқии танзимкунандаи муносибатҳои молиявӣ ва амалияи ҳуқуқтатбиқкунӣ дар ин самтро ташкил медиҳад.

Марҳила, мақом ва давраи таҳқиқот. Таҳқиқоти диссертатсионии мазкур бо вучуди он ки ба яке аз масъалаҳои муҳимми назарӣ ва амалии раванди рушди қонунгузории молияи ҚТ бахшида шудааст, дар як маврид масоили давраи то шӯравӣ ва давраи шӯравии рушди қонунгузории молиявӣ, ҳамчунин мушаххасан дар доираи ғояҳои муосири илмӣ ва амалӣ инкишофёбии қонунгузории молиявии ҷумҳурӣ дар даврони Истиқлолияти давлатиро низ фарогир мебошад.

Давраи таҳқиқоти диссертатсионӣ фарогирандаи солҳои 2019-2022 мебошад.

Асосҳои назариявии таҳқиқот. Асоси назариявии таҳқиқоти диссертатсияро қорҳои илмӣ-назариявии олимони ватанию хориҷӣ оид ба паҳлуҳои гуногуни таърихи ташаккули қонунгузории молиявӣ ташкил медиҳад. Асоси таҳқиқоти диссертатсиониро асарҳои ҳуқуқшиносону муаррихони шӯравӣ ва пасошӯравӣ, ҳамчунин асарҳои илмӣ дар назарияи давлат ва ҳуқуқ, таърихи давлат ва ҳуқуқ, ҳуқуқи суғуртавӣ, ҳуқуқи бучетӣ, ҳуқуқи сармоягузорӣ дар Тоҷикистон, ҳуқуқи андоз, ҳуқуқи молиявӣ ва ғ., ташкил медиҳад.

Дар таҳияи рисола асарҳои олимони ватанӣ ва хориҷӣ Ф.Т. Тоҳиров, А.Ғ. Холиқзода, М.З. Раҳимзода, А.Д. Ғафурзода, Ш.К. Ғаюрзода, И.Х. Давлатов, Т.Р. Пирзода, Ш.И. Исмоилов, Э.С. Насриддинзода, П.З. Мирзоев, М.С. Ҳочиев, Ҷ.Ю. Рустамзода, З.А. Раҳимов, Ш. Раҳимзода, Д.Д. Батюшков, И.С. Блюх, Л.И. Кауфман, В.А. Лебедев, С.Н. Петишкин, Л.Н. Яснополский ва ғ. истифода шудаанд. Дар давраи шӯравӣ доир ба низоми молиявӣ ба қорҳои

М.М. Агарков, Л.В. Бричко, А.В. Венедиктов, И.С. Гуревич, М.Л. Коган, Н.Г. Скарженовский, В.Н. Твердохлебов ва дигарон така така карда шудааст.

Асосҳои методологии таҳқиқот. Асоси усулҳои таҳқиқоти диссертатсиониро усулҳои умумииилмии фалсафӣ ва махсуси ҳуқуқӣ ташкил медиҳанд. Дар чараёни таҳқиқот усулҳои умумииилмии фалсафӣ, аз ҷумла, категорияҳои фалсафии «мафҳум», «моҳият» «мақсад», «низом» тавассути усулҳои таҳқиқи диалектикӣ ва материалистӣ истифода гардидааст. Илова бар ин, дар таҳқиқоти диссертатсионӣ усулҳои махсуси ҳуқуқӣ, аз қабилӣ таърихӣ-ҳуқуқӣ, таҳлили омӯрӣ ва сотсиологӣ истифода бурда шудааст. Дар рафти таҳқиқоти диссертатсионӣ усулҳои таҳқиқоти хусусӣ, мантикӣ, таърихӣ-ҳуқуқӣ, таҳлилии муқоисавӣ-ҳуқуқӣ ва ғайра мавриди истифода қарор дода шуда, тавассути он ҷанбаҳои таърихӣ-ҳуқуқии мавзӯи таҳқиқшаванда мавриди таҳлили илмӣ қарор гирифтааст.

Заминаҳои эмпирикӣ. Заминаҳои меъёрии таҳқиқотро Конституцияи ҚТ, Қонуни ҚТ «Дар бораи молияи давлатии ҚТ», Қонуни ҚТ «Дар бораи идоракунии молиявӣ дар бахши давлатӣ» ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, инчунин санадҳои меъёрии ҳуқуқии молиявии замони ИҚШС ва сарчашмаҳои таърихӣ-ҳуқуқии молиявӣ дар сарзамини таърихии тоҷикон ташкил медиҳад.

Навгонии илмии таҳқиқот. Навгонии илмии таҳқиқоти диссертатсиониро мавриди таҳқиқ қарор додани ҳуди масоили ҷанбаҳои таърихӣ-ҳуқуқии ташаккул ва инкишофи муносибатҳои молиявӣ ташкил медиҳад, ки дар таҳқиқоти мазкур аввалин маротиба дар шакли комплексӣ дар сатҳи мукамал аз лиҳози таърихӣ-ҳуқуқӣ масъалаи пайдоиш ва ташаккули қонунгузори молиявӣ таҳлил гардидааст.

Нуктаҳои илмии ба ҳимоя пешниҳодшаванда. Дар таҳқиқоти диссертатсионӣ чунин нуктаҳо ва хулосаҳои асосии муайянкунандаи **навгонии илмӣ** қарор дода шудааст, ки ба ҳимоя пешниҳод мегарданд:

1. Андозҳо дар марҳилаҳои аввали инкишофи ҷомеаи инсонӣ, вақте ки иттиҳодияҳои қабилавӣ ба сохторҳои давлатӣ табдил меёбанд, шакл

мегиранд. Онҳо хайрияҳое буданд, ки субъектҳо барои ҳифзи ҳаёт, озодӣ ва моликияти худ ба давлат меоданд. Ба сохти давлатӣ табдил ёфтани иттиҳодияҳои қабилавӣ марҳилаи муҳимми пайдоиши андозҳо мебошад.

Аз ин рӯ, пайдоиши андозҳоро дар ҳудуди имрӯзаи Тоҷикистон бояд ба пайдоиши аввалин сохторҳои давлатӣ дар ин ҳудудҳо нисбат дод. Таъкид кардан ба маврид аст, ки дар ҷамоаҳои то давлатӣ як навъ пардохтҳои ба андоз монанд арзи вучуд дошт. Аз сабаби он ки имрӯзҳо ба сифати яке аз нишонаҳои андоз субъекти андозситон – давлат муқаррар шудааст, пардохтҳои ҷамоатҳои то давлатиро андоз гуфтан душвор мебошад.

2. Таҷрибаи танзими муносибатҳои молиявӣ дар таърихи давлатдорӣ тоҷикон имкон медиҳад, ки нуктаи зеринро ба тарзи хулоса ва мукамалсозии қонунгузорӣ ва татбиқи сиёсати давлатӣ дар баҳши занон тавсия намуд. Баъзе аз марҳилаҳои давлатдорӣ, махсусан марҳилаи ҳуқумронии Анӯшервон нишон медиҳад, ки дар он давра занон аз супоридани андоз ба таври пурра озод буданд. Баъди гузаштани асрҳо то кунун Анӯшервон чун подшоҳи одил шинохта шудааст.

Бинобар ин, пешниҳод менамоем, ки бо дарназардошти татбиқи сиёсати давлатӣ дар баҳши занон, баланд бардоштани мавқеи занон дар ҷомеа, татбиқи адолати иҷтимоӣ ва ба назар гирифтани вазъи физиологии занон-модарон меъёри андоз аз даромади шахсони воқеӣ нисбати мардон ва занон таҷдиди назар карда шуда, тафриқагузорӣ шавад ва меъёри андози даромад нисбати занон кам карда шавад.

3. Маълум аст, ки дар ҳама самтҳо нисбати занон имтиёзҳои дахлдор чун қишри осебпазири ҷомеа, махсусан дар соҳаи таъмини нафақа, дар соҳаи меҳнатӣ ва ғ., ҷой дорад. Бо вучуди он ки барномаҳои муайяни давлатӣ чиҳати дастгирии давлатии соҳибкорӣ занон қабул гардидааст, аммо нисбати андозбандӣ дар робита ба занон дар соҳаи соҳибкорӣ, махсусан соҳибкорзаноне, ки тавассути патент кор ва фаъолият менамоянд ба инобат гирифта нашудааст.

Тибқи қарори Ҳукумати ҚТ аз 03 августи соли 2013, №361 меъёри андоз нисбат ба соҳибкороне, ки фаъолияти соҳибкориро тавассути патент амалӣ

меунанд новобаста аз чинс як хел муқаррар шудааст. Маълум аст, ки занон вобаста ба вазъи ҷисмонӣ физиологии худ ҳар моҳ бемории одатӣ доранд ва дар ин давра фаъолияти кори худро ҳам дар самти меҳнат ва ҳам дар самти фаъолияти соҳибкорӣ ба таври бояду шояд амалӣ карда наметавонанд. Ҳатто тибқи аҳодису оятҳои Қуръони карим занон-модарон дар давраи бемории одатии худ аз иҷрои рӯзаву намоз озод ҳастанд. Бинобар ин, пешниҳод менамоем, ки меъёри андози соҳибкорзанон, ки тавассути патент фаъолияти соҳибкориро шахсан амалӣ меунанд, таҷдиди назар карда шуда, дар нисбат ба соҳибкормардон кам карда шавад.

4. Дар интиҳои таҳқиқи масоили танзими фаъолияти суғуртавӣ дар таърихи тоҷикон чун ҷузъи муҳими фаъолияти молиявӣ метавон чунин хулоса кард: Маблағҳое, ки ба фондҳои суғурта дар даврони қадим дар низоми давлатдорӣ тоҷикон ҷамоварӣ мешуд, натавон ба барои ҳодисаҳои нохуш масраф мегардид, инчунин барои маросимҳои тӯй ва дигар маросими хурсандии шахсон ба ин маблағҳо ҳуқуқдошта, равона мегардиданд.

Агар дар як вақт ин низом ба усул ва принципҳои кори низоми суғуртавии муосир мувофиқат накунад ва содда намояд ҳам, аз ҷониби дигар адолат дар тақсими маблағҳои ҷамъовардашуда бештар аён мегардад. Дар замони муосир хоҳ ширкати суғуртаи хусусӣ хоҳ давлатӣ танҳо ба зарари ба суғурташаванда расида диққат мекунанду халос. Дар мавриди пешнаомадани зарари эҳтимолӣ маблағҳо ба ғайри муссида табдил меёбанд.

Суғурта дар замони муосир ба объект ё масъалаи муайяне, ки вобаста ба он маблағи суғурта супорида шудааст маҳдуд мегардад. Бинобар ин, хусусияти фарқкунандаи суғурта дар аҳди қадим, махсусан дар давраи Авесто ва Сосониён, инчунин давлатҳои баъдӣ тоҷикон он буд, ки шахси суғурташуда дар ҳама масоил аз фонди суғурта маблағ ҷиҳати рафти мушкилоти худ ба даст оварда метавонист ва фондҳои суғурта на танҳо ба ҳодисаҳои нохуш, балки ба масоили дигар, аз қабилӣ тӯйю маърака низ маблағгузорӣ мекарданд.

5. Қабул ва амали қонунгузорӣ молиявиро дар даврони Шӯравӣ Тоҷикистон таҳлил намуда, метавон онҳоро ба шаш гурӯҳ ҷудо намуд:

1) санадҳои меъёрии ҳуқуқие, ки аз ҷониби мақомоти марказии умумииттифоқии салоҳияти умумӣ ба тасвиб расидаанд;

2) санадҳои меъёрии ҳуқуқие, ки аз ҷониби мақомоти марказии салоҳияти умумии ҷумҳуриҳои иттифоқӣ ба тасвиб расидаанд;

3) санадҳои меъёрии ҳуқуқие, ки аз ҷониби Комисариати халқии молиявӣ ва дигар комисариатҳои халқӣ қабул гардидаанд;

4) санадҳои меъёрии ҳуқуқие, ки аз ҷониби мақоми ваколатдор вобаста ба самтҳои фаъолияти молиявӣ, яъне “Госстарх”, гумрук, андоз ва ғайра қабул гардидаанд;

5) санадҳои меъёрии ҳуқуқие, ки аз ҷониби мақомоти маҳаллӣ қабул гардидаанд;

б) санадҳои меъёрии ҳуқуқии байналмилалӣ.

6. Ташаккули қонунгузори молиявии ҚТ-ро дар замони шӯравӣ дар се қисмати асосӣ: 1) андоз; 2) гумрук ва 3) суғурта таҳқиқ намуда, раванди бавучудой ва ташаккули онро ба ду давра ҷудо намудан мумкин аст. Давраи якум солҳои 1924-1929, яъне даврае, ки Тоҷикистон ҳамчун ҶМШС дар ҳайати Ўзбекистон қарор дошт. Давраи дуюм, аз соли 1929 то соли 1991, яъне то даврае, ки Тоҷикистон ҳамчун ҚШС дар ҳайати ИҶШС баромад менамуд.

7. Қонунгузори молиявии Тоҷикистон марҳилаҳои гуногуни инкишофро паси сар намуда, дар замони соҳибистиклолии кишвар мукамал гардид. Бояд қайд намуд, ки дар ҚТ ба ислоҳоти соҳаи идоракунии молияи давлатӣ диққати аввалиндараҷа дода мешавад. Дар ташаккул ва рушди сохтори иқтисодии ҳар ҷомеаи муосир танзими давлатӣ, ки дар доираи сиёсати иқтисодӣ амалӣ мегардад, нақши пешбаранда ва муайянкунанда дорад. Низомии молиявии давлат яке аз механизмҳои нисбатан муҳиме мебошад, ки ба давлат имконияти амалӣ намудани танзими иқтисодӣ ва иқтимоиро таъмин менамояд.

8. Даврони соҳибистиклолӣ марҳилаи фаъоли рушди қонунгузори молияи Тоҷикистон маҳсуб ёфта, ба рушди муносибатҳои иқтисодӣ ва бозоргонӣ мусоидат намуда истодааст. Ташаккули муносибатҳои иқтисодӣ ва ба вучуд омадани соҳаҳои нави рушди иқтисодӣ, пайдоиши самтҳои нави

рушди стратегии кишвар (масалан, саноатикунони босуръати миллӣ) такмили муттасили қонунгузори молиявиро талаб менамояд.

Такмили қонунгузори молиявӣ бо як қатор омилҳо, аз ҷумла, дигаргуниҳои фаъолияти молиявии давлат (хусусигардонӣ, дастгирии фаъолияти соҳибкорӣ, муқарраркунии рақами мушаххаси андозсупорӣ, ба вучуд омадани низоми устувори идоракунии молиявӣ ва ғ.) асос меёбад, қабули қонунҳои нав ва умуман низоми қонунгузори молиявии ба талаботи объективии ҷамъият мутобиқро тақозо менамояд.

9. Санадҳои меъёрии ҳуқуқии солҳои охир қабулшуда, асосан ба ислоҳоти идоракунии молиявии давлат дахл доранд. Аз ин рӯ, инкишофи қонунгузори молияро дар замони истиқлолият шартан ба давраҳои зерин ҷудо намудан мумкин аст:

1) солҳои 1991 то 1994, яъне солҳои аввали Истиқлолияти давлатӣ то қабули нахустин Конститутсияи ҚТ ва дигар қонунгузори соҳа. Гарчанде ки санадҳои меъёрии ҳуқуқии ин давра муносибатҳоро дар баҳши алоқаманд ба низоми молия ба танзим медароварданд, маҳз онҳо заминаҳои ҳуқуқиро барои инкишофи соҳаи қонунгузори молия гузоштанд. Қабули қонунҳои ҚТ «Дар бораи қоғазҳои қиматнок ва биржаҳои фондӣ» (с. 1992), «Дар бораи фаъолияти иқтисодии хориҷии ҚТ» (с. 1993) ва ғ., ба хамин давра рост меоянд;

2) солҳои 1994-2002, ки дар ин давра Конститутсияи ҚТ қабул гардид ва дар он озодии фаъолияти иқтисодӣ ва соҳибкорӣ, кафолат ва ҳифзи ҳама гуна шаклҳои моликият, аз ҷумла моликияти хусусиро муқаррар намуд. Минбаъд, дар асоси муқарраротҳои Конститутсияи ҚТ як қатор қонунҳои дигар қабул гардиданд, ки барои танзими муносибатҳои молиявӣ саҳми назаррас гузоштанд. Аз ҷумла, қонунҳои ҚТ «Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор» (с. 1995), «Дар бораи тарифи гумрукӣ» (с. 1995), «Дар бораи омори давлатӣ» (с. 1997), «Дар бораи фаъолияти аудиторӣ» (с. 1998), «Дар бораи Палатаи савдои саноатии ҚТ» (с. 1998), «Дар бораи бонкҳо ва фаъолияти бонкӣ» (с. 1998), «Дар бораи баҳисобгирии бухгалтерӣ» (с. 1999), «Дар бораи танзими давлатии фаъолияти тижоратии хориҷӣ» (с. 1999), «Дар

борои қарзгирии давлатӣ ва қарзе, ки аз ҷониби давлат кафолат дода мешавад» (с. 1999) ва ғ.;

3) аз соли 2002 пас аз қабул гардидани аввалин қонунҳои ҚТ «Дар бораи молияи давлатии ҚТ» (с. 2002) ва «Дар бораи назорати давлатии молиявӣ дар ҚТ» (с. 2002), ки барои беҳтар намудани вазъи молиявӣ, инкишоф додани идоракунии давлатии соҳаи молия ва мутобиқ намудан ба стандартҳои байналмилалӣ молиявӣ заминаи устувор гузоштанд.

10. Яке аз хусусияти хоси инкишофи қонунгузории молия дар замони Истиқлолияти давлатӣ дар он зоҳир мегардад, ки ислоҳоти молияи давлатӣ дар асоси стратегияҳо ва барномаҳои давлатӣ сурат гирифта истодааст, ки ба рушди босуботи қонунгузории соҳа мусоидат менамояд. Дар ин замина, зарур аст, ки қонунгузории молия пайваста бо дарназардошти самтҳо ва вазифаҳои дар ин ҳуҷҷатҳои давлатӣ пешбинишуда такмил дода шуда, ҷиҳати ноил шудан ба мақсадҳои дар онҳо дарҷшуда имконият фароҳам оварда шавад. Махсусан, қонунгузории молияи кишвар бояд дар партави самтҳои афзалиятноки такмили қонунгузории молия, ки дар Стратегияи миллии рушди ҚТ барои давраи то соли 2030 пешбинӣ шудаанд, рушд намояд.

Аҳамияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот. Натиҷаҳои таҳқиқот аз ҳулосаҳои илмӣ ва пешниҳодҳо роҷеъ ба ташаккул ва рушди қонунгузории молия дар Тоҷикистон иборат мебошад. Натиҷаҳои таҳқиқоти диссертатсионӣ метавонад барои такмили меъёрҳои амалкунандаи қонунгузории молиявии ҚТ заминагузорӣ намояд, барои тақомули низоми молиявии давлат ва мақомотҳои босалоҳияти давлатӣ дар соҳаи молияи давлатӣ мусоидат менамояд.

Ҳамчунин, нуктаҳои асосии рисолаи илмӣ мазкур барои инкишофи танзими ҳуқуқии муносибатҳои молиявии Тоҷикистон ва рушд кардани қонунгузории молиявии давлат заминагузорӣ менамоянд.

Дар баробари ин, қисматҳои алоҳидаи кори илмӣ таҳқиқшаванда метавонад барои такмил додани барномаҳои давлатӣ ва стратегияҳои дарозмуддати қабулшавандаи соҳаи молияи давлатӣ нақши ҳудро гузорад.

Дар баробари соҳаи илм натиҷаҳои таҳқиқоти мазкур метавонад ба раванди таълим низ барои пешрафт кардани соҳаҳои ҳуқуқи андоз, ҳуқуқи молиявӣ, ҳуқуқи бонкӣ, ҳуқуқи соҳибкорӣ то андозае институтҳои алоҳидаи илми назарияи давлат ва ҳуқуқ саҳмгузор бошад.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот. Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот дар он ифода меёбад, ки хулосаву пешниҳодоти дар рисола таҳиянамудаи муаллиф метавонанд дар самтҳои зерин ҳадафмандона истифода гарданд: такмили фаъолияти қонунгузорӣ дар соҳаи молия; ворид намудани тағйироту иловаҳо ба қонунгузори амалкунандаи молиявӣ; қабул ва мавриди амал қарор додани ҳуҷҷатҳои барномавӣ барои беҳтар ва рушд додани низоми молиявии кишвар аз нуқтаи назари заминаҳои меъёрии ҳуқуқии амалкунанда ва монанди инҳо. Эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот бо истифода дар раванди қонунгузорӣ собит мегардад.

Мубоқати диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзӯ ва мазмуни таҳқиқот барои дарёфти дарачаи илмии номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ бо шиносномаи ихтисоси илмии 12.00.01 – Назария ва таърихи ҳуқуқ ва давлат; таърихи таълим дар бораи ҳуқуқ ва давлат мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии доктараби дарачаи илмӣ дар таҳқиқот. Саҳми шахсии муаллифи диссертатсия ба сатҳи нафгонии илмии таҳқиқоти диссертатсионӣ, нуқтаҳои илмӣ, ки ба ҳимоя пешниҳод мешаванд, мақолаҳои илмӣ, маърузаҳо дар конференсияҳои илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ асоснок карда мешавад.

Ҳамчунин, тарзи навишт, гузориши масъала, сабки диссертатсия саҳми шахсии муаллифро нишон медиҳад. Инчунин, аз тарафи муаллифи диссертатсия тавассути мақола ва маърузаҳо дар конференсияҳои илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ пешниҳодҳо ҷиҳати ташаккул ва инкишофи низоми бонкии ҚТ: ҷанбаҳои таърихӣ-ҳуқуқӣ манзур гардидааст.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Диссертатсия дар кафедраи ҳуқуқ ва ҳуқуқшиносии муқоисавии факултети дипломатия ва

сиёсати Академияи идоракунии давлатии назди Президенти ҶТ омода ва мавриди муҳокимаи илмӣ қарор гирифтааст.

Оид ба мавзуи таҳқиқоти диссертатсионӣ унвончӯ дар чандин семинар, конференсияҳои илмӣ-назариявӣ ва илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ бо маърузаҳо баромад намудааст. Чунончи:

1) конференсияи байналмилалӣ ва ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ:

– «Ислоҳоти низоми идоракунии давлатӣ ва хизмати давлатӣ: моделҳои муосири самаранокии он» - маъруза дар мавзуи «Дастгирии фаъолияти рақобат яке аз самтҳои сиёсати давлатӣ мебошад» (ш. Душанбе, 2021);

– «Нақши Эмомалӣ Раҳмон дар ташаккул ва рушди давлатдорӣ миллӣ» - маъруза дар мавзуи «Пайдоиши муносибатҳои молиявӣ дар аҳди қадим ва асрҳои миёна дар сарзамини тоҷикон» (ш. Душанбе, 2021);

– «Таъсири ҷаҳонишавӣ ба равандҳои сиёсии Тоҷикистон» - маъруза дар мавзуи «Рушди қонунгузори молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар даврони истиқлолияти давлатӣ» (ш. Душанбе, 2021).

Интишорот аз рӯи мавзуи диссертатсия. Доир ба мавзуи диссертатсия ва моҳияти он унвончӯ 8 мақолаҳои илмӣ, аз ҷумла, 5 адади онҳо дар маҷаллаҳои тақризшавандаи тавсиянамудаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти ҶТ ва 3 мақола дар нашрияҳои дигар ба таъб расонидааст.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Таҳқиқоти диссертатсионӣ аз ихтисорот, муқаддима, ду боб, панҷ зербоб, хулоса ва номгӯи адабиёт иборат мебошад. Ҳаҷми умумии диссертатсия 166 саҳифаро ташкил медиҳад.

БОБИ 1. ПАЙДОИШ ВА ШАКЛГИРИИ ҚОНУНГУЗОРИИ МОЛИЯВӢ ДАР ДАВРОНИ ТОШӢРАВӢ ВА ШӢРАВӢ ДАР ТОҶИКИСТОН

1.1. Ташаккул ва инкишофи муносибатҳои молиявӣ дар Тоҷикистони тошӯравӣ

Ҳар як зинаи пешрафти ҷамъияти башарӣ бо афкору назарияҳои гуногун дар пояҳои мухталиф мавқеъ мегирад. Таҳлил, таҳқиқ ва омӯзиши зиёди онҳоро шохаҳои илми таърих, таърихи давлат ва ҳуқуқ, назарияи давлат ва ҳуқуқ ба зимаи худ гирифтааст. Бахусус, молия ҷузъи муҳим, зарурӣ, умда ва қисми ҷудонопазири ҳаёти ҷамъиятию давлатӣ мебошад. Чун масоили молиёт, андоз, боч, хироч, суғурта ва пул, ки ҷузъи муҳимми ин падида мебошанд инсониятро дар ҳама марҳилаҳои рушди сохти ҷамъиятию давлатӣ ҳамроҳӣ менамуданд. Бояд таъкид намуд, ки масоили молиёт чун унсури мураккаб ва муҳим мавриди танзими меъёрҳои иҷтимоӣ қарор доштанд. Далели ин гуфтаҳо сарчашмаҳои таърихӣ, аз ҷумла осори гаронарзиши олимони тамаддунофари миллати тоҷик мебошад.

Муносибатҳои молиявӣ дар таърихи давлат ва ҳуқуқи тоҷикон чун ҷузъи ҷудонопазири ҳаёти ҷамъиятӣ ва давлатӣ дар ҳама марҳилаҳои давлатдорӣ арзи ҳастӣ доштанд. Муносибатҳои молиявии давлатӣ гуфта, ҳама гуна муносибатҳо аз қабилӣ муносибатҳои андозӣ, қарзӣ, бучетӣ, гумрукӣ ва ғ., дар назар дошта мешуд, ки дар робита ба пур кардани бучаи давлат ба миён меомаданд. Бояд тазаккур дод, ки фаҳмиши муносибатҳои молиявии давлатӣ то кунун қолаби худро дигар накардааст.

Истилоҳи молия решаи арабӣ дошта, асли онро калимаи мол ташкил медиҳад. Дар «Ғиёс-ул-луғот» калимаи мол чунин шарҳ дода шудааст: «Молро аз он хотир мол гӯянд, ки таъби инсон ба сӯи он моил мебошад ва ба истилоҳи аҳли ҳисоб мол онро гӯянд, ки ададери дар нафси ҳудаш зарб кунанд, он чи ҳосил шавад онро мол гӯянд, чунонки чаҳорро дар чаҳор зарб карданд, шонздаҳ ҳосил шуд. Пас ин шонздаҳро мол гӯянд»³³. Дар

³³ Ғиёс-ул-луғот: иборат аз се ҷилд. – Душанбе: «Адиб», 1988. – С. 220.

«Фарҳанги забони тоҷикӣ» калимаи мол чун дорой, сарват ва боигарӣ ва калимаи молия бошад, ҳамчун сарват ва дорой, пул ва нақдина шарҳ дода шудаанд³⁴.

Зери мафҳуми молияи кишвар идоракунии пулии кишвар ва дар асоси он ба воситаи муомилоти пулии муносибатҳои молиявӣ, ки дар натиҷаи вай фондҳои гуногуни воситаҳои пулӣ, чи давлатӣ ва чи ғайридавлатӣ таъсис меёбанд, фаҳмида мешавад.

Дар робита ба ин, Л.Г. Вострикова менависад: «Дар адабиёти иқтисодӣ ва ҳуқуқӣ мафҳуми «молия» дар ду ҷиҳат ҳамчун маҷмӯи баррасӣ мешавад: а) муносибатҳои иқтисодӣ, ки дар ҷараёни ташкил, тақсим ва истифодаи фондҳои муайяни маблағҳое, ки барои иҷрои функцияҳо ва вазифаҳои давлат заруранд, ба вучуд меоянд; б) фонди маблағҳое, ки давлат барои иҷрои вазифаҳои худ сафарбар кардааст»³⁵.

Ба ақидаи Ю.А. Крохин молия як низоми муносибатҳои пулӣ дар бораи ҷамъоварӣ, тақсим ва истифодаи фондҳои пулӣ бо мақсади дастгирии моддӣ барои иҷрои функцияҳо ва вазифаҳои давлатӣ мебошад. Дар айни замон, қайд карда мешавад, ки молия муносибатҳои пулӣ мебошад, ки дар он яке аз иштирокчиён ҳатман давлат мебошад. «Муносибатҳои молиявӣ – таъкид мекунад муаллиф, – танҳо он муносибатҳои пулиро дар бар мегирад, ки мавҷудияти онҳо ба далели мавҷудияти давлат ба сифати мақоми идоракунии вобаста аст»³⁶.

Ба маънои васеъ, молия на танҳо ба маблағҳои давлатӣ, балки ба маблағҳои шахсонӣ ҳуқуқӣ (ташкilotҳо) низ дахл дорад. Ин фаҳмиши истилоҳи «молия»-ро, аз ҷумла В.М. Мандритса дастгирӣ менамояд. Ба андешаи ӯ «молия маҷмӯи ҳама маблағҳое, ки дар ихтиёри давлат ё ташкilot-корхона қарор доранд, инчунин системаи ташкил, тақсим, назорат ва истифодаи онҳо мебошад»³⁷.

³⁴ Фарҳанги забони тоҷикӣ / Дар зери таҳрири М.Ш. Шукуров, В.А. Капранов, Р. Ҳошим, Н.А. Маъсумӣ. – М.: «Советская энциклопедия», 1969. – С. 669-670.

³⁵ Финансовое право для экономических специальностей: учебник / Кол. авт.; под общ. ред. проф. С.О. Шохина. – М., 2006. – С. 14.

³⁶ Крохина Ю.А. Финансовое право России: учебник для вузов. – М., 2004. – С. 3-5.

³⁷ Мандрица В.М. Финансовое право: издание 2-е, переработанное. – Ростов-на-Дону, 2003. – С. 3.

Дар робита ба ин мафҳум, молия ба маънои моддӣ фондҳои пулии давлат, воҳидҳои ҳудудии он, шахсони ҳуқуқиро ифода мекунад. Ба маънои иқтисодӣ молия муносибатҳои иқтисодии ин субъектҳо дар ташаккул, тақсим ва истифодаи маблағҳои пулии онҳо мебошад³⁸.

Баъзе муаллифон ин нуқтаи назарро то андозае густариш медиҳанд, аз ҷумла дар таркиби маблағгузорию фондҳои пулии «субъектҳои гуногуни соҳибкорӣ ва давлат»-ро ворид менамоянд. Дар ин замина, «субъектҳои гуногуни соҳибкорӣ» ҳам ташкилотҳо ва ҳам соҳибкорони инфиродиро дар назар доранд³⁹.

Ниҳоят, ба маънои васеъ истилоҳи «молия» бо истилоҳи «пул» ва «муносибатҳои пулӣ» тавҷам фаҳмида мешавад.

Ба андешаи Т.С. Ермакова «дар ҷараёни фаъолияти иқтисодӣ, бисёр муносибатҳои молиявӣ ба вучуд меоянд, аммо на ҳамаи онҳо бо меъёрҳои ҳуқуқи молиявӣ танзим карда мешаванд. Масалан, муносибатҳои шартномавии байни таъминкунандагон ва истеъмолкунандагони ашёи хом, мавод ва маҳсулоти тайёрро меъёрҳои ҳуқуқи граждани танзим мекунад. Муносибатҳои меҳнатии байни корхонаҳо, ташкилотҳо ... ва кормандоне, ки дар онҳо кор мекунад, бо меъёрҳои ҳуқуқи меҳнат танзим карда мешавад»⁴⁰. Ҳамин тариқ, вай ба шумораи муносибатҳои молиявӣ, ба монанди муносибатҳои иқтисодӣ, ба монанди муносибатҳои молӣ-пулӣ ва муносибатҳои музди меҳнат ишора мекунад.

Бояд қайд кард, ки фаҳмиши истилоҳи «молия» ба маънои васеи худ, ки ҳама намудҳои муносибатҳои пулиро дар бар мегирад, таърихан ба назарияҳои иқтисодӣ ва ҳуқуқии англисӣ ва амрикоӣ хос аст, ки дар он падидаҳои молиявӣ ҳамчун ҳама гуна падидаҳои, ки танҳо бо пул алоқаманд эътироф карда мешаванд (бонкҳо, ташкилотҳои суғурта ва ғ.) ва

³⁸ Финансовое право: учебник / Отв. ред. Н.И. Химичевой. 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрист, 2002. – С. 20-21.

³⁹ Мандрица В.М., Рукавишников И.В., Дружинин Д.Н. Финансовое право / Под ред. проф. В.М. Мандрицы. – Ростов-на-Дону, 1999. – С. 8.

⁴⁰ Ермакова Т.С. О системе советского финансового права // Правоведение. – 1975. – №2. – С. 77.

маблағгузoron – шахсоне, ки дар муомилоти пулӣ иштирок мекунад, фаҳмида мешавад.

Дар доираи фаҳмиши васеъ одатан се гурӯҳи молия чудо карда мешавад: 1) молияи давлатӣ; 2) маблағгузории корпоративӣ (маблағ ва захираҳои ташкилотҳо); 3) маблағгузории хонаводаҳо (маблағгузории аҳоли).

Ба андешаи мо, молия бояд ҳамчун ҳамма маблағҳои пулӣ (фондҳои пулӣ ва дороиҳои гардиши молиявӣ), ки барои таъмини вазифаҳои давлат ва воҳидҳои маъмурию ҳудудии он хизмат мекунад, фаҳмида шавад. Дар илми ҳуқуқшиносӣ ва иқтисод дар мавриди тафрикаи категорияҳои «молия» ва «иқтисоди пулӣ» ягон созиш вучуд надорад.

Молия аксар вақт бо истилоҳи «пул» муайян карда мешавад, ки на ҳамма вақт дуруст аст. Молия худ пул нест, дурусттараш, на ҳамма пул, балки танҳо як қисми алоҳидаи он мебошад, ки ба давлат ва воҳидҳои маъмурию ҳудудии он имкон медиҳад вазифаҳои иҷтимоию иқтисодӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ ва дигар вазифаҳои дахлдори ҳудро иҷро намоянд.

Қайд кардан зарур аст, ки аксар ҳуқуқшиносони соҳаи молиявӣ муносибатҳои молиявиро ҳамчун муносибатҳои тақсимоӣ тавсиф мекунад. Аз ин рӯ, агар муносибат тақсимнашаванда набошад, он молиявӣ нест. Аммо, агар ин муносибат молӣ набошад, он гоҳ ҳеҷ гуна асосе барои баррасии он вучуд надорад, ки ин муносибат дар раванди фаъолияти молиявии давлат ба вучуд меояд. Гарчанде ки дар айни замон он бешак ба категорияи «муносибатҳое, ки дар чараёни фаъолияти давлат дар ташаккул, тақсим ва истифодаи маблағҳои давлатӣ ба вучуд меоянд» фаро гирифта шудаанд.

Дар натиҷа, ба андешаи мо, бояд эътироф кард, ки категорияи «молия» муносибатҳои тақсимоти пулиро дар бар мегирад, ки дар чараёни ташаккул ва харҷи маблағҳои пулӣ ба вучуд меоянд. Муносибатҳо оид ба истифодаи маблағҳо муносибатҳои молӣ-пулӣ буда, хусусияти тақсимоӣ надоранд. Аз ин рӯ, онҳо ба молия дохил карда намешаванд.

Молия ва муносибатҳои молиявӣ таърихи қадима дошта, даврони ташаккули алоҳидаро сипарӣ намудаанд. Вобаста ба даврабандии инкишофи муносибатҳои молиявӣ дар назарияи ҳуқуқи молия нуктаҳои назари ягона вучуд надорад. Масалан, ба андешаи А.С. Чуева, П.М. Курдюк, И.Н. Иваненко ташаккули сарчашмаҳо дар илми ҳуқуқи молиявӣ дар якҷанд марҳилаи сурат гирифтааст, ки онҳоро ба таври шартӣ метавон ба: марҳилаи ибтидоӣ, марҳилаи шӯравӣ ва марҳилаи муосир тақсим кард⁴¹. Ба андешаи муҳаққиқон марҳилаи ибтидоӣ (аз асри XIX – то ибтидои асри XX) бо он тавсиф мешавад, ки илми молия ва ҳуқуқи молиявӣ дар асоси Оинномаи донишгоҳҳои таълимии империя ба барномаи таълимӣ дохил карда шуда, дар факултаҳои ҳуқуқшиносӣ шӯбаҳои ҳуқуқи молиявӣ таъсис дода мешаванд.

Яке аз масъалаҳои асосии ин давра, ки зехни олимони молиявиро ба худ ҷалб карда буд, масъалаи ҷои ҳуқуқи молиявӣ дар низоми соҳаҳои таъсисёфтаи ҳуқуқ ва ҷудо кардани он аз соҳаҳои дигар, аз ҷумла аз ҳуқуқи байналмилалӣ, маъмурӣ ва граждани буд. Марҳилаи шӯравӣ дар рушди сарчашмаҳои ҳуқуқи молиявӣ бо ташаккули давлат ва ҳуқуқи Шӯроии сотсиалистӣ қайд карда шуд. Марҳилаи сеюми муосир (аз ибтидои солҳои 90-ум то имрӯз) бо дигаргуниҳои демократӣ, гузариш ба иқтисоди бозорӣ, ҳамгирӣ ба ҷомеаи байналмилалӣ, инчунин тағйироти кулӣ дар низоми ҳуқуқӣ сурат мегирад.

Даврабандии муаллифон на он қадар дуруст ба назар мерасад, зеро инкишофи муносибатҳои молиявиро ба пайдоиш ва ташаккули фанни таълимии ҳуқуқи молиявӣ алоқаманд намудаанд ва таърихи қадимаи муносибатҳои молиявиро ба инобат нагирифтаанд.

Таъкид кардан ба маврид аст, ки объекти танзими қонунгузориҳои молияи давлатӣ дар раванди таърихи ғании давлатдорӣ тоҷикон гуногун буда, сол ба сол зиёд ва васеъ гардидааст.

---

⁴¹ Финансовое право (общая часть): учебное пособие для бакалавров / А.С. Чуева, П.М. Курдюк, И.Н. Иваненко. – Краснодар, 2013. – С. 51.

Дар таърихи давлатдории тоҷикон то пайвастании Тоҷикистон ба Иттиҳоди Шӯравӣ танзими муносибатҳои молиявӣ асосан дар се самти зерин ҷой дошт:

1. Танзими муносибатҳои молиявӣ дар самти андоз;
2. Танзими муносибатҳои молиявӣ дар самти пул ва муносибатҳои пулӣ;
3. Танзими муносибатҳои молиявӣ дар бахши суғурта.

Бо мақсади дуруст таҳлил ва ошкор соختани муносибатҳои молиявӣ ва омехта накардани ин се унсурҳои муҳими молиявӣ мо зарур мешуморем, ки бо навбат онҳоро дар давраҳои муайяни таърихӣ ба таври мухтасар таҳлил намоем.

Танзими муносибатҳои молиявӣ дар самти андоз. Яке аз ҷузъҳои муҳими молия ин андоз ба ҳисоб мерафт. Андоз нишонаи муҳими давлат дар ҳама давраи замон буд ва ҳаст. Давлат бидуни мавҷудияти андоз функцияҳои худро иҷро карда наметавонад. Сарчашмаҳои таърихӣ аз он далелат мекунанд, ки андоз ва ё худ пардохтҳо ҳатто қабл аз мавҷудияти давлат, яъне дар ҷомеаҳои то давлатӣ арзи ҳастӣ доштанд.

Инсоният барои ҳимояи ҳуқуқи манфиатҳои худ аз ғасби тачовузкорон ба роҳбарони ҷомеаҳои то давлатӣ пардохтҳои муайян, ки одатан дар шакли натуралӣ пардохт мекарданд. Ба андешаи мо, муносибатҳои молиявии оммавӣ на танҳо ҳангоми мавҷудияти давлат вучуд доштанд, балки қабл аз пайдоиши давлатҳо низ дар шакли муайян мавҷуд буданд. Ногофта намонад, ки аксари муҳаққиқон пайдоиши андозро бо пайдоиши давлат нисбат медиҳанд. Аз ҳар ду ҷиҳат муносибатҳои молиявӣ дар шакли андоз таърихи ниҳоят қадима дошта, дар асоси урфу одат, меъёрҳои динӣ ва амру фармонҳои шоҳон муқаррар ва танзим мешуданд.

Молия ва муносибатҳои пулӣ қисми таркибии сиёсати ҳар як давлатро ташкил дода, дар ҳар як давраи таърихӣ мавҷудияти давлатҳо муносибатҳои молиявӣ бо тарзу шаклҳои мухталиф мавҷуд буданд.

Олими тоҷик И. Умарзода дар асоси омӯзиши китобҳои «Авесто», «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, «Таърихи Табарӣ» ва дигар маъхазҳо ба хулосае меояд, ки аввалин ташаккули давлатдорӣ дар таърихи башарият маҳз дар

Осиёи Марказӣ ба вучуд омада, асосгузори он Турониён будаанд. Маҳз Турониён пояи тамаддуни ориёиро гузоштаанд. Халқи Турон ҳамчун ориёӣ, ба андешаи И. Умарзода, дар ҳазораи X пеш аз мелод дар ҳудуди муосири Осиёи Миёна ташаккул ёфтаанд.

Шоҳони давлати Турониён дар як замон Каюмарс, Хошанг, Тахмурас, Чамшед, Заҳҳок, Фаридун, Манучеҳр буданд. Дар замони Манучеҳр давлатдории Турон ба ду қисм – Турон ва Эрон тақсим шуда, давраи баъдӣ бо ҷангҳои пайвастаи байни онҳо тавсиф мешавад. Сарчашмаҳои дигар мавҷудияти сулолаи Турониёнро эътироф мекунанд, вале давраи ҳукмронии онҳо андаке дертар, яъне ба ҳазораи 4 ва 3 то милод рост меояд⁴².

Давлат ҳамчун ниҳоди ташаккулёфтаи ҷамъиятӣ фаъолияти худро дар самтҳои гуногуни ҳаёти ҷамъиятӣ ҷиҳати ноил гардидан ба ҳадафҳои худ бо истифода аз усулу ғояҳои миллию анъанавии давлатдорӣ роҳандозӣ менамояд. Беҳуда нест, ки яке аз нишонаҳои бунёди давлатро ситонидани андоз ном мебаранд. Чунки, маҳз давлат метавонад ҳамчун субъекти андозситон дар муносибатҳои андозӣ баромад намояд⁴³.

Вобаста ба пайдоиши андоз фикру ақидаҳои мухталиф чи байни олимони ватанӣ ва чи олимони хориҷии соҳаҳои ҳуқуқу иқтисод ҷой доранд. Т.Ю. Юткина менависад, ки «дар таърихи фалсафа маънои мафҳуми «андоз» аз мафҳуми «давлат» қадимтар аст. Яъне муаллиф ба он ишора мекунад, ки андоз аз давлат дида пештар дар ҷомеа пайдо гардидааст. Баробари ташкил ёфтани аввалин сохторҳои давлатӣ шаклҳои андоз аз қисмҳои номуташаккилона ва тасодуфӣ тадриҷан ба унсурҳои низоми созанда табдил меёбанд, ки ба эҳтиёҷоти ҳукумати алоҳида мувофиқ буданд. Аз ин бармеояд, ки давлат ташаккули низомнокии системаи андозро ба вучуд овардааст»⁴⁴.

Аз даврони қадим муносибатҳои молиявӣ дар аксари мамлакатҳо мавҷуд буд ва давлатҳо (бахсус, шоҳ, амирон) ислохотҳои пулӣ гузаронида, муносибатҳои пулиро таҷдид менамуданд. Ҳамзамон, аз замонҳои қадим

⁴² Иброҳим Умарзода. Ориён. – Душанбе, 2002. – С. 21.

⁴³ Гафурзода А.Д., Саъдиев И.З. Ҳуқуқи молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон: китоби дарсӣ. – Душанбе: «Ирфон», 2021. – С. 17.

⁴⁴ Юткина Т.Ф. Налоги и налогообложение: учебник. 2-е изд., перераб. и дополн. – М., 2003. – С. 23.

ниҳодҳои махсус барои идоракунии молия ташкил гардида буд. Молия ва масоили вобаста ба он дар «Авесто» ба таври мушаххас тасвир ёфтааст. Молиёт дар ҳамон замонҳои қадимтарин ҳам яке аз ҷабҳаҳои маҷмӯи муносибатҳои иқтисодии мардумонро ташкил меод.

Яке аз донишмандони эронӣ Абдуллоҳи Розӣ дар китоби худ «Таърихи муфассали Эрон» чунин овардааст: «Тарзи вусули молиёт қабл аз Анӯшервон бар рӯи пояи маҳкаме набуд, бар ҳасби авзои филоҳатии мамлакат ва қурб ва ё баъди арозӣ нисбат ба маҳалли муайяне ё дар макони махсус аз як бистум то як рубъ маҳсули заминро дарёфт медоштанд. Ин тарзи вусули молиёт, гузашта аз ин ҳеҷ гуна асосе надошт, зеро инро дучори заҳмат ва ҳасорат менамуд, чи аҳаде наметавонист маҳсулро бардорад, магар ин ки қаблан маъмури молия ҳозир шуда, ҳаққи давлатро забт намояд. Ва бинатиҷа боду борон маҳсулро аз байн бурда, ҳасорати кулӣ ворид менамояд. Қубод хост ин равияро барҳам занад, вале умр ба ӯ вафо накард ва тағйири онро ба Анӯшервон гузошт»⁴⁵.

Балъамӣ ва Табарӣ ҳангоми тасвири ҳаёти ҷамъиятию давлатӣ дар давлати Сосониён дар бораи тағйиротҳои баҳши андоз ёдовар шуда, иброз медоранд, ки ситонидани андоз аз шакли натуралӣ ба шакли пулӣ маҳз дар ҳамин давра шурӯъ мешавад. Муаллифони мазкур дар хусуси мавҷуд будани андоз дар шакли асл (натура) ёдовар мешаванд. Ҳамин тавр, Қубод ба мушкилоти ҷамъоварии андозҳо аз аҳолии оддӣ рӯ ба рӯ мегардад, чунки дар ин марҳила соҳибони дарахтони ҳосилдиҳанда ҳатто кӯдаконро иҷозат намедоданд аз ҳосили дарахтон истеъмол намоянд (дар ҳикоя сухан дар бораи ангӯр меравад). Бинобар ин, Қубод аз коҳини коҳинон, вазирон ва андозситонон мепурсад: «... барои хуб шудани ҳолати андозсупорон чӣ бояд кард, дар ин ҳолат коҳини коҳинон ва вазирон андешаҳои худро пешниҳод менамоянд...»⁴⁶.

⁴⁵ Муҳаммад Рашшод. Фалсафа аз оғози таърих. Ҷилди 1 ва 2. – Душанбе: «Ирфон», 1990. – С. 101.

⁴⁶ Таҳиров Ф.Т., Халиков А.Г. Проблеммы власти и правосудия в «Авесте» // Авеста в истории и культуре Центральной Азии: сб. науч. Сб., науч. Ст., посвящ. 2700-летию создания «Авесты» - 10- летию независимости Республики Таджикистан. – Душанбе, 2001. – С. 115-131.

Дар давраи ислоҳоти Қубод ва идомаи ислоҳоти Анӯшервон андозҳо дар шаклҳои 1/5, 1/4 ва даҳяк ситонида мешуданд. Анӯшервон аз рӯи васияти Қубод аҳолиро аз пардохти андози даҳякӣ озод намуд⁴⁷.

Ишора карда мешавад, ки мувофиқи фармоиши Анӯшервон аз ҳар қитъаи замин рӯёнидани андози нақдӣ ва ҷинсӣ ба амал наояд, зироаткорон ҳуқуқи ғунучини ҳосилро соҳиб намешуданд. Бо ин сабаб ҳамаи заминҳои зироат ва боғҳо ба рӯйхат гирифта мешавад. Барои рӯёнидани андози сарона ҳам Анӯшервон дигаргуниҳо ворид намуд. Вай аҳолиро ба табақаҳо ҷудо мекард. Пиронсолони калонтар аз 50-сола ва то 30-сола аз андоз озод карда мешуданд. Аз яҳудиҳои насронӣ ва намояндагони мазҳабҳои дигар андози сарона (чизя) рӯёнида мешудааст. Занону кӯдакон ҳам аз андозсупорӣ озод буданд.

Маблағи андозро пешакӣ амиқ мекарданд ва ҳар чормоҳа ҳиссаи муайяни вайро месупориданд. Рӯҳониён барои нарасидани ҷабри зиёд бар мардум арбобони молияро назорат мекарданд. Андозҳо дар намуди нақдина – тиллову нуқра ва ё ҷинсӣ буда, дар намуди молу колоҳо, ғалла, хӯроқворӣ, канизон (мард ё зан), асп ва монанди инҳо рӯёнида мешудаанд.

Мувофиқи қоидаи амалкунанда сатрапҳои алоҳида, музофотҳою иёлатҳо аз андоз озод карда мешуданд. Ҳокимони онҳо соли як маротиба ба хазинаи подшоҳӣ тухфа оварда месупориданд. Одатан ҳиссаи зиёди порсиён аз андоз озод буданд, чунки ба салтанати Ҳахоманишиён дар пойдор гардидани ҳокимияташон мадад расонида буданд. Ҳокимон, сатрапҳо аз аҳолии музофоти худ на танҳо ба фоидаи хазина, балки барои худашон ҳам андоз меситониданд.

Андоз-рента ҳангоми ба давлати Ҳахоманишиҳо дохил шудани Осиёи Миёна дар асрҳои VI-IV пеш аз милод шакли мушаххаси андозро мегирад ва ҳам дар шакли пул ва ҳам дар шакли натуралӣ ситонида мешавад. Тамоми давлати Ҳахоманишиҳо ба округҳои ҳарбӣ-боҷӣ (сатрапӣ) тақсим шуда буд, ки онҳоро ҳокимон (сатрапҳо) идора мекарданд. Сатрап, ки бевосита ба

---

⁴⁷ Тахиров Ф.Т., Халиков А.Г. Шариат: правовая регламентация брачно-семейных и наследственных отношений. – Душанбе: «Дониш», 2001. – С. 105.

подшоҳ итоат мекард вазифадор буд, ки дар мавзеи худ андоз ситонад ва лашкарро нигоҳ дорад. Ҳар як сатрап андози асосии солонаро бо пули нақд ва дар шакли натуралӣ, яъне бо маҳсулоти хунар, маъдан, кишоварзӣ ё чорводориаш мепардохт. Ба ғайр аз ин андозу бочҳо, инчунин хирочҳои алоҳида низ мавҷуд буданд⁴⁸.

Яке аз воситаҳои аз аҳолии Осиёи Миёна ситонидани андозҳои иловагӣ дар давраи Ҳахоманишиҳо ин вобаста ба соҳилмустаҳкамкунӣ бо мақсади пешгирии обхезиҳо буд. Аҳоли, инчунин харочоти кушодани дарёҳоро, ки қаблан бо мақсади пешгирии обхезӣ мустаҳкам карда шуда буданд, андоз месупориданд⁴⁹.

Дар маҷмӯъ, бояд гуфт, ки дар каламрави ҳозираи Тоҷикистон аз замони таҷзияи ҷамъияти қабилавӣ то ба вучуд омадани муносибатҳои феодалӣ, яъне давраи мавҷудияти тарзи истехсоли «осиёӣ», навъи асосии андоз – андози рента («хироч») буд, ки то 30-40 фоизи арзиши маҳсулоти истехсолиро ташкил медиҳад. Бочҳои гумрукӣ хирочи савдо ва почта ва ғ., дар давраҳои баъдӣ амалӣ шуда, аҳоли ба корҳои маҷбурии ҷамъиятӣ («хашар») ҷалб карда мешуд.

Намуди асосии андоз дар Суғд ва Тахористон дар давраи ба давлати Сосониён дохил шудани онҳо андози замин - «хироч», андоз аз даромади косибон ва савдогарон, бочҳо аз савдои беруна ва ғ. буд. Дар маъмуриятҳои марказӣ ва маҳаллӣ шоҳон коргарони доимӣ барои гирифтани андоз доштанд. Қисми асосии даромади андоз ба давлати Сосониён ҳамчун тухфа, ки аломати тобеият буд, дода мешуд⁵⁰.

Бояд гуфт, ки дар асрҳои IX-X дар давлати Сомониён сохтори мутаносиби идораи давлат, аз ҷумла ҷамъоварии андоз ва истифодаи маблағҳои давлатӣ ташаккул ёфт⁵¹.

---

⁴⁸ Исломов Т.С. История становления и развития национальной налоговой системы Республики Таджикистан: дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2006. – С. 45.

⁴⁹ Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. I. – Душанбе, 1989. – С. 93-94.

⁵⁰ Исломов С.И. Очерки истории экономической мысли таджикского народа эпохи феодализма. – Душанбе, 2002. – С. 167.

⁵¹ Негматов Н.Н. Государство Саманидов. – Душанбе, 1977. – С. 120-121.

Низоми андозбандӣ ва умуман муносибатҳои молиявӣ дар аҳди Сосониён бо тариқи санади ҳуқуқӣ ба номи «Қонуннома» ба танзим дароварда мешуд. Дар натиҷаҳои таҳқиқотҳои таърихӣ ва ҳуқуқӣ маълум гашт, ки дар марҳилаҳои муайяни таърихӣ дар давраи ҳукмронии Хисрави I ислоҳотҳо дар соҳаи андозбандӣ, хусусан андози замин ва андози сарикасӣ ва чамъоварии фавқулода ба ҳисоб мерафтанд.

Мувофиқи ислоҳоти андозбандии Хисрави I миқдори тафриқавии андози замин ба роҳ монда шуд, ки ҳаҷми он аз миқдори замин, тарзи обёрӣ намудани он, навъи ҳосил вобаста буд. Андози замин, андози сарикасӣ дар шакли пулӣ гирифта мешуд⁵².

Низоми идоракунии молиявӣ ба зиммаи оморгар гузошта шуда буд. Вазифаҳои асосии оморгар ин идоракунии молу мулки давлатӣ, хароҷот ва даромади давлатӣ ва дигар вазифаҳо, ки ба андоз ва ҳазинаи Сосониён алоқаманд буд, ба ҳисоб мерафт.

Яке аз омилҳои пешрафта будани низоми андоз дар давлати Сомониён чараҳои қабул кардани қарор буд. Амирони сомонӣ дар фаъолияти худ кӯшиш доштаанд, ки адл, тартиб ва одобрӣ дар идоракунии давлатӣ ба таври қатъӣ риоя намоянд. Байҳақӣ дар таърихаш дар ишора ба Наср ибни Аҳмади Сомонӣ сухани зеринро нақл мекунад: «Ҳарчи ман дар ҳашм фармон диҳам, то се рӯз онро имзо накунам, то дар ин муддат оташи ҳашми ман сард шуда бошад ва шафеъонро сухан ба ҷойгоҳ афтод ва он гоҳ назар кунам ба он ва пурсам, ки агар он ҳашм ба ҳақ гирифта бошам, ҷӯб чандон зананд, ки кам аз сад бошад ва агар ба ноҳақ гирифта бошам, ботил кунам он уқубатро ва бардошт кунам он касонро, ки дар боби эшон сиёсат фармуда бошам, агар лаёқат доранд бардоштанро»⁵³.

Низомулмулк дар «Сиёсатнома» аз фазилатҳои зиёде, ки ҳосил давлати Сомониён буданд, ёд меорад. Аз ҷумлаи онҳо яке он будааст, ки ҳар касро мувофиқи хизматаш батадрич, баъди санҷиданҳо, баъди бовар ҳосил кардан ва танҳо барои амали некаш ҳамчун мукофот вазифае медоданд: «чунон, ки

⁵² Хочиев С.М. Қонунномаи Сосониён ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқӣ: тадқиқоти таърихӣ-ҳуқуқӣ: диссертатсияи номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ. – Душанбе, 2021. – С. 24.

⁵³ Сомониён дар оинаи таърих. – Хучанд, 1998. – С. 172.

гуломе харидандиву як сол ўро пиёда хизмат фармудандӣ. Ва чун як сол бо аспу тоза на хизмат кардӣ, дигар сол ўро қарочӯрӣ додандӣ, то бар миён бастӣ. Ва соли панҷум, зине беҳтар ва лагом кавкабу қабои дороиву дабусие, ки дар ҳалқа овехтӣ... Агар шоистагиву хунари ў ҳама ҷо маълум шудӣ ва кори бузург аз дасти ў баромадӣ ва мардумдору худовандӯст будӣ, он гоҳ то сиюпанҷсола нашудӣ, ўро амири надодандӣ ва вилоят номзад накардандӣ»⁵⁴.

Исмоили Сомонӣ аввалин давлатдоре буд, ки маъмурияти на танҳо сиёсӣ, балки пешрафтаи идоракунии иқтисодиро ташаккул дод. Ба андешаи академик Б.Ғ. Ғафуров сохтори мутаносиби идораи давлат, аз он ҷумла оид ба ҷамъоварии андоз ва истифодаи маблағҳои пули давлатӣ (ҳазина) дар асрҳои IX-X дар давлати Сомониён ташкил дода шуда буд⁵⁵.

Дар асрҳои миёна маркази аз лиҳози иқтисодӣ рушдфтои Осиёи марказӣ Мовароуннаҳр, ки ҳудуди он байни дарёҳои Сирдарё ва Амударё буд ядрои давлати Сомониён ба ҳисоб мерафт. Давлати Сомониён тавассути девонҳои махсус таъсисдодашуда идора карда мешуд.

Девони муставфӣ фаъолияти молиявии давлатро пеш мебард. Сардори ин девонро дар баъзан аз сарчашмаҳои таърихӣ соҳиби хироч низ ном мебарданд. Новобаста аз он ки идоракунии молияи давлатӣ яке аз самтҳои афзалиятноки давлати Сомониён буд, вай дар мустақамнамоиву мутамарказнамоии давлат мусоидат намуд⁵⁶.

Дар давраи Сомониён девони муставфӣ ба қорҳои молия, харҷу дахли ҳазинаи давлатӣ назорат мекард. Муставфӣ бояд илми ҳисобро хуб дониста, амонатдор мебуд. Даромад ва харҷи солонаи тамоми кишварро баррасӣ карда, ба девони вазир ҳисобот медод. Ҳангоми тафтиши қорманди давлат намояндаи ин девон ҳатман иштирок мекард.

Девони ишроф ё мушриф пинҳонӣ ба қорҳои давлатӣ, ба хароҷоту даромади ҳазинаҳо назорат мекард. Дар саросари кишвар ва ҳамаи девонҳо ва идораҳои давлатӣ мушриф пинҳонӣ фаъолият карда, дар бораи шахсони зарурӣ гузориш медод. Омаду рафти меҳмонон, нафароне ки аз хориҷ

⁵⁴ Сомониён дар оинаи таърих. – Хучанд: Раҳим Чалил, 1998. – С. 148.

⁵⁵ Ғафуров Б.Ғ. Тоҷикон: китоби яқум. – Душанбе: «Ирфон», 1983. – С. 454-456.

⁵⁶ Азимов Ш. Государство и право Саманидов. – Душанбе: «Ирфон», 1999. – С. 57.

меомаданд низ аз чашми мушриф пинҳон наместонд. Мушриф ҳатто аз паси фарзандони амир ва аъзои хонадони ҳукумат ҳам назорат мебуд. Баъзе касон даҳ ё бист сол дар ягон девон, идораи давлатӣ, вилоят ё муассисаи муайян ҳамчун мушриф, вале расман дар вазифаи дигар кор карда, аз вазъи шаҳр ба девони марказӣ гузориш меоданд. Девони муставфӣ ҳамаи корҳои молиявӣ, яъне харчу даخلي мамлакатро пеш мебуд⁵⁷.

Манбаъҳои даромади хазинаи давлат аз роҳҳои зерин ба даст меомад: а) заминҳои хосса, ки ба амир тааллуқ доштанд; б) бочу молиёт ва ҳадяи раисони шаҳру вилоят ва ҳокимони ниммустақил; в) ғаниматҳои ҷангӣ.

Андохое, ки дар давлати Сомониён ва давлатҳои пас аз он маъмул буд закот, хироч, ушр ба ҳисоб мерафт. Ин навъ андохо бояд мувофиқи муқаррароти динӣ ситонда мешуданд. Аммо, давлатдорони сомонӣ борҳо барои ҷанг ё ниёзҳои дигар сола ду маротиба аз мардум андох меситонданд, ки баъзан сабаби сар задани шӯришу ошӯбҳои мардумӣ мегардид.

Дар давраи ҳукмронии Нӯҳ ибни Наср (943–954) аломатҳои таназзули давлати сомонӣ ба таври равшан падида мешаванд. Давлат дар солҳои аввали ҳукуматдории Нӯҳ ба душвории саҳти молиявӣ рӯ оварда буд. Тибқи маълумотҳо дар соли 942 аз аҳоли ду қарат андох гирифта шуда буд. Душвории молиявӣ ба дараҷае расида буд, ки ба сипоҳиён ва ҳатто ба гвардияи амир вақти зиёде моҳона дода нашуд. Ин аҳвол дар байни аскарон норозигии ҷиддиро ба вуҷуд овард. Нӯҳ ибни Наср барои лоақал муваққатан даст кардани шиддати норозигӣ вазири худро ба сабабгори ин ҳама душвориҳои молиявӣ айбдор намуда, ба қатли ӯ фармон дод. Албатта, ин тадбир ба беҳтар шудани вазъияти молиявии мамлакат боис нагардид.

Дар таърихи давлат ва ҳуқуқи тоҷикон андох яке аз нишонаҳои давлатдорӣ буда, ифодагари сиёсати мустақилона дар бахши молия мебошад. Таҳлили ин масъала аз нигоҳи таърихӣ дар асарҳои мутафаккири асри XIII Насриддини Тӯсӣ «Дар молиёт» ва «Рисола дар расму оини подшоҳони қадим, тарзи гирифтани молиёт ва хироч ва масорифи он» хеле

---

⁵⁷ Бартолд В.В. тахмин мекунад, ки ин девон, эҳтимол, бо «девори хироч»-и Аббосиён мувофиқат дошта бошад (Бартольд В.В., 1963. – С. 289).

чолиби диққат тасвир шудааст. Ба ақидаи ӯ низоми андозбандӣ бояд ба тавре сохта шавад, ки ҳолати воқеии андозсупорро ифода намояд. Илова бар он, андоз набояд кӯшиши ривочи истехсолотро бикоҳонад⁵⁸.

Насриддини Тӯсӣ шаклу навъҳои андозро дар аҳди Сомониён тавсиф менамояд, ки навъҳои андозхоро, ба монанди ушр (андоз аз зироат), андоз аз замин ва амволи муфт, айнан «ашёи тааллуқ ба марҳум, ки ба ӯ тааллуқ дошт ба камбағалон ҳамчун подош барои гирифтани гуноҳи майит дода мешуд» ё аз ҳисоби мероси марҳум садақа дода мешуд, «муҳр, тамға», яъне андоз аз тичорат, закот (андоз аз амволи манқул), чизя ва ғ., чудо кардааст. Дар ин даври замон байни манобеи давлатӣ ва манобеи ҳукумат тафовуте тақрибан вучуд надошт. Сарвари давлат дороии мамлакатро ҳамчун сарвати хазинаи худ ихтиёрдорӣ мекард.

Насриддини Тӯсӣ ба ғайр аз шаклҳои зиёди андозҳои пулӣ андозхоро дар шакли натуралӣ ва шакли корӣ низ қайд мекунад. Дар ҷамъияте, ки асоси иқтисодиёт зироаткорӣ ва чорводорӣ буд, хироч (андози замин) ҳамчун шакли асосии андоз аҳамияти муҳими ғоявӣ дошт⁵⁹.

Муҳокимарониҳои Насриддини Тӯсӣ оид ба андозҳое, ки аз соҳибкорон, косибон ва тоҷирон дар асрҳои IX-X ситонида мешуданд, диққати калон доранд. Вай менависад: «Дар аксари мавридҳо ба ғоидаи хазина чизе ситонида намешуд, танҳо аз 240 динор барои тичорат 1 динор ба хазинаи давлат ситонида мешуд»⁶⁰.

Ба андешаи ин мутафаккири бузург, шоҳи одилу раъиятпарвар бучети давлатию шоҳиро аз ҳамдигар чудо мекунад. Инҷо сухан дар бораи бучети давлатию хонаводаи шоҳон меравад, ки амалан аз ҳамдигар бояд чудо бошанд. Дар акси ҳол тамоми мадохилоти давлати феодалӣ ба тасарруфи шоҳ даромада, ҳамчун мудохилоти хонаводагӣ истифода шуда метавонист.

Ҳамчун, моддаҳои асосии даромади давлатӣ подшоҳи Н. Тӯсӣ инҳоро ёдовар шудааст:

⁵⁸ Ниг.: аз рӯи асари Исломов С. Очерки истории экономической мысли таджикского народа эпохи феодализма. – Душанбе: «Нодир», 2002. – С. 149-152.

⁵⁹ Бобокалонов И. Аз афкори иқтисодии ниёгон. – Душанбе: «ЭР-граф», 2011. – С. 242-243

⁶⁰ Исломов С. Таърихи назарияти иқтисодӣ. – Душанбе, 2001. – С. 73.

- 1) андозситонӣ;
- 2) ғаниматҳои чанг;
- 3) мулки меросхӯрон надошта ва монанди инҳо.

Ҳамчун даромадҳои хонаводаи подшоҳӣ вай моддаҳои зеринро тасвир кардааст:

- 1) мулкҳо ва сарватҳои меросӣ;
- 2) ғаниматҳои чанг, тақрибан 20 фоизи он;
- 3) тухфаҳои инъомҳои ҳархела;
- 4) сарватҳои ёфтшуда;
- 5) андозҳои аз шикор;
- 6) тухфаҳои подшоҳони дигар.

Дар баробари ин, мутафаккири мазкур ибраз медорад, ки буҷет бояд тарзе таҳия гардад, ки даромади вай назар ба масрафоташ бештар бошад. Ин ҳолат устувории сиёсату давлатдорӣ ва бақиядории хазинаро таъмин хоҳад кард⁶¹.

Насриддини Тӯсӣ оид ба молиёт ва ҷабҳаҳои дигари давлатдорӣ таҳлилҳо гузаронида қайд менамояд, ки харобии хоҷагиҳои мамлакатҳо бо сабабҳои зерин рух дода метавонанд:

- а) беиктидорию ноухдабароии давлат;
- б) қалобикории мансабдорону сохторҳои давлатӣ;
- в) сиёсати номавзуни андозгирӣ;
- г) норасоӣҳо ва маҳдудият дар маҷмӯи муносибатҳои танҳо⁶².

Абунасер Муҳаммад ибни Тархон Форобӣ бар ин ақидааст, ки сабабгори асосии пайдо шудани давлат талаботи одамон ба иттиҳод ва ёрмандии байни ҳамдигарӣ буда метавонад. Одамон барои он ки умр ба сар бурда тавонанд ё ҳаётшонро ба роҳ монанд, ба маводу чизҳои ҳархела эҳтиёҷ пайдо мекунанд, ки онҳоро дар танҳоӣ соҳиб гаштан амри маҳол аст⁶³. Яъне одамон худ мехостанд сохторе бошанд, то ба он пардохти муайянро пардозанд ва

⁶¹ Бобокалонов И. Аз афкори иқтисодии ниёгон. – Душанбе: «ЭР-граф», 2011. – С. 242-243.

⁶² Ибораи танҳо ҳуқуқи аз аҳолии маҳалли муайян гирд овардани андозро ба шахсе фурӯхтанро дар назар дорад. Яъне вай маблағро пешакӣ ба хазина пешниҳод карда, ба ҳамин васила андозро ба нафъи худ гирд меорад.

⁶³ Бобокалонов И. Асари ишорашуда. – С. 138.

зиндагии осудаҳолонаро ба ин васила ба даст оранд. Аз ин бар меояд, ки андоз на танҳо аломат, балки заминаи пайдо гардидани давлат мебошад.

Дар муносибатҳои вобаста ба андоз ва андозбандӣ дар давлатҳои Ғазнавиён, Қарахониён, Ғуриён ва Хоразмшоҳиён дар асрҳои XI ибтидои асри XIII дигаргуниҳои ҷиддӣ ба амал наомадааст.

Дар низоми молияи давлатии Темуриён дар асрҳои XIV-XV андоз аз замин ба тариқи мол, одатан сеяки ҳосилро ташкил мекард ё аз рӯи масоҳати замин ба тариқи пул ситонида мешуд⁶⁴.

Ба ғайр аз хирочи замин боз бисёр андозҳои дигари иловагӣ вучуд доштанд, ки ҳам ба шакли пул ва ҳам ба шакли мол аз мардум меситониданд. Барои дарахтони ҳосилдори мевадиханда андози «сардарахтон» муқаррар гардида буд.

Андози сарикасӣ, ки муғулҳо чорӣ карда буданд бо номи «саршумор» вучуд дошт. Ба сабаби дуд кардан андоз мегирифтанд, ки «дудӣ» ном дошт. Андози «барид», яъне пӯшта – «улоғ» низ вучуд дошт, ки дар асоси он аҳоли маҷбур буд ба ҳар чопар ё қосид асп ёфта диҳад. Яке аз шаклҳои хироч «бечорӣ» номида мешуд, ки онро дар сохтмон ва таъмири ҳисору қалъа, кофтаи ва тоза кардани каналу корезҳо ва ғ., кор мефармуданд.

Дар шаҳрҳо андозҳои сирф шаҳрӣ вучуд доштанд (даҳяки қисми молҳои фурӯхташаванда ситонида мешуд). Ба ғайр аз он, ҳокимон бо амри худ метавонистанд шаҳриёнро андозҳои иловагӣ банданд.

Меъёри расмии хирочи замин дар аҳди Ҷониён дар асрҳои XVII-XVIII мисли пешин буд (сеяки ҳосил ситонида мешуд). Аммо хирочро пешакӣ барои чанд сол мегирифтанд ё онро зиёд мекарданд. Дар дасти заминдорони калон чамъ омадани захираҳои зиёд дохилшавии хирочро ба хазинаи давлат коҳиш меод⁶⁵.

Дар он давра, инчунин бочу хирочҳои бевосита барои савдою ҳунармандӣ – тамға вучуд доштанд.

---

⁶⁴ Ғафуров Б.Ғ. Точикон: қисми якум. – Душанбе: «Ирфон», 1983. – С. 654-657.

⁶⁵ Ғафуров Б.Ғ. Точикон. Охирҳои асри миёна ва давраи нав: китоби дуюм. – Душанбе: «Ирфон», 1983. – С. 71.

Дар исломи асримиёнагӣ низ Истиқлолияти давлатиро дар алоқамандӣ бо андоз ва чамъоварии он мегиданд. Аз ин рӯ, фақеҳон бо назардошти меъёрҳои шариат роҷеъ ба ин масъала ақидаҳои худро изҳор кардаанд. Доктринаи ҳуқуқӣ оид ба ин масоил тарғибгарӣ «закот – унсурҳои бинои мусулмонӣ» ва ходими Расули Худо «касе, ки аз пардохти закот саркашӣ кунад, аз дин хориҷ аст»⁶⁶ мебошад.

Яке аз донишмандон ва мутафаккирони бузурги ҳуқуқи исломӣ –Имом Абӯҳанифа Нӯъмон ибни Собити Кӯфагӣ, ки дар миёни халқи мо бо номи Имоми Аъзам машҳур аст, дар ин бобат андешаҳои ҷолиб рондааст, ки таҳлили онҳо имрӯз ҳам аз нигоҳи илмӣ ва амалӣ барои дарки зарурати андоз ва таъиноти иҷтимоии он аз аҳамият холӣ нест.

Таълимоти ҳуқуқии Абӯҳанифа серҷабҳа буда, он масъалаҳои мухталифи ҳуқуқӣ, давлатӣ, назариявӣ, оилавӣ ва ғайраро дар бар мегирад. Дар байни таълимоти ҳуқуқии ӯ нақши закот ҳамчун як намуди андоз хоса аст.

Закот маънои «поқӣ» ва «зиёдат»-ро ифода намуда, аз молҳои ҳалол рӯёнида, дар «ҳазинаи давлат», яъне «байтулмол» нигоҳ дошта мешавад. Таъиноти он дар дастгирии ятимону бечорагон ва инчунин ҳалли баъзе масоили сиёсӣ ифода меёбад⁶⁷.

Ашё ва неъматҳои, ки закот барои онҳо фарз аст:

1. Ашёҳои қимматбаҳо, аз ҷумла тилло, нуқра, пул ва ғ.;
2. Чорпоёни хонагӣ, аз ҷумла мисли шутур, гов, гӯсфанд, асп ва ғ.;
3. Матӯҳои тиҷоратӣ;
4. Зироат ва мевачот.

Нисбати неъматҳои номбурда закот дар он маврид фарз мешавад, ки агар микдорашон муайян бошад ва онро «нисоби том» мегӯянд.

Аз молҳои истифодабарии шахсӣ, аз қабилҳои хӯрок ва пӯшокаи зарурӣ, косаю табақ, воситаҳои нақлия, хонаҳои истиқоматӣ, китобҳои мавриди ниёз ва молҳои ёфташуда закот намеситониданд.

---

⁶⁶ Нуриев Б.Д. Зақят в классическом мусульманском праве. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zakyat-v-klassicheskom-musulmanskom-prave> (санаи мурочиат: 20.02.2022).

⁶⁷ Қоран в переводе Крачковского. – М.: Наука, 1990. – С. 59.

Мувофиқи таълимоти Абӯҳанифа пардохти закот ба ҳар фарди мусалмон фарз аст, агар:

1. Озод бошад;
2. Болиғ бошад;
3. Оқил бошад;
4. Соҳибнисоб бошад (яъне молаш дар муомилот бошаду арзиши иловагӣ ба даст орад);
5. Як соли камарӣ бар молаш бигузарад, яъне камаш як сол молики он бошад.

Ҳанафиён зимни пардохти закот ниятро шарт медонистанд, яъне нияти шахс бояд ба пардохти закот равона шуда бошад.

Закот аз ашёҳои қимматнок, монанди тилло, нуқра ва ғ. Аз Абӯҳурайра (р) ривоят аст, ки Расули Худо (с) фармуди: «Ҳеч соҳибтилло ва нуқра (яъне соҳиби тилло ва нуқра) нест, ки ҳаққи он (закоташ)-ро аз он тадҳия накунад, магар ин ки дар рӯзи қиёмат барояш тахтаҳое аз оташ сохта шуда ва дар оташи ҷаҳаннам доғ гардида, паҳлӯ, пешонӣ ва пӯсташ бад-он карда мешавад ва чун сард (карда мешавад) шавад, дубора доғ карда мешавад...»⁶⁸. Аз ин ҳадис бармеояд, ки пардохти закот аз тилло ва нуқра ҳатмист, ба шарте ки «нисоби том», яъне миқдори муайян мавҷуд бошад. Он нисбати тилло 20 мисоқ (воҳиди вазн) ва нисоби нуқра 200 дирҳам аст, ки баробар аст бо 140 мисқол ва закоти ҳар ду рубъи (чоряки) ушри онҳо $1/40$ мебошад.

Тилло: $1/40 * 20$ мисқол = $20/40 = 0,5$ мисқол тилло.

Нуқра: $1/40 * 200$ дирҳам = $200/40 = 5$ дирҳам.

Аз ин бармеояд, ки рубъи (чоряки) ушри 20 мисқол тилло, ним мисқол ва рубъи ушри 200 дирҳам, 5 дирҳам аст. Бинобар ин, ҳар касе, ки 20 мисқол тилло дорад (бо ҳисоби имрӯза 85 грамм ва чоряки он, яъне рубъи ушрии он тақрибан $2/1$ грамм мебошад) бояд ним мисқолашро барои закот пардозат. Ҳар касе, ки 200 дирҳам нуқра дорад (тақрибан ба 695 грамм ва рабъи ушрии он $14/8$ грамм аст), бояд 5 дирҳами онро пардозад.

---

⁶⁸ Нуриев Б.Д. Зақят в классическом мусульманском праве. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zakyat-v-klassicheskom-musulmanskom-prave> (санаи мурочиат: 20.02.2022).

Закот аз чорпоёни хонагӣ:

1) Шутур. Нисоби томи шутур аз 5 адад шурӯъ мешавад. Бинобар ин, ҳар ки дорои 5 адад шутур ва ё бештар аз он буда ва дар як сол молики он бошад, закот бар ӯ фарз мегардад, ба ин тарик:

- а) закоти 5 адад то 9 адад шутур – 1 гӯсфанд;
- б) аз 10 то 14 адад – 2 гӯсфанд;
- в) аз 15 то 19 адад – 3 гӯсфанд;
- г) аз 20 то 24 адад – 4 гӯсфанд;
- ғ) аз 25 то 35 адад -1 шутури моддаи яксола;
- д) аз 36 то 45 адад – 1 шутури моддаи дусола;
- е) аз 46 то 60 адад – 1 шутури сесола;
- ё) аз 61 то 75 адад – 1 шутури чорсола;
- ж) аз 76 то 90 адад – 2 шутури дусола;
- з) аз 91 то 120 адад – 2 шутури сесола.

Сипас, аз 120 боло то замоне ки теъдоди шутурҳо ба 149 адад бирасад, мувофиқи ҳисоби боло ҳисоб мекунем, ба ин тарик:

- и) закоти 125 то 129 адад шутур – 2 шутури сесола ва 1 гӯсфанд;
- к) закоти 130 то 134 адад шутур – 2 шутури сесола ва 2 гӯсфанд;
- л) закоти 135 то 139 адад шутур – 2 шутури сесола ва 3 гӯсфанд;
- м) закоти 140 то 145 адад шутур – 2 шутури сесола ва 4 гӯсфанд;
- н) закоти 145 то 149 адад шутур – 2 шутури сесола ва 1 шутури яксола;
- о) закоти 150 адад шутур – 3 шутури сесола аст.

Сипас, аз 150 ба боло то замоне, ки шумораи шутурҳо ба 196 то 200 нарасад, тибқи ҳисоби боло ҳисоб хоҳем кард ва дар 196 адад шутур то 200 шутур – 4 шутури сесола закот вучуд дорад ва пас аз он муҳосибаро аз сар мегирем ва то охир.

2) Гов. Ҳисоби томи гов аз 30 адад шурӯъ мешавад. Инчунин, закот дар он сурат вочиби мегардад, ки агар ҳар як гов ба яксолагӣ расад ва дар саҳро чарад.

- а) закоти 30 адад гов – 1 гӯсола аст;
- б) аз 40 то 59 адад гов – 2 гӯсола аст;

- в) аз 60 адад – 2 гӯсолаи яксола;
- г) аз 70 адад – 1 гӯсолаи дусола ва 1 гӯсолаи яксола;
- ғ) аз 100 адад – 2 гӯсолаи яксола ва 1 гӯсолаи дусола.

Аз ин ба боло ба ҳамин гуна дар ҳар 10 гов фарзияти закот аз гӯсолаи яксола ба дусола тағйир меёбад.

3) Гӯсфанд. Нисоби пурраи гӯсфанд аз 40 адад шурӯъ мешавад.

- а) закоти 40 адад гӯсфанд то 120 адад – 1 гӯсфанд мебошад;
- б) аз 121 адад то 200 адад – 2 гӯсфанд. Аз ин ба боло дар ҳар сад гӯсфанд 1 гӯсфанд закот вучуд дорад.

Бояд қайд кард, ки ҳукми гӯсфанд ва буз дар закот як хел аст.

4) Асп. Назди Имом Абӯҳанифа (р) барои асп низ закот вучуд дорад. Соҳиби нисоби асп метавонад барои ҳар асп 1 динор закот пардозад ва ё аспро нарх карда ва аз ҳар 200 дирҳам 5 дирҳам бипардозад. Вале дар назди Абӯюсуф Муҳаммад (р) барои асп закот вучуд надорад.

Барои ҳар ва ҳачир закот воҷиб нест, агар онҳоро бо мақсади тичорат нагирифта бошанд.

Закот аз зироат ва мевачот. Он чизе, ки аз замин мерӯяд, аз ҷумла зироат ва мевачот ба истиснои чӯб, алаф ва ҳезум андоз доранд ва ин намуди андозро аслан «ушр» меноманд. Ин намуди молиёт ҳисоби мушаххас надорад. Микдори пардохти ушр ба намуди обёрӣ вобастагӣ дорад.

Шахс метавонад, ки ушрро ба тоифаҳои зерин бидиҳад:

- 1) Ба фақир, яъне касе, ки моли ӯ камтар аз ҳадди нисоб аст;
- 2) Ба мискин, яъне касе, ки чизе надорад;
- 3) Омилӣ закот (новобаста аз шароити зисташ музди кори худро аз ҳисоби закоти чамъшуда мегирад);
- 4) Ба мукотаб – ғулومه, ки ҳештанро бихарад;
- 5) Ба қарздоре, ки наметавонад қарзи худро бидиҳад;
- 6) Дар роҳи Худо (Назди Имом Абӯҳанифа шомил ононе аст, ки ба ҷиход дар роҳи Худо баромада, вале аз ҷамоат ва гурӯҳҳои хеш ҷудо шудаанд ва ба нафақа эҳтиёҷ доранд);

7) Ба мусофире, ки дар сафар дармондааст ва харҷи баргашт ба ватанро надорад, харчанд дар ватани худ фақир набошад;

8) Ба «муаллафатулкулуб» – ононе ки ба василаи закот ба ислом ва мусалмонон улфат дода мешаванд (ҳавасманд карда мешаванд), монанди ғайримусалмон оне, ки агар ба онҳо кӯмаке бишавад ба дини ислом моил мешаванд ё дар ҷанг ба мусалмонон кӯмак мекунанд.

Пардохти закот дар мавриди зайл ҷоиз нест:

1. Ба касоне, ки миёнашон ва закотдиҳанда қаробати хешутаборӣ вучуд дошта бошад, монанди падару модар, падаркалон, модаркалон ва ғ.;

2. Зан ба шавҳар ё шавҳар ба зан (бинобар назари Имом Абӯҳанифа);

3. Ба зердастони хеш;

4. Ба ғулуме, ки нисфи пул барои озодии ӯ дода шудааст;

5. Ба сарватманд, фарзанд ва зердастон;

6. Барои бани Ҳошим, харчанд фақир ва мискин бошанд. Бани Ҳошим иборат аст аз авлоди Алӣ, Аббос, Ҷаъфар, Ақил ва Ҳорис бини Абӯмуталиб.

7. Ба аҳли зима, харчанд фақир ва мискин бошанд.

Ғайр аз закот, дар таълимоти ҳуқуқии ҳанафиён боз дигар намудҳои андоз мавҷуд буданд:

1) Хумс – андозбандии моликият ($1/5$ ҳисса бо назардошти даромади солана);

2) Ушр – андоз аз заминҳои ушрӣ. Заминҳои ушрӣ гуфта, он заминҳоеро меноманд, ки сокинони он дини исломро бе мамоният қабул намудаанд ё бо нишон додани андак муҳолифат онро қабул кардаанд. Ба ин гурӯҳ заминҳои шаҳрҳои Макка, Басра ва Ироқ дохил мешуданд.

3) Хироч – андози сарона аз замин. Заминҳои хирочӣ заминҳои халқҳои тасхиршудае мебошанд, ки барои паҳн шудани дини ислом монеаи саҳт нишон дода, бо тариқи сулҳ бастан заминҳои худро ба навкарони араб супорида, дар он ҷо зиндагӣ мекунанд. Онҳо заминҳои худро коркард карда, аз он андоз (хироч) месупориданд. Дар таълимоти Имом Абуҳанифа заминҳое, ки обёриашон аз ҳисоби дарёҳои Ҷайхун, Сайхун, Фурот ва Дачла аст, ҳосилашон хирочӣ эътироф шудааст. Шогирди ӯ – Абӯюсуф Муҳаммад

(р) бошад зироатеро, ки аз истифодабарии ин чор дарё ба даст меояд, ушрӣ номидааст. Бисёри олимон дар он ақидаанд, ки заминҳои араб ушрӣ буда, заминҳои ғайриараб хирочианд.

Хироч ду навъ мешавад:

а) Хирочи муқосама – хирочест, ки чоряк ё панҷяки ҳиссаи онро пеш аз кишт муайян менамоянд.

б) Хирочи мувозафа – чунин хирочест, ки аз ҳисоби заминҳои обӣ гирифта шуда, барои ҳар як чарибе, ки обёрӣ карда мешавад (як чариб=1260-1592 м²) як соъ гандум (қариб 3 кг) ва ё як соъ чав ё як дирҳам додан зарур аст. Агар дар заминҳои хирочи мувозафа офати табиӣ рух диҳад, пас хироч гирифта намешавад.

4) Садақаи фитр – пардохти садақаи фитр барои ҳар мусулмони озод ва соҳибнисоб фарз аст. Миқдори садақаи фитр барои 1 нафар дар гандум ним соъ (1,5 кг) ва дар чав, хурмои хушкшуда 1 соъ (3 кг) мебошад⁶⁹.

Қайд кардан лозим аст, ки андоз ва андозбандӣ яке аз самтҳои нисбатан коркардшудаи фаъолияти илмии Абуҳанифа (р) ва пайравони ӯ мебошад. Силсилаи асарҳои илмии шогирдон ва пайравони ӯ – Қози Абӯюсуф Муҳаммад «Китоб-ал-хароч», Бурҳониддини Марғелонӣ «Ҳидоя», Тоҷи Шариат «Мухтасар-ул-виқоя» ва дахҳо дигарон, ки ба масъалаи андоз бахшида шудаанд, як силсилаи мукаммали таълимоти ҳуқуқиро оид ба андоз дар илми ҳуқуқи исломӣ муқаррар намуда, аз бисёр ҷиҳат бо дарки моҳият, мафҳум ва табиноти иҷтимоии андозу андозбандӣ дар ҷомеаи инсонӣ равшанӣ мебахшанд.

Омӯзиши онҳо дар мавриди ҳатмӣ будани андозҳо, ба камбағалон ва یتимон додани онҳо, муайян намудани ҳадди нисоб ва ғ., ки ба инкишофи мутаносиби гурӯҳҳои иҷтимоӣ замина гузошта, мақсади таъмини озодию ободии аъзои ҷамъиятро ифода намуда, аз бисёр ҷиҳат ба ҳадафҳои ҷомеаи шаҳрвандию давлати ҳуқуқии замони нав мувофиқат мекунад.

---

⁶⁹ Шарифов С. Андоз ва масъалаҳои рӯёнидани он мувофиқи таълимоти ханафиён // Ҳуқуқшинос. – 2007. – 19 март. – С. 14.

Ҳамин тавр, аз давраҳои қадим низоми андозбандии мардуми тоҷик аз лиҳози мақсад барои ҳалли масъалаҳои оммавӣ равона будааст. Дар давраҳои гуногуни давлатдорӣ милли мустақамшафии низоми андоз аз одилона будани андоз ва инсофи амалдорони андозситон вобаста буд. Фаъолияти амалдор ҳамчун хизматчиӣ давлат ҳатман бояд дар доираи қонун, инсоф ва ҳурмату эҳтиром нисбат ба деҳқон ва молистеҳсолкунанда, ки офарандаи неъматҳои моддӣ мебошанд, сурат мегирифт. Талаби пардохтани андоз бошад, бояд ба имконияти ҳақиқии қобили пардохткунӣ доштани деҳқон ва дигар андозсупоранда асос меёфт.

Дар доираи зербоби мазкур таҳлил намудан танзими муносибатҳои молиявиро дар аморати Бухоро дар замони ҳукмронии сулолаи манғитҳо (аз нимаи дуюми асри XVIII то ибтидои асри XX) ба таври пурра дар ҳамин зербоб ғайриимкон мешуморем. Вобаста ба ин, танҳо даромади ҳазинаи аморати Бухоро нишон додан ба мақсад мувофиқ шумурда мешавад.

Садриддин Айнӣ қайд менамояд, ки «соли 1913 даромади амир тақрибан 30 миллион рубл тиллоиро ташкил дод. Моддаҳои хароҷот инҳо буданд:

- нигоҳдории артиш (Сарбоз) – 1 миллион рубл;
- мазмуни милиса (навқарҳо) – 10 ҳазор рубл;
- тухфаҳо ва ҳадяҳо («тартуқӣ»);
- шахсони мансабдори гуногун ва рутбаҳои подшоҳӣ - 1 миллион сум;
- хароҷоти гуногун – 100 ҳазор рубл;
- хароҷоти умумӣ – 2 миллиону 200 ҳазор рубл.

Маблағи боқимонда, яъне зиёда аз 27 миллион рубл барои нигоҳубини шахсӣ бо хоҳиши амир ва ходимони ӯ сарф мешуд. Барои маорифи халқ ва нигоҳдории тандурустӣ ҳеҷ чиз сарф карда намешуд⁷⁰.

Танзими муносибатҳои молиявӣ ба таври беинсофона ва нодилона ҷорӣ гардида буд ки ин раванд норозигии мардумро ба бор овард. Аз ҷумла, ба миён омадани шӯриши Восеъ дар соли 1885 маҳз дар заминаи андозситониҳои барзиёд ба миён омада буд.

---

⁷⁰ Айнӣ С. Маводҳо оид ба таърихи инқилоби Бухоро (ба забони ўзбекӣ). – М., 1926. – С. 108.

Таҳлили низоми андозбандии гузаштагони миллати кӯҳанбунёди тоҷик аз он далолат мекунад, ки падидаи андоз ба таври комил дар доираи адолат, махсусан дар замони ҳукмронии Анӯшервон ва давлатдории Сомониён ба роҳ монда шуда буд.

Мо дар муқаддима ҳам зикр намуда будем, ки андозҳо дар марҳилаҳои аввали инкишофи ҷомеаи инсонӣ, вақте ки иттиҳодияҳои қабилавӣ ба сохторҳои давлатӣ табдил меёбанд, шакл мегиранд. Онҳо хайрияҳои буданд, ки субъектҳо барои ҳифзи ҳаёт, озодӣ ва моликияти худ ба давлат меоданд. Ба сохти давлатӣ табдил ёфтани иттиҳодияҳои қабилавӣ марҳилаи муҳими пайдоиши андозҳо мебошад. Аз ин рӯ, пайдоиши андозҳо дар ҳудуди имрӯзаи Тоҷикистон бояд ба пайдоиши аввалин сохторҳои давлатӣ дар ин ҳудудҳо нисбат дод.

Таъкид кардан ба маврид аст, ки дар ҷамоаҳои то давлатӣ як навъ пардохтҳои ба андоз монанд арзи вуҷуд дошт. Аз сабаби он ки имрӯзҳо ба сифати яке аз нишонаҳои андоз субъекти андозситон – давлат муқаррар шудааст, пардохтҳои ҷамоаҳои то давлатиро андоз гуфтан душвор мебошад.

Таҷрибаи танзими муносибатҳои молиявӣ дар таърихи давлатдории тоҷикон имкон медиҳад, ки нуктаи зеринро ба тарзи хулоса ва мукамалсозии қонунгузорӣ ва татбиқи сиёсати давлатӣ дар баҳши закон тавсия намуд. Баъзе аз марҳилаҳои давлатдорӣ махсусан марҳилаи ҳукмронии Анӯшервон нишон медиҳад, ки дар он давра закон аз супоридани андоз ба таври пурра озод буданд. Баъди гузаштани асрҳо то кунун Анӯшервон чун подшоҳи одил шинохта шудааст.

Танзими муносибатҳои молиявӣ дар самти пул ва муносибатҳои пулӣ. Рушди молия ва муносибатҳои молиявӣ бо рушд ва ташаккули давлатҳо алоқамандии зич дорад. Молия муносибатҳои барои ҷамъоварӣ ва тақсимот ва аз нав тақсим кардани сарвати миллӣ аст ва азнавтақсимкунӣ маҳз барои иҷрои вазифаҳои давлат зарур аст. Бо рушди васеи муносибатҳои бозорӣ муносибатҳои молиявӣ гуногунтар мешаванд. Аз ҷумла, алоқаи ягонаи онҳо бо хазинаи амир, подшоҳ ё шоҳ аз байн меравад. Муносибатҳои пулӣ рушд

ва такмил меёбанд, хирочҳо ва бочҳои натуралӣ ба шакли прогрессивии андозбандӣ-пулӣ иваз карда мешаванд.

Муаррихон Балъамӣ ва Табарӣ хангоми тасвири ҳаёти чамъиятию давлатӣ дар давлати Сосониён дар бораи тағйиротҳои баҳши андоз ёдовар шуда, иброз медоранд, ки ситонидани андоз аз шакли натуралӣ ба шакли пулӣ маҳз дар ҳамин давра шурӯъ мешавад⁷¹. Яъне пул ҳамчун воситаи пардохт ва қисми таркибии молия ҳанӯз аз давраи давлатдории Сосониён ба сифати воситаи пардохт баромад менамуд. Сарчашмаҳои дигари таърихӣ аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки аллакай дар аҳди қадим низ масъалаи танзими муомилоти пулӣ ба роҳ монда шуда буд.

Дар ибтидо муносибатҳои молиявӣ дар давлатҳои қадима дар шакли муносибатҳои пулӣ арзи вучуд дошт. Дар даврони қадим давлат (шоҳон, амирон) сиккаҳо бароварда, муносибатҳои молиявӣ тавассути онҳо амалӣ карда мешуд. Хусусияти хосси муносибатҳои пулии даврони қадим дар он зоҳир мегардад, ки воҳиди пулии давлат босуръат тағйир ёфта, иваз карда мешуданд.

Дар асрҳои III-VII пеш аз милод дар бисёр вилоятҳои калон пул (танга)-ҳои мисӣ, нуқра ва тилло сикка зада мешуданд ва дар муомилот ба кор мерафтанд. Тангаҳои мисӣ дар бозори дохилии вилоят, тангаҳои тилло ва нуқра дар муомилоти байналхалқӣ истифода мешуданд. Дар муомилоти байни вилоятҳо бештар тангаҳои нуқраро мувофиқи вазнашон кор мефармуданд. Дар тоҷикзамини шарқӣ се намуди тангаҳо: тилло, нуқра ва биринчиро сикка мезаданд. Аммо, дар муомилот танҳо дирҳамҳои нуқра ва пулҳои биринҷӣ истифода мешуданд.

Тангаҳои нуқраи шоҳони сосонӣ – Фирӯзи I (солҳои 459-484) ва Варахрани V (солҳои 420-438) дар Бухоро ва баъд тамоми Суғд паҳн шуда буданд. Дар болои онҳо мичмари оташ бо нишони Бухоро ва расми шоҳу навиштаҷоте, ки ному унвони шоҳро ифода мекард, сабт шудаанд. Тангаҳои

---

⁷¹ Тахиров Ф.Т., Халиков А.Г. Проблеммы власти и правосудия в «Авесте» // Авеста в истории и культуре Центральной Азии: сб. науч. Сб., науч. Ст., посвящ. 2700-летию создания «Авесты» - 10- летию независимости Республики Таджикистан. – Душанбе, 2001. – С. 115-131.

мисӣ дар дохили вилоят дар муомилот буданд ва дар онҳо номи худованди шаҳр навишта мешуд. Масалан, дар болои тангаҳои Панҷакат номи фариштаи сарпарастии шаҳр ва рустои он Нанахудо навишта шудааст.

Дар замони халифа Абдулмалик (685-705) сиккаҳои мусулмонӣ бо навиштаҷоти «Ло илоҳа иллаллоҳу Муҳаммадан расулуллоҳ» ва номи халифа пайдо мешаванд. Пули тилло динор ном дошт ва вазни он 4,25 грамм буд. Як динор дар ибтидо ба 10 ва баъдҳо ба 12,2% дирҳам баробар буд. Вазни дирҳами нуқра 2,97 граммро ташкил мекард.

Маъхазҳои зиёд гувоҳӣ медиҳанд, ки мубодилаи пулии байни мардуми муқимӣ ва қабилаҳои бодиянишин низ ҷой доштааст. Аз асри XI то аввали асри XIII дар Осиёи Марказӣ сиккаҳои гуногун дар гардиш буданд. Сиккаҳои давлати Ғазнавиён бисёртар дар ҷануби Тоҷикистон истифода мешуданд.

Сиккаҳои давлати Қарахониёнро қариб дар сар то сари Осиёи Марказӣ пайдо кардан мумкин буд. Арзиши пули тилло дар ин давра назар ба давраҳои пеш меафзояд. Бисёр шаҳрҳои Осиёи Марказӣ пули тилло сикка мезаданд ва он тадриҷан дар бозор паҳн мегашт. Меъёри пули нуқра аз асри XI дар мамлакатҳои Шарқ паст шудан гирифт ва он танҳо дар ҳудуди давлат гардиш мекард. Чунин ҳолат дар Осиёи Марказӣ бо номи бӯҳрони пули нуқра маълум аст. Дар асрҳои XI–XII тангаҳои нуқра аз гардиш нест мешаванд ва ба ҷойи онҳо дирҳамҳои мисину нуқра ба муомилот мебароянд.

Мамлакатҳои Осиё низ бо мол ва савдои худ дар таърих машҳур мебошанд ва дар онҳо муомилот рушд карда буд. Таърихшиносон тасдиқ менамоянд, ки дар асри XX пеш аз милод дар Чини Қадим мурочиати чекӣ вучуд дошт ва аз ин бармеояд, ки созишномаи тасдиқшудаи шифоҳӣ ё хаттӣ мавҷуд буд, ки тавассути меъёрҳои ҳуқуқӣ ба танзим дароварда мешуд. Пайдоиши муносибатҳои пулиро метавон ҳамчун заминаи пайдоиши фаъолияти бонкӣ ва танзими ҳуқуқии он эътироф намуд.

Минбаъд давра ба давра муомилоти пулиро коҳинон, яъне корпоратсияҳое, ки ба ивази ширкатҳои савдоӣ ба вучуд омада буданд, амалӣ

менауманд. Вазифаи асосии «корпоратсияҳо» пайдо кардани манбаъҳои маблағгузори маъбад ба ҳисоб мерафт. Коҳинон аз муомилотҳои ҳамаҷониба ба даст меоварданд ва онро мувофиқи вақолатҳои аз тарафи давлат ва ҳома муайяншуда истифода мекарданд.

Эътимодноки ва қаролатнокии баланд аз тарафи давлат тибқи меъёрҳои ҳуқуқ қаролат дода мешуд, ки ин шартҳои муҳими дастгирии муроҷиати пулӣ ва баланд гардидани эътимод ба амалиётҳои бонкӣ ба шумор мерафт. Ба сифати эквивалент барои муомилоти бонкӣ тилло ва нуқраро истифода менамуданд. Намудҳои нави кредит, аз ҷумла, «рибо» бо ҳоизи баланд ва «таҳти гавари молу мулк» пайдо шуд, ки тибқи ин агар кредит баргардонида нашавад, молу мулк ба моликияти маъбад мегузашт.

Корпоратсияҳо дар он давра ҳама имкониятҳои мавҷудаи муомилоти пулӣ, аз ҷумла ҳисоббаробаркунӣ-ҳазинавӣ, пардохтӣ-гардишӣ ва амалиёти қарзиро анҷом медоданд ва онҳо қоидаҳои устувори қонунгузори бонкиро эҷод намуда, онҳоро бо роҳи ворид намудани ислоҳот тақмил доданд, ба ин васила дар пайдоиши ҳуқуқ ва қонунгузори бонкӣ сарм гузоштанд.

Бо афзоиши сарвати коҳинон ва қудрати ҳарбии онҳо давлатҳо оид ба тадриҷан барҳам додани инҳисори маъбадҳо вобаста ба баамалбарори муомилоти бонкӣ андеша намуданд. Бо ҳамин мақсад, тақминан асри VII пеш аз милод давлатҳо ба ҷамъ намудани тангаҳои фулузӣ бо мақсади стандартизатсия, пулсозӣ ва назорати қонунии ҳамаи намудҳои муомилот оғоз намуданд.

Пайдоиши пул ба рушди савдо ва муносибатҳои байни давлатҳо мусоидат намуд. Пул функцияи аслии ҳама, ба монанди ҳамаки арзиш, ҳамаи муомилот, пардохт ва ҳамаҷонибаро амалӣ менамуд. Алоқаҳои нави иқтисодии ҳамаи давлатҳо ва гардиши доимии пул давлатҳоро ба ташкили стандартҳои байнидавлатӣ ва меъёрҳои молиявии танзими муносибатҳои пулӣ, дар алоҳидагӣ ташкили қонунгузори молиявӣ дар ҳамаи муносибатҳои молиявӣ-савдоии байни давлатҳо водор намуд.

Ҳар сол талабот ба қарз зиёд мегардид, ки ин ҳолат водор мекард, то ки дигар шахсон ба фаъолияти бонкӣ машғул гарданд. Масалан, бонкдорони юнонӣ-трапезитҳо дар асри V пеш аз милод бо махсусиятҳои хоссаи худ (коргузорӣ ва баҳисобгирӣ) вучуд доштанд. Бонкдорони юнонӣ бо дигар хизматгорон корхоро пеш мебурданд ва ҳамаи амалиётҳо бо тартиби ҳатмӣ дар китобҳои савдо, сабти қатъии амонатҳо, ҳаҷми пасандозҳо, номи амонатгузорон ва шахсоне, ки пасандозро қабул менамуданд, дарҷ карда мешуд. Ин тартиби пешбурди амалиётҳои бонкиро метавон ҳамчун стандартҳои ҳатмии ҳуқуқи бонкии юнониён эътироф намуд⁷².

Ҳамзамон, Юнони Қадим ҳуқуқи бонкии худро ба Миср овард ва дар таърих дастнависҳо оид ба ташкили бонкҳои Миср вучуд дорад, ки онҳо бо фармони Искандари Мақдунӣ ташкил гардида, «бонкҳои шохӣ» ном доштанд. Ин бонкхоро юнониҳо бо мақсади ба мисриҳо нишон додани қонунгузорӣ ва тартиби муқаммали бонкии худ идора менамуданд.

Дар адабиёти илмӣ қайд карда мешавад, ки дар Рими Қадим фаъолияти бонкӣ ва ҳуқуқи бонкӣ дар асри III пеш аз милод аз Юнони Қадим омадааст. Бонкҳои римиро «Мензарҳо» ва бонкдоронро «Аргентарҳо» ном мебурданд. Ба монанди юнониён, бонкдорони римӣ меъёрҳои ҳуқуқӣ ва махсусиятҳои танҳо баъзе аз амалиётҳои бонкиро муқаррар намуда буданд. Хусусияти фарқкунандаи бонкдорони римӣ дар ташкилот ва гузаронидани ауксион, ки дар онҳо молу мулки ба гарав гузошташуда фурӯхта мешуд ва маблағи комисионӣ гирифта мешуд, зоҳир мегардид. Бонкҳои давлатӣ дар Рими Қадим танҳо дар давраи Империяи бузурги римӣ ба вучуд омадаанд. Фаъолияти бонкии онҳо ба молу мулки давлатӣ, меъёрҳои ҳуқуқ ва андозбандӣ алоқамандии зич дошт.

Бояд зикр намуд, ки яке аз шаклҳои маъмули таърихии амалиёти бонкӣ, ки боиси пайдоиш ва ташаккули фаъолияти низоми бонкӣ зина ба зина гардид гарав мебошад. Гарав яке аз беҳтарин ва қадимтарин воситаи таъмини иҷрои уҳдадорихои қарзӣ мебошад, ки ханӯз римиҳои қадим

---

⁷² Тедеев А.А. Банковское право: учебник 4-е издание. – М.: МПСИ. Воронеж: МОДЭК., 2011. – С. 25.

аҳамияти онро дар таъмини иҷрои уҳдадорӣ ба таври зайл муайян карда буданд: «бовар надорам ба қарздор, магар ба амвол»⁷³.

Бо пайдоиши Роҳи бузурги абрешим (яъне аз асри II то милод) амалиёти саррофӣ (сарроф-калимаи арабӣ, маънояш ивазкунандаи пул, баҳодихандаи сангҳои қимматбаҳо, донанда ва эксперти нишонаҳои пулӣ, ки пулҳои ҳақиқиро аз қалбакӣ фарқ карда метавонад) дар як қатор давлатҳои Осиё, аз он ҷумла дар ҳудуди давлатҳои тоҷикон ривоч ёфта буд. Масалан, дар Бухоро иншооти махсус сохта шуда буд, ки номи онро «Тоқи саррофон» меномиданд ва дар он ҷо саррофҳо ҷамъ шуда, амалиёти ивазкуниро мегузарониданд.

Вазифаи асосии саррофон ивази пул бошад ҳам, онҳо инчунин дигар вазифаҳоро иҷро менамуданд. Масалан, дар бисёр давлатҳои Осиёи Марказӣ системаи чекҳо тараққӣ ёфта буданд. Дар давраи Сомониён, дар амалиёти савдо ба ғайр аз тангаҳо, дар асри X чекҳои махсус истифода мешуданд.

Ин амалиёт ба таври зерин ташкил карда мешуд: пулҳоро савдогарон дар ҷойҳои махсус ба саррофони боваринок месупориданд ва ба ивази он чек мегирифтанд ва пули худро дар асоси ин чек дар ҷои муқарраршуда мегирифтанд, ҳатто дар ҳудуди дигар давлатҳо. Ба ғайр аз амалиёти саррофӣ ва системаи чекҳо дар давлатҳои тоҷикон системаи пешпардохт вучуд дошт. Ин система дар «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ ҳамчун «пешдод»⁷⁴ оварда шудааст.

Дар асарҳои файласуф Абуҳомид Муҳаммад Ғаззоли низоми пешпардохт ҳамчун «салам» (калимаи арабӣ, маънояш пешпардохт) инъикос ёфтаанд. Ғаззоли ҳатто даҳ шартҳои ташкили амалиёти саламро нишон додааст, яъне пешпардохти молҳои, ки ҳоло истехсол нашудаанд⁷⁵. Ин ва дигар амалиёте, ки имрӯза бонкҳои тижоратӣ дар тамоми ҷаҳон истифода мебаранд дар аввалин давлатҳои тоҷикон васеъ истифода мешуданд.

⁷³ Танзими ҳуқуқи фаъолияти соҳибдорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: васоити таълимӣ зерин таҳрири умумии д.и.х., профессор Исмоилов Ш.М. – Душанбе: «Деваштич», 2007. – С. 244.

⁷⁴ Абулқосим Фирдавсӣ. Шоҳнома. – Душанбе, 1985. – С. 34.

⁷⁵ Каримов У. Андешаҳои иқтисодию бозоргонии Абуҳомиди Муҳаммад Ғаззоли (дастури таълимӣ). – Душанбе, 2001. – С. 23-24.

Таърихи пайдоиш ва инкишофи бонкдорӣ, ташкили низоми бонкии мамлакат ба пайдоиши пул ва муомилоти пулӣ алоқаманд аст. Муомилоти пулӣ дар қаламрави Тоҷикистон минбаъд дар аҳди Искандари Мақдунӣ ва Селевкиён (асри IV – миёнаи асри III то милод) рушд пайдо кард.

Зикри ин матлаб муҳим аст, ки дар давраи ҳукмронии Антиохи I (ибтидои асри III то милод) дар Бохтар сиккахона амал мекард, ки дар он тангаҳои калони нуқрагӣ (тетрадрахма) бо ному тасвири шоҳ сикка зада мешуд. Шукуфоии бештари муомилоти пулӣ дар қаламрави Тоҷикистон ба давраи мавҷудияти давлати Юнону Бохтар (асрҳои III-II то милод) тааллуқ дорад.

Дар аҳди Кӯшонӣ рушди муомилоти пулӣ идома ёфт ва хусусиятҳои нави маҳаллӣ пайдо кард. Тангаҳо дар он айём аз тилло, нуқра ва мис сикка зада мешуданд. Дар қаламрави Тоҷикистони қадим бештар аз 20 хазинаи тангаҳои кӯшонӣ бозёфт гардидааст.

Дар тангаҳои кӯшонӣ тасвирҳои, ки бо дини зардуштӣ робита доштанд, бартарӣ пайдо намуда буданд. Дар айни замон шоҳони кӯшонӣ сиёсати мӯътадили ҳамоии мазҳабиро амалӣ намуда, дар тангаҳои худ тасвири худои ҳиндувон Шива ва ҳамчунин Буддуро ҷой дода буданд. Онҳо халқу фарҳангҳои мухталифро муттаҳид намуда буданд, ки дар шароити ҳамзистии осоишта инкишоф меёфтанд.

Дар асрҳои миёна муомилоти пулӣ дар давраи нахустин давлати мутаммаркази тоҷикон – Сомонӣ дар асрҳои IX-X то авҷи аълои тараққиёти худ расид. Дар ин замон, дар бештар аз 30 шаҳри Мовароуннаҳру Хуросон сиккахонаҳо амал мекарданд⁷⁶.

Дирҳамҳои Сомонӣ на танҳо дар ҳудуди ин давлат, балки фаротар аз қаламрави он дар муомилот қарор доштанд. Рушди минбаъдаи муомилоти пулӣ дар Осиёи Миёна ба давраи Темуриён (асри XV) рост меояд. Хазинаҳои бузурги тангаҳои мисини Темуриён дар Душанбе, Хучанд, Ҳисор, Турсунзода ва маҳалҳои дигар бозёфт гардидаанд.

---

⁷⁶ Холиков А.Г. Правовая система зороастризма. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2005. – С. 152.

Сикказани танга дар қаламрави Осиёи Миёна то соли 1920 идома ёфт. Барориши нахустин пулҳои қоғазӣ дар қаламрави Осиёи Миёна, ки мисли сиккаҳои нуқра «танга» ном доштанд, ба солҳои охири ҳукмронии амири охирини Бухоро – Саид Олимхон рост меояд. Пулҳои қоғазӣ бо арзиши 20, 50, 100, 300, 500, 1000, 2000, 5000, 10000 танга ба муомилот бароварда шуда буданд.

Дар асрҳои IX–X воситаи асосии муомилоти пулӣ дар Осиёи Миёна дирамҳое буданд, ки дар маъхазҳо дирамҳои хоразмӣ, мусайябӣ, муҳаммадӣ ё қитрифӣ номида шудаанд. Ин тангаҳо бар хилофи дирамҳои исмоилӣ хеле камхат, вале хеле зиёд сурат доштанд. Сурати асосии рӯи ин тангаҳо чунин буд, дар як тарафаш сурати аз миён болои подшоҳ ва дар тарафи дигари он назргоҳи муқаддас бо оташу посбонон. Ин суратҳо тасвири схематикии суратҳои тангаҳои яке аз шоҳони Сосониён мебошад, ки дар асри V ҳукм меронд.

Яке аз хусусиятҳои иқтисодии он давра ҳамин буд, ки хироч маҳз бо ҳамин се хели тангаи суратдор дода мешуд, вале ҳар як вилоят ҳақ надошт, ки бо кадом намуди ин тангаҳо хоҳад, бо ҳамон хирочи худро диҳад, балки ҳар як вилоят уҳдадор буд, ки хирочи худро фақат бо ҳамон навъи тангаҳо диҳад, ки барои он вилоят муқаррар шудааст. Масалан, вилояти Шош, ки қонҳои зиёд дошт ва шаҳри Хучанд хирочи худро фақат бо дирамҳои мусайябӣ бояд медод, ки таркиби нуқраи ин дирамҳо хеле тоза буд. Суғд ва маркази он Самарқанд, инчунин Фарғона чун хироч бояд дирами муҳаммадӣ медоданд. Бухоро бошад, фақат дирами қитрифӣ медод ва ғ. Хирочи вилояти Уструшан бошад, 48 ҳазор дирами муҳаммадӣ ва 2 ҳазор дирами мусайябӣ буд.

Аз ин мебарояд, ки ин се намуди дирам аз ҳамдигар фарқи калон доштаанд, вагарна ҳар як вилоят метавонист хирочи худро ба ҳамон дираме диҳад, ки мехоҳад. Дар бобати фарқи дирамҳо ду ақида ҳаст – мувофиқи ақидаи якум фарқи дирамҳо фақат дар хати арабии онҳо мебошад, мувофиқи ақидаи дувум бошад, фарқ дар таркиби онҳост. Ақидаи дувумро баъзе

маъхазҳо ҳам тасдиқ мекунанд. Мусайябӣ аз нуқраи холис сикка зада мешуд ва беҳуда Ибни Хавкал низ нанавишта буд, ки мусайябӣ «ганчинаи онҳост».

Истахрӣ роҷеъ ба дирамҳои муҳаммадӣ менависад, ки таркиби онҳо оҳан, мис, нуқра ва ғ., дошт, яъне ин тангаҳо аз нуқраи холис набуданд. Тангаҳои қитрифӣ фақат аз биринҷ сикка зада мешуданд. Аз ин рӯ, қурби онҳо низ ҳар хел буд, яъне ба дирами мусайябӣ аз ҳама зиёдтар ва ба дирами қитрифӣ аз ҳама камтар чиз фурӯхта мешуд. Вале яке аз хусусиятҳои аҷоибӣ муомилоти пулии асрҳои IX-X ин аст, ки ҳар се тангаи номбурда аз тангаи нуқраи давлатии исмоилӣ бақурбтар ба ҳисоб мерафтанд, яъне ҳатто тангаи биринҷии қитрифӣ аз тангаи исмоилӣ бақурбтар ҳисоб мешуд ва ба он бисёртар чиз харидан мумкин буд.

Дар савдои чакана пули сиёҳ ё худ фулус ба қор мерафт. Миқдори муайяни фулус бо як тангаи нуқра баробар қарда мешуд, вале ин миқдор дар ҳар ҷо ҳар хел буд. Масалан, дар Бухоро як тангаи нуқра 24 фулус буд. Фулус одатан дар ҳуди ҳудуди вилоят ба қор мерафт, вале амалан аз ҳудуди вилоят берун ҳам истифода мешуд, лекин дар ин сурат қурби он андак паст мегашт. Чунончи, дар ҳуди ҳамон соли 921 дар Бухоро ба як фулуси Самарқанд фақат 2/3 ҳиссаи он чизро харидан мумкин буд, ки ба як фулуси Бухоро ба фурӯш мерафт.

Хусусияти муомилоти дирамҳои мусайябӣ, муҳаммадӣ, қитрифӣ ва фулус далолат менамояд, ки ҳатто дар асри X дар аҳди давлати ба таври кофӣ мутамаркази Сомониён Осиёи Миёна аз ҷиҳати иқтисодӣ як чизи том набуд. Ҳудуди вилоятҳои алоҳидаи иқтисодӣ равшан намоёнанд, ки ҳар яке соҳиби бозори худ буданд. Ин бозорҳои вилоятӣ ба раванқу ривочи равобити тичоратӣ нигоҳ накарда, муддате маҳдудияти худро пойдор доштанд ва ҳатто соҳиби пули махсуси худ ҳам буданд. Ба ин сабаб ҳукумат маҷбур буд, ки ин хусусияту анъанаҳоро ба инобат гирад.

Дар ибтидои солҳои 70-уми асри XIII Масъудбек муҳимтарин ислоҳоти пулӣ ба амал овард. Ин аз ғалабаи нави хеле ҷиддӣ ва пайдарпайи тамоюли

дувум гувоҳӣ меод. Ислоҳот соли 1271 эълон шуда, асосан дар бист соли охири асри XIII амалан ҷорӣ гардид ва муваффақият пайдо намуд.

Мазмуни асосии ин ислоҳотро дар бисёрии шахру вилоятҳои Осиёи Миёна гузаштан ба зарби муназзами сиккаи нуқраи аз ҷиҳати вазн дар ҳама ҷо баробар ташкил мекард. Ин гуна сиккаҳо, сарфи назар аз маҳалли бароварда шуданашон дар муомилоти умумидавлатӣ эътибор доштанд. Ин воқеан ҳам дар тичорати пулӣ як инқилобе ба шумор мерафт. Пули нуқра беш аз ҳама ба нарху наво ва ҳаҷми тичорати дохилии Осиёи Миёнаи феодали мувофиқат мекард. Вале зиёда аз дуҷумм аср дар Осиёи Миёна зарби нуқра ба таври мунтазам ба амал омад ва қатлу ғорати истилокорони муғул бартараф намудани бухрони ин пулро хеле ба таъхир андохт.

Борҳо барои баргаштан ба муомилоти пули нуқра кӯшиш карда шуд, аммо ҳамаи ин кӯшишҳо натиҷае набахшиданд. Ислоҳоти Масъудбек бошад, муваффақияти тамом пайдо кард, ки аз тайёрии хуб ва саривақтии ин тадбир гувоҳӣ меод. Зарби сиккаи нуқра озод буд, ҳар кас метавонист нуқраи худро ба зарробхона бурда, ба музди муайяне барояш пул созанд. Ислоҳот ҳамон вақт комилан муваффақият пайдо мекард, ки ба ташкили зарби озодонаи сикка имконият муҳайё шавад, дорандагони нуқра худро «маълум» кунанд ва нуқраи худро ба зарробхона биёваранд.

Муҳимтар аз ҳама ба ин кор бовар кунондани одамон буд. Онҳо бояд барои эмин будан аз худсарӣ, зӯроварӣ ва ғоратгарии муғулҳо замонат дошта бошанд ва ба хубӣ бифаҳманд, ки ин тадбир ягон фиреби ба манфиати худ пешгирифтаи ҳукумат нест. Чунон ки ҷараёни амалӣ гардидани ислоҳот нишон медиҳад, ки нобоварии одамон зуд бартараф нашуда ва хусусияти он дар ҳама ҷо яқсон набудааст.

Танзими муносибатҳои суғуртавӣ. Дар таърихи давлат ва ҳуқуқи тоҷикон дар низоми муносибатҳои молиявӣ инчунин муносибатҳои суғуртавӣ арзи ҳастӣ доштанд. Маблағҳое, ки дар доираи ҳадафҳои суғуртавӣ ҷамъоварӣ карда мешуданд дар баробари барқарор намудани

зарари ба суғурташуда расида, инчунин дар пур кардани буҷаи давлатӣ нақши муассир мебозид.

Мувофиқи фикри олими рус Н. Кабантсева суғурта ҳамчун қисми ҷудонашавандаи низоми муносибатҳои молиявӣ ҷамъият амал мекунад, зеро он бо ташаккул ва истифодаи фондҳои суғурта алоқаманд аст⁷⁷.

Мутобиқи ин андеша суғурта бояд ҳамчун омил асосии ҷамъшавии тавозуни пардохти давлат, инчунин воситаи танзими давлатии иқтисодӣ, ки барои кам кардани сарбории молиявӣ буҷа барои барқарор намудани захираҳои моддию меҳнатӣ, ки дар натиҷаи ҳодисаҳои суғурта талаф ёфтанд, баррасӣ карда шавад. Таъкид бояд намуд, ки масоили суғурта гарчанде аз нигоҳи илми ҳуқуқи соҳибкорӣ ва граждани баррасӣ шавад ҳам, масоили алоҳидаи он хоси танзими қонунгузории молиявӣ буд ва мебошад.

Худи истилоҳи «суғурта» маъно аз зарари эҳтимоли бо пул таъмин кардани худ бо роҳи ҳақгузории мунтазам ба муассисаи дахлдор, ки ҳангоми рӯй додани чунин зарар пардохти ҳаҷми маблағи зарарро ба уҳда гирифтааст, дорад.

Ҷамъоварии қувваҳо ва воситаҳои шахсони алоҳида барои ҷуброн намудани таъсири манфии зуҳуроти тасодуфӣ, ки имрӯз суғурта мебошад, ба яке аз шаклҳои деринаи муносибатҳои иҷтимоию иқтисодие мансуб аст, ки дар робита бо дарки мардум дар бораи зарурати мубориза бо падидаҳо ва ҳодисаҳои хатарнок, ки метавонад ба манфиатҳои моддӣ ва шахсии ғайримоддии онҳо зарар расонад, ба вучуд омадааст. Аммо масъалаи муҳлати мавҷудияти ин низоми муносибатҳои иқтисодӣ дар илм хеле баҳсноканд⁷⁸. Дар воқеъ, масъалаи пайдоиши муносибатҳои суғуртавӣ мураккаб буда, таърихи тӯлонӣ доранд. Дар сарчашмаҳои ҳуқуқию таърихӣ пайдоиши муносибатҳои суғуртавӣ ба таври гуногун тасвир шудааст.

К.Д. Ишко қайд менамояд, ки аввалин нишонаҳои суғурта дар соҳаи нақлиёт тақрибан 4000 сол пеш аз ин дар Бобулистони қадим пайдо

⁷⁷ Румянцева А.В. Правовое регулирование аудита страховых организаций в Российской Федерации: дис. ... канд. юрид. наук. – Саратов, 2007. – С. 16.

⁷⁸ Золотухин А.В. Правовое обеспечение страхования предпринимательских рисков по гражданскому праву Республики Таджикистан: дис. ... д-ра юрид. наук. – Душанбе, 2016. – С. 98.

гардидааст⁷⁹. А.Д. Чабборов ва Н. Шаропов қайд менамоянд, ки аввалин падида маҳз 2 ҳазор сол пеш аз милод дар соҳаи нақлиёт дар қонунҳои Хаммурапӣ пайдо гаштааст. Тибқи он дар ҳолати ҳуҷуми ғоратгарон ё ҳалок гаштани ҳайвоноти боркаш, тоҷирон байни худ зарарро тақсим менамудаанд⁸⁰.

Дар қаламрави Тоҷикистони муосир амалияи ташкили фондҳои захиравии давлатӣ бо тақсимои минбаъдаи онҳо дар байни ниёзмандони ҷомеа таърихи чандинҳазорсола дорад. Масалан, ҳанӯз дар замони зардуштӣ таҷрибаи идораи фондҳои хайрия, ки аз ҳисоби ҷарима, хайрия ва ғ., ҷамъоварӣ мешуд барои маросимҳои никоҳ ва маросимҳои дафн равона мегардиданд. Аз ин маблағҳо таъминоти беморон, камбағалон, бевазанон ва ҷитимон ба роҳ монда мешуд⁸¹.

Таърих гувоҳ аст, ки суғуртаи муосир натиҷаи ҷустуҷӯи доимии инсоният дар пайдо кардани шаклҳои ҳамкориҳои коллективона дар ҳифзи оқибатҳои харобиовари ҳодисаҳои тасодуфӣ мебошад. Шаклҳои аввалини чунин муносибатҳо, албатта аз муносибатҳои суғуртаи ҳозира, ки барои ҷомеаи ҳозира шиносанд, вале аҳамияти онҳо хеле калон аст, зеро онҳо барои низоми суғуртаи ҳозиразамон асос шудаанд.

Одатан, ташкил ва истифодаи ин гуна фондҳо дар он рӯзҳо дар асоси қонуни умумӣ сурат мегирифт. Дар баробари ин идора кардани баъзе намудҳои фондҳои ҷамъиятӣ эътирофи ҳуқуқӣ пайдо кардааст. Ҳамин тариқ, тибқи муқаррароти низоми қонунҳои сосонӣ, ки дар давраҳои Сосониён амал мекард, низоми ҳуқуқии фондҳои хусусии амонатии «барои ҷон» муқаррар карда шуд, ки бо ҳадафҳои нек ташкил карда шуда, барои хидматрасонӣ ба «манфиатҳои табиӣ инсон» пешбинӣ шуда буданд.

Ба фонд чун қоида молу мулки ғайриманқули ҳам хусусияти динӣ (қурбонгоҳ, маъбади оташ) ва ҳам ба мақсадҳои ҷамъиятӣ (купрукҳо,

---

⁷⁹ Ишко К.Д. Правовое применения обязательного страхования гражданской ответственности владельцев транспортных средств в Российской Федерации: дис. ... канд. юрид. наук. – Москва, 2008. – С. 13.

⁸⁰ Чабборов А., Шаропов Н. Суғурта: китоби дарсӣ барои донишҷӯён, устодони мактабони олий, миёнаи маҳсус ва мутахассисоне, ки ба корҳои суғуртавӣ сару кордоранд. – Душанбе, 2011. – С. 36.

⁸¹ Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. – СПб.: Центр «Петербургское Востоковедение», 1994. – С. 83.

ҷўйборҳо), инчунин дигар молу мулке, ки самара ва даромад меоранд, гузаронида мешуд. Як қисми маблағе, ки аз истифодаи молу мулки сахҳомӣ ба даст омадааст, барои пардохт ва ташкили маросими дафн, маросимҳои динӣ ва таомҳо ба истилоҳ «барои чон» пешбинӣ мешуд⁸².

Паҳн гардидани институти суғурта дар Тоҷикистон таваҷҷуҳи устод С. Айниро ба худ ҷалб карда буд. Дар ин маврид устод С. Айнӣ дар китоби худ «Ёддоштҳо» чунин қайд менамояд: «Тоҷирони рус коре доранд, ки «суғурта» ном дорад. Моҳияти ин кор аз он иборат аст, ки ягон шахс масъулияти молу мулк ё ашёи касеро ба маблағи ночиз ба дӯш мегирад, агар ин амвол гум шавад, ӯ вазифадор аст арзиши онро пурра ба соҳибаш баргардонад.

Дар низоми суғурта бошишгоҳ, корвонсарой, мол ва ғайраро суғурта кардан мумкин аст. Барои онҳое, ки мехоҳанд дар суғурта иштирок кунанд, шарикони сарватманд мавҷуданд, ки метавонанд талафотро дар сурати гум шудани ҳама гуна моли арзишманд ҷуброн кунанд. Онҳо ширкати «Кавказ-Меркурий» доранд, ки ба ноҳияҳои марказии Россия ашёи хом мефиристад ва ба ноҳияҳои гуногун маҳсулот барои заводҳо меоварад.

Барои хизматҳояш аз корхона мувофиқи вазни мол музд мегирад. Ин ширкати нақлиётӣ борҳоеро суғурта мекунад, ки ҳамлу нақли онро ба роҳ мондааст. Ба ҳар ҳазор рубли арзиши бор ширкат боз ҳаққи иловагӣ гирифта, уҳдадор мешавад, ки агар ин бор гум шавад, сухта шавад ё аз он камтар бошад, ҷуброни зарарро пардохт намояд»⁸³.

Асосҳои дар боло овардашуда имкон медиҳад хулосабарорӣ намоем, ки сарфи назар аз мавҷудияти падидаи суғурта дар ҳудуди таърихии тоҷикон онҳо аслан шаклҳои оддии муносибатҳои суғуртавӣ буданд, ки ҳанӯз дар давраи зардуштӣ ба вучуд омада, дар шакли суғуртаи мутақобила буданд. Суғуртаи давлатӣ ва тичоратӣ ташаккул ва инкишофи худро дар шакли имрӯзаи худ то ба Россия ҳамроҳ шудани Тоҷикистони Шимолӣ ва Помир

⁸² Периханян А.Г. Общество и право Ирана в парфянский и Сасанидский периоды. – М.: Наука, 1983. – С. 160-163.

⁸³ Айнӣ С. Бухара: (Воспоминания): В 2 кн. Кн. 2. / пер. с тадж. С. Бородина. – Душанбе: «Ирфон», 1981. – С. 63.

нагирифт ва танҳо ҳамчун институти қарзӣ дар давраи баамалбарории қонунгузории императорӣ ба вучуд омада, инкишоф ёфт.

Дар он вақт якчанд намуди ташкилотҳое мавҷуд буданд, ки амалиёти суғуртавино анҷом медоданд, аз ҷумла ҷамъиятҳои сахҳомӣ (русӣ ва хориҷӣ), ширкатҳои суғуртаи мутақобила, кассаҳои амонатии давлатӣ ва ғайра⁸⁴.

Бори аввал баъд аз инқилоби соли 1917 дар Туркистон барқарор гардидани Ҳокимияти Шӯравӣ проблемаи инкишофи фаъолияти суғурта ба миён гузошта нашуд, зеро чунон ки дар адабиёти ҳуқуқӣ қайд карда мешавад, «аз як тараф, инқилоб як қатор мушкилотҳои тезутунд дошт ва аз тарафи дигар, масъалаҳое, ки оё суғурта дар сохти шӯравӣ бояд вучуд дошта бошад, агар ин тавр бошад, дар кадом шакл маълум набуд»⁸⁵.

Аммо, ҳанӯз соли 1918 барномаи бунёдии аз нав сохтани қори суғурта, миллиқонунии суғурта ва аз соҳаи маблағгузории ғоиданоки сармоя ба воситаи муҳими иқтисодии муҳофизати манфиатҳои молиқияти давлатӣ ва шахрвандӣ табдил додани он шурӯъ карда шуд. Ислоҳоти фаъолияти суғуртаи тичорати суғурта аз он иборат буд, ки суғурта аз як соҳаи фаъолияти соҳибқорӣ, ки ҳадафи асосияш гирифтани ғоида аз сармоягузориҳои суғурта мебошад, ба яке аз намудҳои фаъолияти муҳофизатӣ, ки мақсади барқарорсозии арзишҳо дар ҳолати нобудшавӣ ва вайрон шуданро дорад.

Дар маҷлиси Шӯрои Комиссарони Халқии ҶШФСР 23 марти соли 1918 Декрет «Дар бораи муқаррар намудани назорати давлатӣ ба ҳамаи намудҳои суғурта, ғайр аз суғуртаҳои иҷтимоӣ (яъне суғуртаи хатмии давлатӣ)»⁸⁶, ки назорати давлатиро ба фаъолияти ташкилотҳои суғурта муқаррар карда буд, қабул карда шуд.

Мувофиқи Декрет аз 18 ноябри соли 1919 суғуртаи ҳаёт ва бо Декрет аз 18 декабри соли 1920 суғуртаи молиқияти давлатӣ барҳам дода шуд. Аммо, аллақай дар давраи сиёсати нави иқтисодӣ таваҷҷуҳ ба суғуртаи молиқият аз нав барқарор шуд, ки дар натиҷа Декрети Шӯрои Комиссарони Халқии

⁸⁴ Государственное страхование в СССР / под ред. Л.А. Мотылева. – М.: Финансы, 1975. – С. 48.

⁸⁵ Шиминова М.Я. Государственное страхование в СССР (правовые вопросы). – М., 1987. – С. 45.

⁸⁶ Декреты советской власти. Т. II. 17 марта – 10 июля 1918 г. – М., 1959. – С. 7-11.

ҚШФСР аз 6 октябри соли 1921 «Дар бораи суғуртаи давлатии моликият» қабул гардид. Қонунгузории ҚШФСР дар бораи суғурта асоси инкишофи суғурта дар ҷумҳуриҳои иттифокӣ, аз ҷумла дар ҚМШС Тоҷикистон дар ҳайати ҚШС Ўзбекистон буд.

Дар баробари ташкил ёфтани ИЧШС дар соли 1922 ва 18 сентябри соли 1925 тасдиқ шудани Комитети Иҷроияи Марказии ИЧШС ва Шӯрои Комиссарони Халқии ИЧШС Низомнома «Дар бораи суғуртаи давлатии ИЧШС» ягонагии суғуртаи давлатӣ мустаҳкам гардид». Мувофиқи ин Низомнома суғурта дар ҳамаи шаклҳои инҳисори давлатии ИЧШС буда, дар тамоми ИЧШС аз тарафи як корхона – «Госстрах» амалӣ мегардад.

Ҳамин тавр, баррасии падидаҳои одатӣ ва ҳуқуқӣ аз он далолат мекунад, ки речаи суғурта ва ҷамоварии маблағҳо ва воситаҳои молиявӣ дар сарзамини тоҷикон таърихи чандинҳазорсола дошта, ташаккули падидаи суғурта ба давраҳои пешазисломӣ ва давраи пайдоиши ислом рост меояд.

Дар интиҳои таҳқиқи масоили танзими фаъолияти суғуртавӣ дар таърихи тоҷикон метавон чунин хулоса кард: «Маблағҳое, ки ба фондҳои суғурта дар давраҳои қадим дар низоми давлатдорӣ тоҷикон ҷамъоварӣ мешуд, на танҳо барои ҳодисаҳои нохуш масраф мегардид, инчунин барои маросимҳои тӯй ва дигар маросими хурсандии шахсон ба ин маблағҳо ҳуқуқдошта равона мегардиданд. Агар дар як вақт ин низом ба усул ва принципҳои қорӣ низоми суғуртавии муосир мувофиқат накунад ва содда намояд ҳам, аз ҷониби дигар, адолат дар тақсими маблағҳои ҷамъовардашуда бештар аён мегардад. Дар замони муосир хоҳ ширкати суғуртаи хусусӣ, хоҳ давлатӣ танҳо ба зарари ба суғурташаванда расида, диққат мекунанду халос.

Дар мавриди пеш наомадани зарари эҳтимоли маблағҳо ба фоидаи муассаса табдил меёбанд. Суғурта дар замони муосир ба объект ё масъалаи муайяне, ки вобаста ба он маблағи суғурта супорида шудааст, маҳдуд мегардад. Бинобар ин, хусусияти фарқкунандаи суғурта дар аҳди қадим, махсусан дар давраи Авесто ва Сосониён ва давлатҳои баъдӣ тоҷикон он буд, ки шахси суғурташуда дар ҳама масоил аз фонди суғурта маблағ ҷиҳати

рафти мушкилоти худ ба даст оварда метавонист ва фондҳои суғурта на танҳо ба ҳодисаҳои нохуш, балки ба масоили дигар аз қабилӣ тӯй ва маърака низ маблағгузорӣ мегардиданд.

1.2. Инкишофи қонунгузори молиявӣ дар Тоҷикистони шӯравӣ

Ф.Т. Тоҳиров ин давраи таърихи рушди давлатдорӣ тоҷиконро воқеъбинона тавсиф намуда, қайд намудааст, ки «халқи тоҷик соҳиби таърихи қадиму ғанӣ бошад ҳам, дар оғози қарни XX зерӣ асорати феодалӣ монда, ҳаёти қашшоқона ба сар мебуд. Маҳз ба тӯфайли Инқилоби Октябр халқи тоҷик аз зулму истибдод ва идоракунии нотаъвонона раҳой ёфт. Сарнагун кардани соҳти амирӣ, барқарор намудани давлати тоҷикон, инкишоф додани иқтисод ва фарҳанги он, ҷорӣ намудани нигоҳдори тандурустӣ ва маълумоти бепул, дигар беҳбудӣҳои иҷтимоӣ дастовардҳои асосии ҳаёти нави пасазинқилобӣ буд»⁸⁷.

Дар соли 1924 ба амал бароварда шудани делимитатсияи милли-ҳудудӣ ва дар ҳайати ҶШС Ёзбекистон ташкил ёфтани ҶМШС Тоҷикистон марҳалаи нави рушди қонунгузори молиявӣ гардид. Баъди ташкил ёфтани ИҶШС ва ба ҳайати он дохил шудани ҷумҳуриҳои навташкили милли муносибатҳои байни онҳо хусусияти тобеиятӣ пайдо карданд. Муносибатҳои байни ҷумҳуриҳои иттифоқӣ ва ниҳодҳои худмухтори онҳо дар ҳамин принципҳо асос ёфта буданд.

Манбаҳои ҳуқуқи ҶМШС Тоҷикистон қонунҳои ИҶШС, ҶШФСР ва собиқ ҶШС Туркистон мебошанд, ки дар Тоҷикистони шимолӣ пеш аз муҳлати марзи милли-давлатӣ амал мекарданд.

Конститутсияи соли 1924 ИҶШС, Конститутсияи ҶШС Ёзбекистон ва Конститутсияи ҶМШС Тоҷикистон асоси тамоми қонунгузори соҳаи молиявии Тоҷикистон буданд.

---

⁸⁷ Тоҳиров Ф. Инкишофи ҳуқуқ дар Тоҷикистон. – Душанбе: «Ирфон». 1994. – С. 3.

Дар ҳама Конституцияҳои шӯравӣ диққати махсус ба соҳаи буҷети давлатӣ равона гардида буд, зеро буҷет асоси фаъолияти молиявии давлат мебошад⁸⁸.

Дар Тоҷикистон дар минтақаҳо (қайр аз Истаравшан ва Панҷакент) то соли 1927 ҳатто шӯбаҳои молияи вилоят, комиссияҳои нақшавӣ набуданд. Бинобар ин, онҳо ба кори буҷети соли молиявии 1927-1928 мисли солҳои пештара ба таври мутамарказ шурӯъ карданд⁸⁹.

Муносибатҳои молиявӣ дар солҳои нахустини Иттиҳоди Шӯравӣ ба худ шакли нав гирифта, меъёрҳои махсус танзимкунандаро тақозо намуданд. Ин буд, ки дар даврони шӯравӣ як қатор қонунҳо дар самти танзими муносибатҳои молиявӣ қабул шуданд ва замина барои рушди низоми молиявии Иттиҳоди Шӯравӣ гардиданд. Қонунгузори молиявӣ дар даврони шӯравӣ ва муносибатҳои молиявӣ нисбат ба муносибатҳои молиявии тошӯравӣ васеъ гардида, рушду такомул ёфтанд.

Қонунгузори молиявӣ дар замони шӯравӣ дар як қатор соҳаҳо аз ҷумла, буҷет, назорати молиявӣ, асъор, қоғазҳои қиматнок ва ғ., қабул гардида буданд, ки самтҳои калидии қонунгузорӣ дар баҳши молия дар соҳаҳои зерин буданд:

1. Қонунгузори соҳаи андоз;
2. Қонунгузори соҳаи гумрук;
3. Қонунгузори соҳаи суғурта.

Бо мақсади таҳлили ҳамачониба ва муайян кардани бавучудой ва рушди қонунгузори соҳаи молиявии кишвар дар замони шӯравӣ соҳаҳои дар боло нишондодашударо пайи ҳам таҳлил менамоем.

Қонунгузори соҳаи андоз. Дар низоми қонунгузори молиявӣ мавқеи марказиро меъёрҳо дар баҳши андоз ишғол менамояд. Бинобар ҳамин, қонунгузори соҳаи андоз чун қисмати марказӣ ва ҷудонопазири соҳаи молиявӣ ҳамеша боқӣ мемонад. Бо ворид гардидани Тоҷикистон ба ҳайати

---

⁸⁸ Хрестоматия по истории отечественного государства и права: форма государственного единства в отечественной истории XX века; Хрестоматия по истории государства и права Таджикистана (1917-1994 гг.).

⁸⁹ Расулов Ф.Т. Развитие законодательства о финансово-контрольной деятельности в Таджикистане (1917-2014 гг.): дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2015. – С. 64.

ИҶШС дар баробари тағйиротҳои соҳаҳои мухталифи ҳаёти ҷамъиятӣ соҳаи андоз низ тағйир кард ва ба ин қабули санадҳои меъёрии ҳуқуқии соҳавӣ замина гузошт.

Дар ИҶШС дар солҳои 1921–1924 сиёсати нави иқтисодӣ ба ҷои «сиёсати коммунизм» роҳандозӣ ва пиёда гардид. Дар заминаи ин сиёсат низоми қонунгузорию андоз ва дигар бахшҳои молияи давлатӣ тағйир кард.

Дар ИҶШС дар марҳилаи ташаккули низоми андозӣ дар солҳои «Сиёсати нави иқтисодӣ» субъектони хоҷагидорӣи Тоҷикистон низ ба сифати супорандагони андоз баромад намуданд. Низоми андозии марҳилаи мазкур дорои чунин функсияҳо буданд:

1. Функсияи фискалӣ;
2. Функсияи танзимнамоӣ⁹⁰.

Соли 1929 бо табдил ёфтани ҶМШС Тоҷикистон ба ҶШС Тоҷикистони комилҳуқуқ низоми андози ҷумҳурӣ ҳамчун қисми таркибии низоми ягонаи андозии ИҶШС гардид. Қонунгузорию бахши андози Тоҷикистон дар заминаи қонунгузорию иттифоқӣ ташаккул ёфт.

Мувофиқи Конститутсияи ҶШС Тоҷикистон, ки бо Қарори Съезди IV Шӯрои Умумииттифоқии Тоҷикистон (17-25 феввали соли 1931) тасдиқ карда шуда буд, ҳамчун дар Конститутсияи пештара Комиссариати иттифоқии молия ташкил карда мешавад, ки ба назди Кумитаи иҷроияи марказии ИҶШС тобеъ буд. Кумитаи иҷроия ва Шӯрои Комиссарони Халқии ҶШС Тоҷикистон директиваҳои Комиссариати молияи ИҶШС-ро иҷро менамуд (м. 55)⁹¹.

Дар замони Иттиҳоди Шӯравӣ як қатор ислоҳот дар соҳаи низоми андозбандӣ гузаронида шуд, ки онҳо аслан қабули санадҳои меъёрӣ ҳуқуқиро дар бар мегирифтанд. Ислоҳоти нахустин дар ин самт соли 1930 дар ИҶШС оғоз ёфта, низоми андозситониро тағйир дод. Санаи 2 сентябри соли 1930 қарори Кумитаи иҷроияи марказӣ «Дар бораи ислоҳот» қабул гардид. Соли

⁹⁰ Архипкин И.В. Трансформация функциональной направленности налоговой политики в России XX века: автореф. дис. ... канд. экон. наук. – М., 2001. – С. 15-16.

⁹¹ Имомов А. Укрепление государственности и создание гражданского общества в Таджикистане – Душанбе, 2003. – С. 353-355.

1931 як қатор қарорҳои мушаххаскунандаи ислоҳот ба тасвиб расид. Дар соли 1936 бошад, низоми пардохт барои корхонаҳои давлатӣ ва бахши колхозию кооперативӣ тағйир дода шуд⁹². Дар ин марҳила моҳияти ҳуқуқию иқтисодии ба тағйиротҳои кулӣ рӯ ба рӯ гардид, ки ин ҳолат давра ба давра қонунгузорию андозро муқаммал гардонид, адолати иҷтимоиро дар бахши андоз таъмин намуд.

Самтҳои асосии ислоҳоти андоз дар соли 1930 инҳо буданд: Яқум, низоми аксизии андоз, андози саноат ва як қатор дигар андозҳо ба андози ягонаи муомилот муттаҳид карда шуданд. Сониян, андозҳое, ки корхонаҳои давлатӣ месупоранд, ба пардохти ягона – тарҳҳо аз ғоида муттаҳид карда шуданд ва ин пардохт бо тақсимои идоравии ғоида муттаҳид карда шуд.

Низоми андозбандии маҳаллӣ дар ИҶШС баъд аз ислоҳоти андоз асосан аз ҳамон андозҳое иборат буд, ки давлат аз марказ ба таври самарабахш назорат карда наметавонист. Ин андозҳо пурра ба буҷетҳои маҳаллӣ супурда шуда, ваколатҳои гузоштан ё қорӣ накардани онҳо ба Шӯроҳои маҳаллии ҳудудии дахлдор дода шуданд. Дар қонунгузорию умумииттифоқӣ танҳо чор намуди андозбандии маҳаллӣ муқаррар карда шудааст.

Дар Тоҷикистон дар навбати худ аз нав ташкил кардани андозҳо ва пардохтҳои маҳаллӣ ба амал бароварда шуд, ки дар натиҷаи он бо декретҳои Шӯрои Комиссарони Халқии ҶШС Тоҷикистон инҳо қорӣ карда шуданд: – андози замин; – андоз аз соҳибони воситаҳои нақлиёт; – пардохти соҳибони қорво; – ҳаққи якдағъаина дар бозорҳои колхозӣ; – ҳаққи яквақта барои сохтмони биноҳои маданияю хоҷагии қишлоқ; – ҳаққи қамиш, бутта, алаф ва қаронидани қорво дар районҳои қанубӣ; – андоз аз соҳибони биноҳо; – ҳаққи об ва дигар пардохтҳо⁹³.

1 марти соли 1941 Шӯрои Олии ИҶШС Қонун «Дар бораи андози даромад аз колхозҳо»-ро қабул кард. Ҳамаи навъҳои колхозҳо ба сифати субъектони андозсупор баромад мекарданд. Андоз аз даромади соли гузашта

⁹² История отечественного государства и права. – Ч.2: учебник / Под ред. О.И. Чистякова. – М.: Юристъ, 2003. – С. 312.

⁹³ Материалы Управления регистрации нормативно-правовых актов и подготовки свода законов Республики Таджикистан Министерства Юстиции Республики Таджикистан. – Т.2. – С. 56-72.

аз рӯи ҳисоботи солона баъди тафтиши ҳисоботи мақомоти молияи давлатӣ ҳисоб карда мешуд. Даромаде, ки аз андози даромад гирифта мешавад, ҳамаи намудҳои даромади соҳаҳои хоҷагии қишлоқро дар бар мегирифт. Ба таркиби даромади андозбандишаванда маблағҳое, ки колхоз барои маҳсулоти ба давлат вобаста ба таъминоти хатмӣ супурдааст, дар бар намегирад⁹⁴. Қонун «Дар бораи андози даромад аз колхозҳо» аз 5 боб ва 17 модда иборат буда, баҳри рушду нумӯи қонунгузори соҳа қадами устувор гузошт. Қонуни мазкур аз бобҳои зерин иборат буд:

1. Муқаррароти умумӣ;
2. Муайяннамоии даромади андозбандишаванда;
3. Меъёр ва муҳлати пардохти андоз;
4. Имтиёзҳо оид ба андоз;
5. Масъулият барои напардохтани андоз.

Бо вучуди он ки қонун дар марҳилаи Ҷанги Бузурги Ватанӣ қабул шуд, марҳилаи ҳасоси давлатдориро дар бар мегирифт. Аммо, аксари унсурҳои андоз дар он ҷой дорад, ки аз мукаммалии ин санади муҳим гувоҳӣ медиҳад. Таҳлили ҳамаҷонибаи қонуни номбурда нишон медиҳад, ки дар он унсурҳои зерини андоз ҷой доранд:

- субъекти андозситон;
- субъекти андозсупор;
- мавзӯ ва сарчашмаи андоз;
- объекти андоз;
- базаи андоз;
- сатҳи андоз;
- воҳиди андозбандӣ;
- давраи (ҳисоботи) андоз;
- меъёри (ставкаи) андоз;
- тартиби ҳисоб намудани андоз;
- муҳлати пардохти андоз;

---

⁹⁴ История налогового права. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: http://www.finteoria.ru/nalog40_50g.html (санаи мурочиат: 17.10.2021).

- тартиби пардохти андоз;
- имтиёзҳо дар баҳши андоз;
- ҷавобгарӣ барои напардохтани андоз.

Моҳи апрели соли 1942 фармон «Дар бораи андозҳо ва бочҳои маҳаллӣ» бароварда шуд, ки тибқи он даромади буҷети маҳаллӣ 20 фоиз афзуд. Мувофиқи ҳамин фармон дар Тоҷикистон қарори Шӯрои Комиссарони Халқӣ аз 29 сентябри соли 1942, №959 қабул гардид.

Чи тавре маълум аст, таҷрибаи инсонӣ марҳила ба марҳила дар самтҳои мухталифи ҳаёт камбудию норасоихоро бо роҳи бартараф намудани онҳо ислоҳ мекунад. Қонунгузориҳои баҳши молиявӣ низ давра ба давра тағйир ёфта, норасоихои қаблӣро дар худ ислоҳ намуд. Қонун «Дар бораи ҳуқуқи буҷетии ИҶШС, ҷумҳуриҳои иттифоқӣ ва шӯроҳои маҳаллӣ» солҳои 1959-1961 мисоли барҷаста мебошад.

Қонун «Дар бораи ҳуқуқи буҷетии ИҶШС ва ҷумҳуриҳои иттифоқӣ ва шӯроҳои маҳаллӣ» аз 30 октябри соли 1959 аз 4 боб ва 46 модда иборат буд, ки масоили буҷети давлатии ИҶШС ва ҷумҳуриҳои иттифоқиро танзим менамуд.

Қонуни мазкур дар м. 11 муқаррар менамуд, ки ба даромади Буҷети давлатии ИҶШС инҳо дохил мешаванд:

- а) як қисми даромади корхонаҳо ва ташкилотҳои хоҷагӣ дар шакли андози муомилот ва пардохтҳо аз Ҷоида;
- б) андози даромад аз колхозҳо, андози даромад аз ташкилотҳои кооперативӣ ва дигар ташкилотҳои ҷамъиятӣ;
- в) андозҳои аҳоли;
- г) даромади дигаре, ки қонунгузориҳои ИҶШС пешбинӣ кардааст.

Қонуни навбатӣ ин Қонуни ҶШФСР «Дар бораи ҳуқуқи буҷетии ҶШФСР, ҷумҳуриҳои автономии шӯравии сотсиалистӣ ва шӯроҳои маҳаллии депутатҳои халқӣ» аз 15 декабри соли 1961 қабул гардид, ки дар ҷосилаи хурди байни қабули қонуни пештара ва қонуни мазкур тағйирот на танҳо дар номи қонун ба ҷашм мерасад, инчунин аз лиҳози ҳаҷм, бобҳо ва моддаҳо

қонуни нав муқаррар ва ҳаҷман қалонтар шуд, ки нишон аз ташаккули қонунгузори молиявӣ дар ин самт мебошад.

Қонуни болозикр аз 8 боб ва 164 модда иборат буда, комилан ба шакли нав пешниҳод гардида буд. Ин қонуни бучетӣ дар алоҳидагӣ бучетҳои ҚШФСР, ҷумҳуриҳои автономӣ, вилоят ва маҳалҳоро тавассути моддаҳои алоҳида муқаррар ва танзим мекард. Ҳатто дар моддае, ки даромади бучет муқаррар гардида буд низ дигаргуниҳо ба ҷашм мерасад. Чунончи, тибқи м. 9 Қонуни номбурда ба бучети давлатии ҚШФСР даромадҳои зерин ворид мешаванд:

а) пардохтҳо аз фоидаи корхонаҳои давлатӣ ва ташкилотҳои хоҷагии тобеи ҷумҳуриявӣ ва маҳаллӣ;

б) даромади ҷангал, андози даромад аз қолхозҳо, инчунин андози даромад аз ташкилотҳои кооперативӣ ва дигар ташкилотҳои ҷамъиятӣ, ки мақомоти ҷумҳуриявӣ ва маҳаллии онҳо ва корхонаю ташкилотҳои тобеи онҳо месупоранд;

в) андози кишоварзӣ;

г) тарҳҳо аз андоз аз даромад ба андозаи 50 фоиз;

д) аз маблағи фуруши заёмҳои дохилии бурдноки давлатӣ ба маблағи 50 фоиз нигоҳ дошта мешавад;

е) боҷи давлатӣ, андоз аз даромад аз намоиши филмҳо, андозҳои маҳаллӣ;

ж) даромади дигаре, ки бо тартиби муқарраркардаи қонунгузори ИҶШС муқаррар шудааст⁹⁵.

Бо вуҷуди он ки ИҶШС давлати ниҳоят бузург буд, аммо дар баробари як қатор бурдборҳои бахши қонунгузори молиявӣ боз буданд ҳолатҳое, ки ба принципҳои умумии соҳаи андоз хилофат доштанд. Масалан, андозҳое муқаррар карда шуда буд, ки қуллӣ унсурҳои андозро дар бар намегирифт ва ноодилона аз шахрвандон ситонида мешуд. Яке аз унсурҳои асосии андоз ин объекти андозбандӣ буд, ки ҳатто гоҳо ин низ дар муҳлати муайяни

---

⁹⁵ Законы о бюджетных правах СССР, союзных республик и местных советов. 1959-1961 г. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: <http://museumreforms.ru/node/13882#ref-2//> (санаи мурочиат: 11.02.2022).

давлатдории ИҶШС ба назар гирифта намешуд. Тибқи фармони Президиуми Шӯрои Олии ИҶШС соли 1941 андоз барои шахсоне ки фарзанд надоранд бо номи «андоз барои мучарради, барои шахсони якка ва барои шаҳрвандоне, ки оилаҳои камаъзо доранд» муқаррар карда шуда буд. Ин андоз комилан ба сохт ва сиёсати одилонаи андоз мувофиқ набуд.

Тибқи фармони Шӯрои Олии ИҶШС «Дар бораи зиёд кардани андозаи ҳадди минималии музди меҳнати андозбандинашавандаи коргарон ва хизматчиён» гирифтани андоз аз шахсони мучаррад, танҳо ва шаҳрвандони ИҶШС, ки оилаҳои хурд (камаъзо) доранд, аз кормандон ва хизматчиёне, ки музди меҳнаташон 370 рубл дар як моҳ буд, манъ карда шуд⁹⁶.

Бо Фармони Президиуми Шӯрои Олии ИҶШС аз 26 январи соли 1981 Низомнома «Дар бораи андозҳои маҳаллӣ» тасдиқ карда шуд, ки он гирифтани андозҳои зерини маҳаллиро пешбинӣ мекард: андоз аз соҳибони биноҳо; андози замин; андоз аз соҳибони воситаҳои нақлиёт. Дар қарори дахлдори Шӯрои Вазирони ҶШС Тоҷикистон аз 13 майи соли 1981, №123 барои мақсадҳои андози замин ҳудуди мамлакат ба 6 синф тақсим карда шуд. Аз соҳибони воситаҳои нақлиёт танҳо дар шаҳрҳои Душанбе ва Ленинобод ба андозаи баландтарин гирифтани андоз пешбинӣ карда шуд. Аз андоз аз соҳибони биноҳо ва андози замин озод кардани кооперативҳои манзилсозӣ, кооперативҳои сохтан ва ба истифода додани гаражҳо ва паркҳои автомобилии шаҳрвандон, аз андоз озод кардани маъҷубон - соҳибони воситаҳои нақлиёт⁹⁷.

Чун имрӯз дар даврони ИҶШС андозҳо қисми асосии буҷаи кишварро ташкил меод. Дар Қонуни ҶШС Тоҷикистон «Дар бораи Буҷети давлатии ҶШС Тоҷикистон барои соли 1984» андози муомилот, пардохти фондҳои истеҳсоли, пардохтҳои асосӣ, андоз аз ғоида, андози даромад ва дигар даромадҳо аз ғайриҷаҳати хоҷагидорӣ ҳамчун манбаҳои даромади буҷети ҷумҳури қайд гардида буд.

---

⁹⁶ Ведомости Верховного Совета Таджикской Советской Социалистической Республики №18(466) 1965. – С. 489.

⁹⁷ СП Таджикской ССР. 1981. – №1. – С. 2.

Барои ба бучети давлат дар муҳлати муқарраргардида пардохт накардани андоз қонунгузори чиноятӣ ва маъмурӣ ҷавобгарихои мушаххаси ҳуқуқиро муқаррар намуда буданд.

Мувофиқи м. 32 Қонуни ИҶШС аз 23 апрели соли 1990 «Дар бораи андози даромад аз шахрвандони ИҶШС, шахрвандони хориҷӣ ва шахсони бешахрванд» ва Низомнома «Дар бораи андозҳои маҳаллӣ» аз 23 апрели соли 1990 шахсони мансабдори корхонаҳо, муассисаҳо, ташкилотҳо, инчунин шахрвандоне, ки талабҳои шахсони мансабдори инспексияҳои давлатии андозро иҷро намеkunанд, ба ҷавобгари маъмурӣ кашида шуда, мутаносибан ба андозаи аз 50 то 200 рубл ва аз 25 то 100 рубл ҷаримабандӣ мешаванд⁹⁸.

Фармони Президенти ИҶШС «Дар бораи ҷорӣ намудани андоз аз фурӯш» №УП-1272 аз 9 декабри соли 1990 бо мақсади таъминоти молиявии бо мақсади таъминоти барномаҳои иҷтимоию иқтисодӣ, дастгирии табақаҳои камдаромади аҳоли ва муътадил гардондани муомилоти пулӣ ба тасвиб расид, ки аз 1 январи соли 1991 андоз аз фурӯш ба андозаи 5 фоизи фурӯши маҳсулот, иҷрои кор ва хизматрасонии пулакӣ муқаррар гардид.

Қонунгузори бахши андоз дар замони шӯравӣ марҳилаи калидӣ ва ба қолабдарории низоми андозбандӣ ба ҳисоб меравад. Бо вучуди он ки гоҳҳо мушкilot ва норасоӣҳо дар бахши муқаррар намудани андоз бидуни мавҷудияти объекти андоз (аз соли 1941 то 1945 андоз аз шахсони мучаррад, якка ва оилаҳои камаъзо) ба чашм мерасид. Қонунгузори андози шӯравӣ барои рушду такомули қонунгузори андози Тоҷикистони соҳибистиклол заминаи ниҳоят муҳим гузоштааст.

Хусусияти хосси қонунгузори андози замони шӯравӣ дар он зоҳир мегардад, ки андозҳо ҳам бо Фармони Президиуми Шӯрои Олии ИҶШС ва ҳам бо Фармони Президенти ИҶШС муқаррар, тағйир ва бекор карда мешуданд. Инчунин, кишварҳои узви иттифоқ қонунҳои бояд дар бахши андоз қабул мекарданд, ки онҳо ба қонунҳои худ ИҶШС мутобиқ мебуданд.

---

⁹⁸ Ведомости Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР. – 1990. – №19. – С. 320.

Қонунгузори соҳаи гумрук. Қабул ва роҳандозӣ намудани қонунгузори бахши гумрук чун ҷузъи муҳими қонунгузори молиявӣ яке аз масъалаҳои аввалиндараҷа дар Тоҷикистони Шӯравӣ маҳсуб мешуд. Бо баробари пайдоиши давлати Шӯравӣ ба сифати масъалаи умда ва таъхирнопазир ин масъалаи иқтисодӣ ва буча буд. Зеро амалӣ кардани функсияҳои давлати навбунёд бучаи ғаниро тақозо мекард. Бунёди чунин як давлати аз ҷиҳати иқтисодӣ пуриқтидор танҳо дар мавриди қонунҳои муқаммалӣ бахши молия имконпазир буд. Махсусан, масъалаи мақом ва нақши қонунгузори гумрукӣ ва мақоми ваколатдори соҳа муҳим буд.

13 марти соли 1922 Қарор «Дар бораи савдои хориҷӣ»-ро Президиуми Комитети Иҷроияи Марказии Умумироссиягӣ қабул карда буд. Ин санад муқаррар намуд, ки «савдои берунии ҶШФСР инҳисори давлатӣ мебошад». Дар баробари ин, қарори дигари ин ниҳод аз 16 октябри соли 1922 «Дар бораи савдои хориҷӣ» ба таври возеҳ муқаррар кард, ки қонунгузори гумрукӣ низоми меъёрҳои ҳуқуқӣ мебошад, ки ба ҳифзи ҳуқуқҳои иқтисодии милли ва ҳалли вазифаҳои молиявӣ нигаронида шудааст⁹⁹.

Бояд хотирнишон сохт, ки қонунгузори давлатҳои узви иттифок дар заминаи қонунгузори ҶШФСР таҳия, қабул ва ташаккул меёфтанд. Қонунгузори бахши гумрук низ ба ин қоидаи умумӣ итоат мекард. Олими ватанӣ Ф.Т. Тоҳиров дар ин маврид қайд менамоянд, ки ташаккули сарчашмаҳои ҳуқуқ, ташаккули низоми ҳуқуқи миллии давлатҳои Осиёи Марказӣ, аз ҷумла, ҶТ дар заминаи низоми ҳуқуқи ҶШФСР сурат мегирифт¹⁰⁰.

Дар даврони Шӯравӣ қонунҳо аслан дар шароити иқтисодӣ ба таври нақшавӣ таҳия ва қабул мегаштанд, ки ин раванд барои давлатҳои узв, ки баъди пош хӯрдани Иттиҳоди Шӯравӣ иқтисоди бозоргониро пеша карданд, душворҳои муайяно дар эҷоду қабули қонунҳои бахши гумрук ба миён овард. Қабули қонунҳои бахши гумрук дар замони Шӯравӣ муқаммалӣ хосро ба худ дошт, зеро қонунҳои соҳа бояд тарзе қабул мегардиданд, ки кулли бахшҳои

⁹⁹ ССДЗ СССР. Кн. 2. – М., 1926. – С. 51-52.

¹⁰⁰ Тоҳиров Ф.Т. Становление советского права в Таджикистане. – Душанбе, 1987. – С. 150.

хоҷагии халқ ба он қаноатманд мебуданд ва дар заминаи тарифҳои гумрукии ба талаботи замон ҷавобгӯ будан, рушд мекарданд.

Аз ин рӯ, қонунгузориҳои гумрук дар ин шароит бояд ба ду принципи зерин асос меёфт: яқум, тарифи қатъиян татбиқшавандаи протекционистӣ; сониян, муҳофизати хоҷагии қишлоқ дар асоси имкониятҳои мавҷуда, вале ба саноат зарар нарасонда.

Бояд гуфт, ки 12 ноябри соли 1920 Шӯрои Комиссарони Халқии ҶШФСР «Дар бораи тартиби қабул, нигоҳ доштан, додани молҳои воридот ва содирот» декрет қабул намуд, ки он барои минбаъд дар соли 1924 қабул шудани Оинномаи гумруки ИҶШС асос гардид. Ба ин муносибат, бо Декрети Шӯрои Комиссарони Халқӣ аз 31 марти соли 1922 Низомномаи муваққатии муассисаҳои гумрукӣ-маҳаллӣ тасдиқ карда шуд. Ба Саридораи гумруки Комиссариати Халқии савдои хориҷии ИҶШС дар соли 1922-юм 283 муассисаи гумрукии маҳаллӣ ба ҳайати 8 округ, аз ҷумла, Туркистон дохил мешуданд¹⁰¹.

Аввалин санади кодификатсионӣ дар соҳаи гумрук дар даврони шӯравӣ бо номи Кодекси гумруки ИҶШС аз 19 декабри соли 1928 қабул гардид. Бо баробари қабул гардидани Кодекси гумрук дар бахши гумруки ИҶШС таҳаввулоти амиқ ба миён омад. Ин санад тавонист, ки меъёрҳои парокандаро дар бахши гумрук дар як санади мукамал ҷамъоварӣ намояд ва татбиқи онҳоро амалан бо тартиби осону дастрас таъмин намояд.

Дар соли 1925 Саридораи гумруки Осиёи Миёна ташкил карда шуд, ки ба он қори тафтиши молу мулки аз сарҳад қашондашуда ба қайд гирифтани он, ситонидани бочҳо ва пешгирии қочоқ гузошта шуда буд.

Дар он вақт қорқунони гумрук дар фаъолияти худ фармонҳои Қумитаи Иҷроияи Марказӣ ва Шӯрои Комиссарони Халқии ИҶШС-ро дар бораи тарифи гумрукӣ ва Кодекси гумруки ИҶШС, ки мутаносибан дар моҳи феврари соли 1927 ва декабри соли 1928 тасдиқ карда шуда буданд, ба роҳбарӣ мегирифтанд. Бар асоси ин санадҳои меъёрӣ ба мақомоти гумрук

---

¹⁰¹ Сарсембаев М.А. Таможенное право Республики Казахстан. – Алматы: «Данекер», 2000. – С. 17.

вазифаҳои назорати иҷрои қарорҳои ҳукумат дар бораи инҳисори давлатӣ дар тиҷорати хориҷӣ ва ситонидани бочҳои гумрукӣ вогузор карда шуданд¹⁰².

Кодекси мазкур аз 14 боб ва 188 модда иборат буда, муносибатҳоро дар соҳаи гумрук ба таври амудӣ ба танзим мебаровард.

Боби аввали Кодекси гумруки ИҶШС аз соли 1928 муқаррар намуда буд, ки «идоракунии корҳои гумрук дар тамоми ҳудуди ИҶШС ба Комиссариати Халқии савдои хориҷӣ ва дохилии ИҶШС тааллуқ дорад, ки ин вазифаро ба воситаи Саридораи гумрук, ки ба ҳайати он дохил мешавад, иҷро мекунад».

Кодекс вазифа, функция ва ваколатҳои саридораи гумрукро муайян намуда, тартиби таҳияи сиёсати гумрукӣ ва шакли усулҳои назорати гумрукиро муқаррар намуд.

Кодекс аз чаҳор баҳши асосӣ иборат буд:

- ташкили маъмурияти гумрук;
- амалиёти гумрукӣ;
- қочоқ, ҷазо барои он ва барои омодагии корҳо вобаста ба қочоқ;
- тартиби ситонидани бочҳои гумрукӣ ва пардохтҳо, инчунин ҷаримаҳо барои вайрон кардани қоидаҳои гумрукӣ.

Дар давраи Тоҷикистони худмухтор дар ҳайати Ўзбекистон нахустин қонунҳои баҳши гумрук қабул гардиданд, ки онҳо барои ташаккули қонунгузори соҳа ва идоракунии давлатии соҳаи гумрук пойдевори асосӣ ба ҳисоб мерафтанд. Махсусан, дар ин марҳилаи давлатдорӣ тоҷикон дар ИҶШС Низомномаи гумруки ИҶШС соли 1924 ва Кодекси гумруки ИҶШС аз соли 1928 қабул гардидаанд. Ин ду санад соҳаи гумрукро дар шакли сифатан нав мавриди танзим қарор доданд ва ба ин васила такони ҷиддие ба рушди қонунгузори молиявии Тоҷикистони шӯравӣ бахшиданд.

Дар масъалаҳои соҳаи буҷетӣ-молиявӣ Съезди Умумитоҷикии Шӯроҳо ва Кумитаи иҷроияи марказӣ ҳуқуқ доштанд: – буҷети ҶМШС Тоҷикистон ҳамчун қисми ягонаи буҷети Ўзбекистони шӯравӣ ва ИҶШС тасдиқ намоянд; – мувофиқи Конститутсияи ИҶШС ва Ўзбекистони шӯравӣ андозҳои маҳаллӣ,

---

¹⁰² Саидов Х. Формирование и развитие таможенного законодательства в Советском и постсоветском Таджикистане: историко-правовое исследование: дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2016. – С. 26-27.

бoчxo, дарoмaдxoи гaйриaндoзӣ, қoғaзxoи қимaтнoки дoхилӣ вa хoриҷии чумхуриро муқаррар намуда, нaзoрaтpo аз бoлoи дарoмaдxo вa хaрoҷoтxoи Тoҷикистoни худмухтoр aмaлӣ нaмoянд¹⁰³.

5 дeкaбри соли 1929 ҶШС Тoҷикистoн тaшкил кaрдa шуд. Яънe соли 1929 ҶШС Тoҷикистoн аз ҳaйaти ҶШС Ёзбeкистoн бaрoмaдa, бa чумхурии кoмилхуқуқи сoвeтӣ дaр ҳaйaти ИҶШС тaбдил ёфт. Дaр бaрoбaри ҳaмин қaйд кaрдaн лoзим aст, ки мaҳсулoти дaр чумхурӣ истeҳсoлшaвaндa бa тaври мутaмaркaз бa хoриҷa бa вoситaи бaндaрxoи бaҳрӣ, нуқтa xoи нaзoрaтии сaрхaди ИҶШС фиристoдa мeшуд.

Аз ин рӯ, зaрурaти тaъсиси дидбoнғoҳxoи гумрукӣ дaр китъaи мaрзии Тoҷикистoн вучуд нaдoшт. Ягoнa гузaргoҳи гумрукӣ дaр тaмoми қaлaмрaви Oсиёи Миёнa, ки аз сaрхaди гумрукии ИҶШС интиқoли мoлxoрo нaзoрaт мeкaрд, дидбoнғoҳи гумрукии Тирмиз бoд.

Бo мaқсaди дурoст муaйян вa дaврaбaнди нaмудaни кoнунгузoрии бaҳши гумрук зaрур мeшумoрeм, ки дaр рисoлaи мaзкур кулли сaнaдxoи хуқуқи сoхaрo, ки дaр дaврoни Шӯрaвӣ кaбул гaрдидaанд, пeшкaш нaмoeм. Аз чoниби субъeктoни сaлoҳиятдoр дaр зaмoни Шӯрaвӣ чунин сaнaдxoи мeъёрии хуқуқӣ кaбул гaрдидaанд:

- 1) 8 янвaри соли 1924 тaрифи дуoми гумрукии шӯрaвӣ;
- 2) 2 мaрти соли 1924 бo фaрмoни Кoмиссaриaти Хaлқии сaвдoи хoриҷӣ Низoмнoмaи Сaридoрaи гумрук тaсдиқ шуд;
- 3) 14 дeкaбри соли 1924 Президиуми Кумитaи иҷрoияи мaркaзии ИҶШС Oиннoмaи гумруки ИҶШС-рo тaсдиқ нaмуд, ки соли 1925 дaр ҶШС Бeлoрусия, ҶШС Укрaинa вa Oсиёи Миёнa 11 идoрa xoи нoҳиявии нaзoрaти гумрукӣ тaшкил кaрдa шуд;
- 4) 5 мaйи соли 1925 Низoмнoмa дaр бoрaи шӯрo xoи тeхникӣ хaмчун мaқoмoти кoрии муaссисa xoи гумрук тaсдиқ гaрдид;
- 5) фeврaли соли 1927 тaрифи сeюми гумрукии шӯрaвӣ тaсдиқ гaрдид;

---

¹⁰³ Тaхирoв Ф.Т. Учeбнoе пoсoбия: Прaвoвaя систeмa Тaджикскoй AССР (1924-1929 гг.). – Душaнбe, 1988. – С. 37.

6) 9 декабр 1928 Кодекси гумруки ИҶШС тасдиқ гардида, ҷои Низомномаи гумрукро гирифт;

7) соли 1930 қабули Кодекси тарифҳои гумрукии ИҶШС сурат гирифт.

8) солҳои 1932-1934 ба тартиб даровардани гузариши босуръати мол ва сектори иҷтимоӣ аз сарҳади давлатӣ ва ба таври мутамакказ ҳисобу китоби бочҳои гумрукии ин молҳо роҳандозӣ шуд;

9) солҳои 1935-1938 ҷорӣ намудани дастурҳо оид ба иҷрои вазифаҳои назорату тафтиш нисбат ба кашондани молҳои савдои хориҷӣ, тағйирот дар қоидаҳои интиқоли бағочи мусофирон ва тафтиши почтаҳои байналмилалӣ¹⁰⁴.

Давраи ҷанги дуҷониба ҷаҳонӣ ба қатъи (боздоштани) фаъолияти бисёр муассисаҳои гумрукӣ асос гардид. Соли 1942 дастури Саридораи давлатии гумрук оид ба пешбурди корҳо вобаста ба қочоқ тасдиқ гардид ва дар соли 1943 Қоидаи ба таври бебоқ ворид гардидани молҳои хайрия аз хориҷа тасдиқ гардид. Ибтидои солҳои 50-ум бошад, ба хадамоти гумрук ҷалб намудани хатмқунандагони донишгоҳҳо, ки забонҳои хориҷиро медонанд, амалӣ шуда, ташкил намудани курсҳои ҳарсолаи умумииттифоқии шашмоҳаи тақмили ихтисоси корқунони муассисаҳои гумрук ба роҳ монда шуд. 14 августи соли 1951 ҷорӣ намудани унвонҳои шахсии ҳайати фармондиҳии муассисаҳои гумрук, соли 1953 тасдиқи қоидаҳои нави азназаргузаронии гумрукӣ ва расмиёти бағочи дастӣ ва бағоч, соли 1961 тасдиқ намудани тарифи нави (имтиёзноки) гумрукии ИҶШС сурат гирифт.

Дар радиёи ин пайдарҳамии қабули санадҳо 5 майи соли 1964 Кодекси нави гумруки ИҶШС тасдиқ гардид ва дар соли 1971 пурзӯр намудани ҷавобгарии маъмурӣ барои қочоқи асёр ва арзишҳои асёрӣ ба роҳ монда шуд. Соли 1977 Қоидаҳои нави назорати гумрукӣ ба молу мулкҳои шахсон, ки аз сарҳади давлатии ИҶШС мегузаранд қабул гардид. 27 апрели соли 1981 Тарифи нави гумрукии ИҶШС тасдиқ гардид. 13 июли соли 1987 Низомнома дар бораи Саридораи назорати давлатии гумрукии ИҶШС дар назди Шӯрои

---

¹⁰⁴ Стеценко, С.В. Становление и развитие таможенного законодательства и его роль в государственно-правовом механизме обеспечения продовольственной безопасности России в XIX-XX вв.: историко-правовое исследование. – Санкт-Петербург, 2006. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <https://www.dissercat.com/content/stanovlenie-i-razvitie-tamozhennogo-zakonodatelstva-i-ego-rol-v-gosudarstvenno-pravovom-mekh> (санаи мурочиат: 12.12.2022).

Вазирони ИҚШС тасдиқ гардид. Солҳои 1986–1989 Татбиқи маҷмӯи тадбирҳои оид ба инкишофи ташкилию ҳуқуқии низоми мақомоти гумрук рӯи кор гирифта шуд. 11 декабри соли 1989 қабули қарори Шӯрои Вазирони ИҚШС, ки дуршавиро аз принципи инҳисори давлатии савдои хориҷӣ ба таври қонунӣ муқаррар менамояд, сурат гирифт. Соли 1991 Кодекси гумруки ИҚШС ва Қонуни ИҚШС «Дар бораи тарифи гумрукӣ» қабул гардид.

Ташаккули қонунгузории гумрук дар Тоҷикистон дар давраи шӯравӣ дар баробари қонунгузории иттифоқӣ пеш мерафт, зеро ин соҳаи қонунгузорӣ дар салоҳияти марказ қарор дошт. А.Р. Нёматов низ раванди ташаккули қонунгузорию бо ин тарз таъкид кардааст¹⁰⁵.

Қонунгузории соҳаи суғурта. Қонунгузории суғуртаи Тоҷикистони шӯравӣ дар радифи бахшҳои дигари қонунгузории молиявӣ мавқеи мушаххас ва мустақкам дошта, худро ҳамчун институти алоҳидаи ҳуқуқи молиявӣ чи аз лиҳози илмӣ ва чи аз лиҳози қонунгузорӣ нигоҳ дошт ва рушд намуд. Дар амалияи татбиқи қонунгузорӣ дар соҳаи суғуртавӣ муваффақиятҳои зиёд мавҷуд буд. Новобаста аз он ки иқтисод дар заминаи усулҳои нақшавӣ пеш бурда мешуд ва суғурта ҳамчун инҳисори молиявӣ поя афрӯхта буд, вале дар ташаккули қонунгузории суғуртавии даврони соҳибистиклолӣ қонунгузории суғуртаи шӯравӣ нақши басо бо сазо дорад.

Дар солҳои мавҷудияти Ҳокимияти Шӯравӣ тадбирҳои гуногун андешида шуда, қабул ва тағйироти қонунгузорӣ дар доираи шаш гурӯҳи санадҳои ҳуқуқии дар боло нишондодашуда ташаккул ва инкишофи фаъолияти суғуртаро муайян ва таъмин карданд.

Дар як қатор декретҳои муқаррар карда шуд, ки аз 18 сентябри соли 1925 суғурта дар ҳамаи шаклҳои монополияи давлатӣ мебошад. Ҳамаи амалиётҳои дар асоси қоидаҳои ва тарифҳои ягонае, ки бо тартиби ягонаи умумииттифоқӣ тасдиқ карда шудаанд, гузаронда мешуданд. Тамоми воситаҳои дар ихтиёри суғуртаи давлатӣ буда, идораҳои суғуртаи давлатӣ дар ҷумҳуриҳои иттифоқӣ ба сифати мақомоти Саридораи суғуртаи давлатӣ баромад мекарданд.

---

¹⁰⁵ Нёматов А.Р. Кодификация законодательства Республики Таджикистан. – М., 2008. – С. 49.

Марҳилаи муҳим дар инкишофи фаъолияти суғуртавӣ ин қабули Қоидаҳо дар бораи суғуртаи давлатӣ аз тарафи Кумитаи марказии иҷроия ва Иттифоқи Комиссариатҳои Халқии Иттиҳоди Шӯравӣ 18 сентябри соли 1925 гардид, ки суғуртаро дар тамоми шакл ва намудҳояш монополияи давлати ИҶШС эълон кард. Инчунин муқаррар намуд, ки «суғуртаи давлатӣ дар тамоми қаламрави Иттиҳоди Шӯравӣ аз ҷониби ташкилоти суғуртаи ягона «Госстрахом» (номи ташкилоти суғуртавӣ) амалӣ гардонида мешуд»¹⁰⁶.

Дар Қоидаи соли 1925 як қатор меъёрҳои суғуртавӣ дар соҳаи ҳуқуқи нақлиёт, ки ба зудӣ тараққӣ намуд, диққати махсусро ҷалб менамояд. 10 феввали соли 1926 Шӯрои Меҳнат ва Мудофия қарор «Дар бораи ворид кардани суғуртаи масъулияти граждани дар муносибатҳои марбут ба вучудода» қабул менамояд, ки дар он Шӯрои Меҳнат ва Мудофия қарор кард: «Ба Идораи Асосии суғуртаи давлатӣ ворид намудани суғуртаи масъулияти граждани дар роҳҳои обӣ, ҳавоӣ ва автомобилӣ иҷозат дода шавад»¹⁰⁷.

Бояд қайд кард, ки дар бораи қарори номбаршуда дар адабиёти ҳуқуқӣ хело кам ёдоварӣ карда шудааст. Танҳо як нуқта маълум аст, ки чунин намуди суғурта дар шакли ихтиёрӣ гузаронида мешуд. Аммо, набудани шароит барои рушди суғуртаи ҳатмии Иттиҳоди Шӯравӣ ва дарки номуайяни моҳияти ҳамин намуди суғурта ба аз байн рафтани чунин намуди суғуртаи ҳатмӣ оварда расонд. Аммо, суғуртаи ҳатмии масъулият дар ИҶШС на он қадар хуб рушд менамуд. Зеро, аҳоли ба сабаби набудани маблағ имкони хариди воситаи нақлиёти автомобилро надошт ва ин воситаи нақлиёт ба аҳоли чандон дастрас ҳам набуд. Воситаи нақлиёти автомобилӣ асосан дар моликияти корхонаҳои давлатӣ қарор доштанд ва ин корхонаҳо дар ҳолати расонидани зарар ба молу мулки худ дар натиҷаи садамаҳои нақлиётӣ ба осонӣ масъалаи ҷуброни зарарро дар байни ҳамдигар ҳаллу фасл менамуданд.

¹⁰⁶ Декрет Совнаркома РСФСР от 6 октября 1921 г. «О государственном имущественном страховании» // мод. 554.

¹⁰⁷ Постановление ЦИК и СНК СССР от 18 сентября 1925 г. «Об утверждении Положения о государственном страховании СССР» // СЗ СССР. – 1925. – №73. – мод. 536-537.

Ҳамин тариқ, дар Иттиҳоди Шӯравӣ масъалаи истифодабарии суғурта дар манфиатҳои давлатӣ аз ҷиҳати ҳуқуқӣ танҳо қисман танзими худро ёфта буд. Муносибатҳои шартномавӣ аз рӯи суғуртаи ҳатмӣ вучуд надошт, азбаски суғуртаи давлатӣ дар асоси санадҳои меъёрии муқарраркунандаи суғурта тибқи ҳар як намуди мушаххас ба амал оварда мешуд. Дар қонунгузорию шӯравӣ ба ин намуди суғурта диққат дода намешуд. Масалан, дар Кодекси граждани соли 1922 ва Кодекси граждани соли 1964¹⁰⁸ меъёрҳои танзимкунандаи суғуртаи масъулияти граждани вучуд надоштанд.

Кодекси граждани ИҶШС дар боби «Суғуртаи давлатӣ» ҳамагӣ панҷ моддаро дар бар мегирифт. Дар шароити сиёсати нави иқтисодӣ, суғуртаи шахсии шахрвандон низ аз нав барқарор карда шуд. Суғурта ҳанӯз дар соли 1922 ворид карда шуда, танҳо аз соли 1924, вақте ки иқтисодиёти Шӯравӣ каме устувортар гардид он бештар рӯ ба тараққиёт овард. Суғуртаи ихтиёрии ҳаёт ва суғурта аз ҳодисаҳои нохӯш, суғуртаи омехтаи ҳаёт, масъулияти суғуртавӣ дар вобастагӣ ба гум кардани қобилияти меҳнатӣ аз ҳодисаи нохӯш иҷозат дода шуд. Соли 1926 суғуртаи мусофирҳо аз ҳодисаҳои нохӯш дар роҳҳои оҳан, автомобилӣ ва ҳавоӣ, ки аз соли 1931 ҳатмӣ шуд, ба вучуд омад.

Аз соли 1942 дар суғуртаи шахсӣ тағйирот ба амал меояд, ки дар натиҷа суғуртаи коллективӣ арзи вучудро гум мекунад ва ба инфиродӣ табдил меёбад. Агар ба тарзи дигар ибраз намоем, сиёсати нави иқтисодӣ давраи эҳёи суғуртаи давлатӣ гардид. Дар ин давра шумораи суғуртакунандагон афзоиш ёфта, низоми объектҳои суғурта зиёд гардиданд, низоми тарифҳо ва имтиёзҳо барои субъектҳои махсус (вобаста ба ваъзи иҷтимоӣ) таъсис дода шуд. Дар давраи баъдиҷангӣ (солҳои 1945-1961) қонунгузори ИҶШС дар бораи суғуртаи ҳатмӣ ба тағйироти муҳим дучор нагардид, вале тағйироти қалон дар фаъолияти суғуртавӣ ба амал омад.

Дар солҳои 1946-1947 қоидаҳо аз рӯи тамоми намудҳои суғуртаи шахсӣ аз сар қор карда баромада мешаванд. Дар онҳо барои меҳнаткашон

---

¹⁰⁸ Ведомости Верховного Совета РСФСР от 18 июня 1964 г., №24. – Ст. 406; 1966. – №32. – Ст. 771; 1973. – №51. – Ст. 1114; 1974. – №51. – Ст. 1346; 1986. – №23. – Ст. 638; 1987. – №9. – Ст. 250; 1988. – №1. – Ст. 1; 1991. – №15. – Ст. 494; 1992. – №15. – Ст. 768; 1992. – №29; 1992. – №34. – Ст. 1966.

шароитҳои беҳтари муносиб пешбинӣ карда мешаванд. Дар солҳои 50-ум тағйиротҳои ҷиддӣ дар якҷанд намудҳои суғуртаи молумулкӣ рух медиҳад. Аз 1 январи соли 1956 суғуртаи ҳатмии давлатии фонди зист, инчунин суғуртаи молу мулки муассисаҳои давлатии дар бучети маҳал қарордошта ва дар пешбурди корхонаву ташкилотҳо ҷойдошта, қатъ карда шуда буданд¹⁰⁹.

Марҳилаи муҳим дар инкишофи қонунгузории суғуртаи шахсӣ қабул кардани қоидаҳои нави суғуртаи омехтаи ҳаёт дар соли 1956 гардид. Дар мувофиқа бо Қоидаҳо ба шахрвандон бастанӣ шартномаҳо на танҳо то 10, 15 ва 20 сол, чи гунае ки пештар буд, балки ба муҳлати на он қадар дароз – 5 сол иҷозат дода шуд. Дар солҳои 1956-1961 дохилшавии миёнаи солонии пардохтҳо аз рӯи суғуртаи шахсӣ 5 маротиба афзуд¹¹⁰.

Солҳои 60-ум бо раванди тарғиботи фаъоли суғурта дар миёни аҳоли гузаронида шуд. Дастоварди муҳимтарин ин давраи қабулшавии қарори Шӯрои Вазирони ИҶШС аз 28 августи соли 1967 «Дар бораи суғуртаи ҳатмии давлатии колхозҳо», ки дар мувофиқа бо онҳо ба суғурта қариб ҳамаи молу мулки колхозҳо, аз ҷумла: ҳосили зироатҳои хоҷагии қишлоқ, биноҳо, иншоотҳо, воситаҳои нақлиёт, таҷҳизот ва ғ., ҳатмӣ доништа шуд. Махсусан, дар охири солҳои 60-ум масъала дар бораи зарурати ворид сохтани суғуртаи масъулияти граждании бо истифодабарии воситаҳои нақлиёт алоқаманд дар ИҶШС-ро муҳаққиқон Н. Малеин, С. Артемов ва Д. Половинчик дар миён гузоштанд¹¹¹.

Дар солҳои минбаъда як қатор санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ба мукамалсозии соҳаҳои гуногуни суғурта равонабуда, қабул гардид. Ҳамин тавр, соли 1979 суғуртаи ҳатмии молу мулки совхозҳо ва дигар корхонаҳои хоҷагии қишлоқи низоми Вазорати хоҷагии қишлоқи ИҶШС дар шароити

---

¹⁰⁹ Муминзода О.С. Рушди қонунгузории суғуртаи масъулияти граждании соҳибони воситаи нақлиёти автомобилӣ дар Иттиҳоди Шӯравӣ // Қонунгузорӣ. – 2020. – №2(38). – С. 53.

¹¹⁰ Стеценко С.В. Становление и развитие таможенного законодательства и его роль в государственно-правовом механизме обеспечения продовольственной безопасности России в XIX-XX вв.: историко-правовое исследование. – Санкт-Петербург, 2006. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <https://www.dissercat.com/content/stanovlenie-i-razvitie-tamozhennogo-zakonodatelstva-i-ego-rol-v-gosudarstvenno-pravovom-mekh> (санаи мурочиат: 12.12.2022).

¹¹¹ Малеин Н.С. Страхование гражданской ответственности // Советская юстиция. – 1962. – №11. – С. 24-25.; Артемьев С., Половинник Д. Новые виды страхования подсказывает жизнь // Советская юстиция. – 1961. – №11. – С. 3-4.

барои колхозҳо муқарраркардашуда ворид карда шуд. Баъдтар суғурта ба корхонаҳои хочагии қишлоқ ва корхонаҳои дигар вазорату идораҳо паҳн гардид. Аз моҳи январи соли 1983 Шӯрои Олии ИҶШС санади меъёрии ҳуқуқӣ «Дар бораи суғуртаи мусофирҳои нақлиёти ҳавоӣ, роҳи оҳан, обӣ ва автомобилӣ» ба амал даромад. Санади меъёрии мазкур барои рушди суғурта дар соҳаи нақлиёт аҳамияти муҳим дошт.

Аҳамияти муҳимро дар ин давра қарори Шӯрои вазирони ИҶШС «Дар бораи меъёрҳо аз рӯи инкишофи минбаъдаи суғуртаи давлатӣ ва баланд бардоштани сифати фаъолияти мақомоти суғурта» дошт, ки ба васеъ гаштани намудҳои гуногуни суғурта, мукамалгардонии шароитҳои он мусодат намуд.

Бо сабаби рушди некуаҳволии аҳоли ва афзоиши миқдори воситаи нақлиёти автомобилӣ шахсӣ зарурати танзими онҳо ба миён омад. Масалан, соли 1977 дар ИҶШС суғуртаи ихтиёрии воситаҳои нақлиёт пайдо гардид, ки тибқи Қоидаҳои суғурта анҷом дода мешуд. Соли 1985 боз як намуди суғуртаи воситаи нақлиёти автомобилӣ – суғуртаи ихтиёрии муштаракӣ воситаи нақлиёти автомобилӣ, мусофир ва бағоч рӯи қор омад.

Қайд намудан зарур аст, ки солҳои 90-ум дар ИҶШС низоми дигари суғурта ташкил гардид. Аҳамияти бештарро дар соҳаи суғуртаи молумулкӣ суғуртаи ҳатмии молу мулки корхонаҳои хочагии қишлоқ, инчунин суғуртаи молу мулки аҳоли чи ҳатмӣ ва чи ихтиёрӣ, дар соҳаи суғуртаи шахсӣ тараққиёти бештарро суғуртаи ихтиёрии инфиродии суғуртаи шахсӣ ва дағар намудҳои суғурта, ки аз қабилӣ онҳо суғуртаи мусофирон, суғуртаи нафақаҳои иловагӣ ва дигар гирифта буд.

Ҳамчунин, дар қонунгузорӣ меъёрҳои умумӣ бо шароити гузаронидани суғуртаи ҳатмӣ алоқаманд вучуд надоштанд. Дар ҳар як ҳолати мушаххас ба вучуд омадани онҳо бо қабулкунӣ санади махсуси қонунгузори муқарраркунандаи уҳдадорӣ суғурта ва шароити гузаронидани он алоқаманд буд. Оғози марҳилаи муосири инкишофи суғурта бо қабули Қонун «Дар бораи кооператсия дар ИҶШС» аз 26 майи соли 1988, №8998 аз тарафи

Шӯрои Олии ИҶШС гардид, ки замнан ҳуқуқи барҳамдиҳии инҳисори Суғуртаи давлатии ИҶШС ва оғози инкишофи бозоргонии суғуртаро гузошт. Қабули қонун имконият дод, ки тамоми санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ба пуррагӣ ба иқтисоди бозоргонӣ мутобиқ гардонида шавад. Дар натиҷа, яқумин ҷамъиятҳои саҳомии суғуртавӣ ба вучуд омаданд.

Ба иқтисоди бозорӣ гузаштани ИҶШС тағйири самти сиёсии он ба рушди босуръат ва пешрафти якбораи суғуртаи тиҷоратӣ боис гашт. Аз ислоҳоти иқтисодӣ иқтидори молиявии давлат хеле заиф гардида, давлат хавфҳои суғуртавиرو ба зиммаи худ гирифта натавонист. Соли 1988 қонуни ИҶШС «Дар бораи кооператсия» қабул карда шуд, ки дар он имконияти кооперативҳо барои таъсиси ташкилотҳои хусусии суғуртавӣ ва мустақилона муайян намудани шартҳои суғуртаи ин ё он объект пешбинӣ мегардид.

Соли 1990 Шӯрои Вазирони ИҶШС боз ду санади меъёрии ҳуқуқиро дар таърихи суғурта қабул намуд:

1) Низомнома дар бораи ҷамъиятҳои саҳомӣ ва ҷамъиятҳои дорои масъулияти маҳдуд¹¹², ки дар он имкони таъсиси ширкатҳои суғуртавӣ дар ҷунин шаклҳои ташкилию ҳуқуқӣ муқаррар гардид;

2) Қарор «Дар бораи ҷораҳои аз монополияи давлатӣ баровардани хоҷагии халқ»¹¹³, ки бевосита ба рушди рақобат дар бозори суғуртаи ИҶШС нигаронида шуда буд.

Зикр кардан ба маврид аст, ки дар даврони шӯравӣ қонунгузории молиявӣ дар дигар бахшҳои молияи давлатӣ низ баробар бо рушди қонунгузории бахши андоз, гумрук ва суғурта ба вучуд омада, инкишоф меёфтанд. Хусусан, дар Тоҷикистони шӯравӣ ба бахши бонкдорӣ низ диққати хоса дода мешуд. Низоми бонкдории шӯравӣ низоми якзинагӣ буда, қонунгузор маҳз дар заминаи ҳамин принцип ташаккул меёфт. Фаъолияти бонкӣ дар замони Шӯравӣ аз ҷониби худ давлат асосан ба роҳ монда мешуд.

¹¹² Постановление СМ СССР «Об утверждении Положения об акционерных обществах и обществах с ограниченной ответственностью и Положения о ценных бумагах» от 19 июня 1990 г., – №590 // СП СССР. – 1990. – №15. – Ст. 82.

¹¹³ Постановление СМ СССР «О мерах по демополизации народного хозяйства» от 16 августа 1990 г., – №835 // СП СССР. – 1990. – №24. – С. 114.

Зарурати кушодани бонкҳо дар ҳудуди Тоҷикистон бори аввал дар баромади чонишини раиси Кумитаи Иҷроияи Марказии ҶМШС Тоҷикистон дар маҷлиси Ҳукумат 14 декабри соли 1924 қайд гардид ва ба суроғаи шӯъбаи осиемиёнагии Бонки давлатии ИҶШС маълумот дар бораи он ки кадом корҳо барои ташкили шӯъбаи Бонки давлатии ИҶШС дар Душанбе рафта истодааст, фиристода шуд. Дар Бухоро соли 1924 дар қатори Бонки давлатӣ ва бонки кишоварзии Осиемиёнагӣ, инчунин Бонки Тиҷоратии Осиемиёнагӣ, ки ҳамон сол бунёд гардидааст, аллақай фаъолияти худро сар карда буд. Бо ин назардошт, вазъияти молиявии Ҷумҳурии Бухоро рӯ ба беҳбудӣ ниҳод¹¹⁴.

Тибқи маълумотҳо то октябри соли 1925 дар Душанбе Агентии бонки давлатии ИҶШС таъсис дода шуда буд, ки аз октябри соли 1925 то соли 1926 он бо номи Контораи бонки давлатии ИҶШС дар Душанбе, аз соли 1926 бо номи Контораи Тоҷикистони бонки давлатии ИҶШС, аз сентябри соли 1932 бо номи шӯъбаи (контораи) ҷумҳуриявии Бонки давлатии ИҶШС, аз октябри соли 1987 бо номи Бонки ҷумҳуриявии тоҷикии Бонки давлатии ИҶШС, аз 28-уми июни соли 1991 бо номи Бонки миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз 14-ум декабри соли 1996 бо номи Бонки миллии Тоҷикистон фаъолият менамояд.

Бори аввал низоми бонкӣ дар қаламрави Тоҷикистони имрӯза баъд аз таъсиси ҶМШС Тоҷикистон оғоз ёфт. Нахустин муассисаҳои бонкии Тоҷикистон «Намояндагии бонки давлатии ИҶШС дар шаҳри Душанбе» моҳи июни соли 1925 ташкил гардид, ки ба идораи дар Осиеи Миёна будаи Бонки давлатии ИҶШС дар шаҳри Тошканд тобеъ буд. Моҳи декабри соли 1925 ба «Намояндагии Бонки давлатии ИҶШС дар шаҳри Душанбе» табдил дода шуд. Моҳи декабри соли 1934 Намояндагии Бонки давлатии ИҶШС дар шаҳри Душанбе буда, ба тобеияти бевоситаи Бонки давлатии ИҶШС гузашт ва дар оянда ба худ номи «Идораи тоҷикистони бонки давлатии ИҶШС»-ро гирифт.

---

¹¹⁴ Ҳотамов Н., Довудӣ Д., Муллоҷонов С., Исоматов М. Таърихи халқи тоҷик: нашри дуюм. – Душанбе: «ЭР-граф», 2015. – С. 158.

Дар соли 1934 бо 24 бахш, соли 1942 бахшҳои Бонки давлатӣ то ба 42 ва соли 1987 то ба 59 бахш расид ва ба корхонаҳо ва шахсони ҷудоғона хизмати бонкӣ мерасонд. Аз соли 1925 то соли 1987 дар Тоҷикистон се бонки давлатии соҳавӣ: Идораи тоҷикистони Бонки давлатии ИҚШС, Идораи тоҷикистони Бонки сохтмони ИҚШС, Идораи тоҷикистони Бонки амонатгузори ИҚШС фаъолият менамуд¹¹⁵.

Дар ҳудуди Тоҷикистони имрӯза ташкилоти бонкӣ дар давраи Иттиҳоди Шӯравӣ пайдо шуда бошад ҳам, сармояи бонкӣ ба воситаи механизми миёнаравӣ ба ин минтақа дар солҳои аввали ҳамроҳшавии қисми Осиёи Миёна ба Империяи Россия ворид шуд. Бонки давлатии Россия, ки соли 1875 шубҳаи худро дар Тошканд кушода буд, ҳазинаҳои қарзии бонки худро дар шаҳрҳои Хучанд, Конибодом, Исфара ва Панҷакент таъсис дод. Яъне аз охири асри XIX то Инқилоби Октябр ҳудуди шимолии Тоҷикистони имрӯза, ки ба Империяи Россия дохил мешуд, аз системаи бонкии ин давлат бевосита вобаста буд. Дар ин давра бонкҳои калонтарин, ба монанди Бонки давлатии Россия, Бонки Русӣ-Осиёӣ, Бонки москвасии савдои байналхалқӣ ва дигар бонкҳо намояндагӣҳои худро дар ҳудуди Осиёи Миёна ташкил карданд.

Бахшҳои Бонки давлатӣ дар ноҳияҳои зерин фаъолият менамуданд: Қурғонтеппа, Кӯлоб, Фарм, Панҷакент, Хучанд, Ёротеппа, Конибодом, Хоруғ, Исфара, Обигарм, Шаҳринав, Янгибозор (ҳозира Кофарниҳон), Чиликӯл, Куйбишев (ҳозира А. Ҷомӣ), Шаҳритус, Мӯъминобод, Кангурт, Фархор, Нов, Ашт, Кагановичобод (ҳозира Ҷ. Балхӣ), Кӯктош (ҳозира Рӯдакӣ), Ҳисор. Дар соли 1942 филиалҳои Бонки давлатӣ то ба 42 ва дар соли 1987 бошад, то ба 59 адад расид.

Аз соли 1959 то соли 1987 дар ҷумҳурӣ асосан се бонк, яъне Идораи Ҷумҳуриявии Бонки давлатии ИҚШС, Идораи ҷумҳуриявии Бонки сохтмони ИҚШС ва Бонки амонатгузорӣ фаъолият мекарданд. Соли 1987 дар асоси қарори Кумитаи Марказии Ҳизби Коммунистии Иттиҳоди Шӯравӣ ва Шӯрои Вазирони ИҚШС аз 17 июли соли 1987, №821 дар Иттиҳоди Шӯравӣ

---

¹¹⁵ Бердиев Р.Б., Қаюмов С.Ш., Мирзоев С.С. Фаъолияти бонкӣ. – Душанбе: «ЭР-граф», 2016. – С. 30.

ислоҳоти бонкӣ гузаронида шуд ва дар асоси ин қарор низоми бонкии зерин ташкил карда шуд:

- Бонки давлатии ИҶШС;
- Бонки фаъолияти иқтисодии хориҷии ИҶШС;
- Бонки саноату сохтмони ИҶШС;
- Бонки агросаноатии ИҶШС;
- Бонки хоҷагии манзилу коммуналӣ ва рушди иҷтимоии ИҶШС;
- Бонки амонатгузорӣ ва қарздиҳӣ ба аҳолии ИҶШС.

Баъдан бо қарори Шӯрои Вазирони ИҶШС аз 6 октябри соли 1987, №1118 муайян карда шуд, ки дар ҷумҳуриҳо, аз ҷумла дар ҶШС Тоҷикистон бонкҳои ҷумҳуриявии зерин ташкил карда шаванд:

- Идораи Ҷумҳуриявии Бонки давлатии ИҶШС;
- Идораи Ҷумҳуриявии Бонки саноату сохтмони ИҶШС;
- Идораи Ҷумҳуриявии Бонки рушди манзилию иҷтимоии ИҶШС;
- Идораи Ҷумҳуриявии Бонки амонатгузори ИҶШС.

Аз сабаби он ки ба тамоми аҳолию субъектҳои хоҷагидорӣ Бонки давлатӣ, Бонки сохтмон ва Бонки амонатгузорӣ хизмат мерасониданд, баъд аз ташкил шудани бонкҳои дар боло номбурда, вазифаи бонкҳои амалкунанда байни ҳамаи бонкҳо тақсим карда шуданд. Дар замони мавҷудияти ИҶШС дар Тоҷикистон фаъолияти бонкӣ зери инҳисори давлат қарор дошт ва пешбурди фаъолияти бонкдорӣ хусусӣ ҳамчун ҳанноти баҳогузорӣ мегардид. Дар замони таҷдиди иқтисодиёти ИҶШС (солҳои 1987-1990) ислоҳоти бонкӣ гузаронида шуд, ки боиси пайдоиши бонкҳои хусусӣ ва байнидавлатӣ гардид¹¹⁶.

Дар ин давра, Бонки давлатии ИҶШС системаи пулию қарзиро тавассути идораҳои дар ҷумҳуриҳо мавҷудбуда идора намуда, сиёсати ягонаи пулию қарзии мамлакатро тартиб меод, фаъолияти бонкҳои дигарро танзим ва назорат мекард. Баъдтар, яъне соли 1991 Шӯрои Олии ҶТ дар асоси

---

¹¹⁶ Пирзода Т.Р. Танзими ҳуқуқии фаъолияти соҳибкорӣ дар бозори хизматрасонии бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун аъзои Созмони Умумиҷаҳонии Савдо: автореф. дис. ... номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ. – Душанбе, 2018. – С. 13.

Қонуни ҚТ «Дар бораи Бонки миллии ҚТ», ба қарори худ аз 28 июни соли 1991, №332 Бонки миллии ҚТ-ро таъсис дод.

Ташаккули қонунгузори молиявии ҚТ-ро дар замони Шӯравӣ дар се қисмати асосӣ андоз, гумрук ва суғурта таҳқиқ намуда, раванди бавучудой ва ташаккули онро ба чор давра чудо намудан мумкин аст: давраи якум ҚМШС Туркистон (қисматҳои шимолии имрӯзаи Тоҷикистон); давраи дуюм ҚХШБ (қисматҳои марказӣ ва ҷанубии Тоҷикистон); давраи сеюм аз соли 1924-1929, яъне даврае, ки Тоҷикистон ҳамчун ҚМШС дар ҳайати Ўзбекистон қарор дошт; давраи чорум аз соли 1929 то соли 1991, яъне даврае, ки Тоҷикистон ҳамчун ҚШС дар ҳайати ИҚШС баромад менамуд.

БОБИ 2. ИНКИШОФ ВА РУШДИ ҚОНУНГУЗОРИИ МОЛИЯВИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОНИ СОҶИБИСТИҚЛОЛ

2.1. Марҳилаҳои инкишофи қонунгузори молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар даври Истиқлолияти давлатӣ

ҚТ пас аз ба даст овардани Истиқлолияти давлатӣ ба марҳилаи нави инкишофи таърихӣ – бунёди давлати соҳибхитӣ, демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ, ягона ва иҷтимоӣ ворид гардид.

Дар даври Истиқлолияти давлатӣ бо мукамал шудани қонунгузори молиявӣ фаъолияти молиявии давлат ҳамчун бахши таркибии муҳим ва зарурии низоми сиёсати иҷтимоии давлат қарор гирифта, васоит ва тарзу усулҳои гуногун ба кор бурда шуд, ки онҳо ба коҳиш додани нобаробарии иҷтимоӣ равона карда шудаанд.

Мувофиқи м. 2 Қонуни ҚТ «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» аз 30 майи соли 2017, №1414 қонунгузорӣ ин санадҳои меъёрии ҳуқуқие мебошанд, ки муносибатҳои ҷамъиятиро дар маҷмӯъ ё дар соҳаи муайян танзим мекунанд¹¹⁷. Дар адабиёти ҳуқуқӣ мафҳуми васеъ ва маҳдуди қонунгузорӣ пешниҳод карда мешавад. Ба маънои маҳдуд маҷмӯи қонунҳо ва дар маънои васеъ қонунҳо ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, аз ҷумла, санадҳои меъёрии ҳуқуқии байналмилалӣ, ки ҚТ эътироф намудааст, фаҳмида мешавад¹¹⁸.

Истилоҳи «қонунгузорӣ» дар адабиёти илмӣ таълимӣ дар матни санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ васеъ истифода мешавад. Муайян намудани мафҳуми қонунгузорӣ аҳамияти муҳими илмӣ ва амалӣ дорад. Аҳамияти илмӣ мафҳуми қонунгузорӣ дар он аст, ки бо як қатор мафҳумҳо ва категорияҳои илмӣ-назариявӣ, ба мисли «низоми қонунгузорӣ», «санадҳои қонунгузорӣ», «санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ», «сарчашмаҳои ҳуқуқ»,

¹¹⁷ Қонуни ҚТ «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» аз 30 майи соли 2017, №1414 // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 2017. – №5. – қ. 1. – Мод. 271; 2019. – №7. – Мод. 465; 2021. – №12. – қ. 2. – Мод. 694.

¹¹⁸ Холикзода А.Г. Критерии качества закона: общетеоретическое исследование: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2018. – С. 31.

«фаъолияти қонунгузорӣ», «фаъолияти ҳуқуқэҷодкунӣ» ва дигар мафҳумҳо робитаи зич дорад.

Қонунгузори молиявии Тоҷикистон марҳилаҳои гуногуни инкишофро паси сар намуда, дар замони соҳибистиклолии кишвар мукамал гардид. Бояд қайд намуд, ки дар ҚТ ба ислоҳоти соҳаи идоракунии молияи давлатӣ диққати аввалиндараҷа дода мешавад. Дар ташаккул ва рушди сохтори иқтисодии ҳар ҷомеаи муосир танзими давлатӣ, ки дар доираи сиёсати иқтисодӣ амалӣ мегардад, нақши пешбаранда ва муайянкунанда дорад. Низоми молиявии давлат яке аз механизмҳои нисбатан муҳиме мебошад, ки ба давлат имконияти амалӣ намудани танзими иқтисодӣ ва иҷтимоиро таъмин менамояд.

Даврони соҳибистиклолӣ марҳилаи фаъоли рушди қонунгузори молияи Тоҷикистон маҳсуб ёфта, ба рушди муносибатҳои иқтисодӣ ва бозоргонӣ мусоидат намуда истодааст. Ташаккули муносибатҳои иқтисодӣ ва ба вучуд омадани соҳаҳои нави рушди иқтисодӣ, пайдоиши самтҳои нави рушди стратегии кишвар (масалан, саноатикунонии босуръати миллӣ) такмили муттасили қонунгузори молиявиро талаб менамояд.

Такмили қонунгузори молиявӣ бо як қатор омилҳо, аз ҷумла, дигаргуниҳои фаъолияти молиявии давлат (хусусигардонӣ, дастгирии соҳибкорӣ, муқарраркунии рақами мушаххаси андозсупорӣ, ба вучуд омадани низоми устувори идоракунии молиявӣ ва ғ.) асос меёбад ва қабули қонунҳои нав ва умуман низоми қонунгузори молиявии ба талаботи объективии ҷамъият мутобиқро тақозо менамояд.

Соҳаи молия яке аз бахшҳои муҳим ва марказии иқтисодиёт маҳсуб ёфта, дар таъмини амалишавии ҳадафҳои стратегии давлат нақши муҳим дорад. Тавассути ҳуқуқи молиявӣ маблағҳои буҷетӣ ва ғайрибуҷетӣ ташаккул меёбанд ва аз нав тақсим карда, истифода бурда мешаванд, андозҳо аз ҳисоби шахсони воқеӣ, ҳуқуқӣ ва соҳибкорони инфиродӣ гирд оварда мешаванд, ҳамзамон, сиёсати пулию-қарзӣ мавриди татбиқ қарор гирифта, фаъолияти бонкҳо ба низом дароварда мешавад.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти ҶТ муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон қайд менамоянд, ки «Ҳукумати мамлакат минбаъд низ сиёсати молиявиро ба пешгирӣ намудани таъсири омилҳои беруна ба иқтисодиёти кишвар, хусусан дар самти тағйирёбии нархи молу ашёи хом ва маводи хӯроқворӣ дар бозори ҷаҳонӣ, инчунин ба баланд бардоштани самаранокии истеҳсолот ва густариши муносибатҳои байналмилалӣ молиявӣ равона менамояд»¹¹⁹.

Шурӯъ аз солҳои 20-уми асри ХХ анъанаҳои таърихӣ рушди давлатҳои собиқ шӯравӣ оғоз гардиданд, ки аз навоариҳои конституционӣ, дигаргуниҳои мухталиф ва азнавсозии ҳаёти иқтисодӣ, иҷтимоӣ-сиёсӣ маҳсуб меёфт. Баъд аз барҳам хурдани давлати шӯравӣ ва дар заминаи он ташкил гардидани давлатҳои миллӣ бешак тағйиротҳои хоссаро дар тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷомеаи ин давлатҳо ба вуҷуд овард.

Баъди соҳибистиклол гардидани Тоҷикистон тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷомеа, аз ҷумла, иқтисодӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ ба тағйироти кулӣ ниёз доштанд. Дар шароити гузариш аз як марҳилаи рушд ба марҳилаи дигар тавассути қонунгузорӣ мустаҳкам намудани муносибатҳои нави ҷамъиятӣ, ворид намудани тағйиротҳои дахлдор ба ин ё он соҳаи иҷтимоӣ, ба талаботи ҷамъиятӣ мувофиқ гардонидани танзими ҳуқуқӣ роҳи самараноки таъмини минбаъдаи инкишофи ҷамъият маҳсуб меёбад.

Соҳаи молия низ дар ҶТ аз ибтидои ба даст овардани Истиклолияти давлатӣ мавриди ислоҳот қарор дода шуда, то имрӯз ислоҳот дар ин самт идома дорад. Дар аввали солҳои Истиклолияти давлатӣ ҶТ дар масъалаи азнавсозии молиявӣ-иқтисодӣ, дар маҷмӯъ бо бисёр мушкилотҳо рӯ ба рӯ гардида, сохторҳои иқтисодӣ-иҷтимоӣ ва сиёсӣ-ҳуқуқии ҶТ пурра мавриди тағйирот ва ислоҳот қарор дода шуданд. Гузариш ба иқтисоди бозорӣ, озодии фаъолияти иқтисодӣ ва соҳибкорӣ, баробарӣ ва ҳифзи тамоми шаклҳои моликият ва низоми нави ҳуқуқию молиявӣ аз ҷумлаи ин тағйиротҳо маҳсуб меёбанд.

---

¹¹⁹ Паёми Президенти ҶТ ба Маҷлиси Олии ҶТ аз 20 апрели соли 2012 // [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.president.tj> (санаи мурочиат: 21.06.2022).

Ба андешаи олимони ватанӣ А.Д. Гафурзода ва И.З. Саъдиев қонунгузорию соҳаи молияи давлатӣ бо суръати хело ҳам баланд рушд намуда истодааст, ки ин раванд дар мушаххасгардонию мавзуи танзимномию ҳуқуқи молиявӣ ва такмили институтҳо ва зерсоҳаҳои ҳуқуқи молиявӣ мусоидат менамояд. Махсусан, баъди қабул ва мавриди амал қарор гирифтани кодексҳои андоз, гумрук, қонунҳои соҳаи бонкӣ, суғурта, қоғазҳои қиматнок ва асбоб дар танзими муносибатҳои молиявӣ як қатор объектҳо, усулҳо, механизмҳо ва принципҳои нав ворид гардид¹²⁰.

Ҳамзамон, мувофиқи сарҳати 8 банди 18 Консепсияи сиёсати ҳуқуқии ҚТ барои солҳои 2018-2028, ки бо фармони Президенти ҚТ аз 6 феввали соли 2018, №1005¹²¹ тасдиқ шудааст, яке аз масъалаҳои муҳим «такмили қонунгузорию соҳаи молиявӣ бо дарназардоштани ташаккули рушди иҷтимоию иқтисодии давлат ва таҷрибаи пешқадами ҷаҳонӣ» мебошад.

Рушди қонунгузорию молиявӣ дар ҷаҳони муосир, фаъолгардонию танзими ҳуқуқи молиявӣ дар муносибатҳои ҷамъиятӣ, ба вучуд омадани созмонҳои нави молиявӣ ва низоми қонунгузорию молиявӣ ба барқарорсозӣ, ташаккул ва рушди он дар Тоҷикистон замина гузошанд¹²².

Дар робита ба сарчашмаҳои ҳуқуқи молиявӣ Ф.Р. Абдуллоев ва З.И. Холхучаев қайд мекунанд, ки ба низоми сарчашмаҳои ҳуқуқи молиявӣ як қатор қонунҳои оддӣ низ дохил мешаванд. Дар байни онҳо аз ҳама бештар муҳим Қонун дар бораи буҷет мебошад, ки ҳамасола барои соли оянда қабул гардида, тамоми фаъолияти молиявии давлатро барои давраи муайян (як сол) муқаррар ва ба танзим мебарорад.

Ҳамзамон, муаллифони болизикр ишора ба он мекунанд, ки аҳамияти калонро дар низоми қонунгузорию молиявии ҚТ инчунин қонунҳои доранд, ки ҳам соҳаҳои умумии татбиқи муносибатҳои молиявӣ ва ҳам соҳаҳои алоҳидаи онро ба танзим мебароранд. Масалан, Қонунҳои ҚТ «Дар бораи

¹²⁰ Гафурзода А.Д., Саъдиев И.З. Ҳуқуқи молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон: китоби дарсӣ. – Душанбе: «ЭР-граф», 2021. – С. 251.

¹²¹ Консепсияи сиёсати ҳуқуқии ҚТ барои солҳои 2018-2028 аз 6 феввали соли 2018, №1005 // Махзани мутамааркази иттилоотии ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шақли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 21.09.2020).

¹²² Гафуров А.Д. Формирование и развитие финансового права развивающихся стран (на примере Исламской Республики Афганистан, Исламской Республики Иран, Кыргызской Республики и Республики Таджикистан) // Под ред. доктора юридических наук, профессора Шерипова Н.Т. – Душанбе, 2017. – С. 6.

молияи давлатӣ», «Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон», «Дар бораи фаъолияти бонкӣ» ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ¹²³.

Ҳ.Ҳ. Алиев зимни таҳлили рушди қонунгузории молиявӣ дар даврони соҳибистиклолӣ ба хулоса меояд, ки таҳлили рушди қонунгузорӣ дар ҚТ аз он шаҳодат медиҳад, ки дар давраи истиқлолият қонунгузории молиявӣ дар давраи фаъоли рушди худ қарор дошта, барои зиёдшавии маблағҳои буҷети давлатӣ ва дар ин асос таъмин намудани иҷрои ҳадафҳои иҷтимоию иқтисодии кишвар заминаи устувор гузоштанд. Талаботи иқтисодиёти кишвар ва равандҳои ҳамгирӣ бо иқтисодиёти ҷаҳон сол то сол боз ҳам мукамалтар намудани қонунгузориро тақозо менамоянд. Ин бошад, моро барои дар солҳои наздик ба самти баландтари рушд расонидани қонунгузории молиявӣ водор менамояд¹²⁴.

Бо дарназардошти он ки низоми ҳуқуқи ҚТ романи-олмонӣ аст, аз ҳамин сабаб сарчашмаи асосии танзимкунандаи муносибатҳои ҷамъиятӣ, аз ҷумла, муносибатҳо вобаста ба молия санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ба ҳисоб мераванд. Маҷмӯи санадҳои қонунгузорӣ ва санадҳои меъёрии зерқонунӣ, ки муносибатҳоро дар соҳаи алоҳида танзим менамоянд, қонунгузории ҳамин соҳа номида мешавад.

Ҷанбаи амалии мафҳуми қонунгузорӣ дар он ифода меёбад, ки дар матни қонунҳо, кодексҳо ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, стратегияҳо, концепсияҳо ва барномаҳои давлатӣ, фаъолияти амалии мақомоти давлатӣ, зимни мураттабсозии қонунгузорӣ дар фаъолияти иттилоотӣ-ҳуқуқӣ васеъ истифода мешавад.

Айни замон ҳар ду мафҳуми зикршуда ҳам дар амалия ва ҳам дар назария эътироф шуда, ҷонибдорон ва мунаққидони худро дорад. Р.Ш. Шарофзода қайд мекунад, ки аз лиҳози илмӣ истифодаи якҷояи мафҳумҳои васеъ ва маҳдуди «қонунгузорӣ» (мафҳуми интегративӣ) мувофиқи мақсад аст, чунки барои таҳқиқоти илмии мафҳуми мазкур, таъмини нуфузи қонун

¹²³ Абдуллоев Ф.Р., Холхучаев З.И. Ҳуқуқи молиявӣ (маҷмӯаи таълимӣ-методӣ). – Душанбе: Озар, 2014. – С. 153.

¹²⁴ Алиев Ҳ.Ҳ. Рушди қонунгузории молиявӣ, андоз ва гумрук дар Ҷумҳурии Тоҷикистон // инкишофи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давони истиқлолият / Маводҳои конференсияи илмӣ-амалӣ бахшида ба 20-умин солгарди Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 26-29 августи соли 2011. – Душанбе: «ЭР-граф», 2011. – С. 64.

дар давлати ҳуқуқбунёд, волоият ва сифати қонун, робитаи низоми ҳуқуқ ва низоми қонунгузорӣ, такмили сохти уфуқӣ ва амудии қонунгузорӣ, инкишофи соҳаҳои қонунгузорӣ, воҳидҳои комплекси қонунгузорӣ мусоидат менамояд.

Аз лиҳози амалӣ бошад, мафҳуми васеи қонунгузорӣ дар матни қонунҳо ва кодексҳо ҳоло истифода мешавад ва дар шароити васеъ гардидани доираи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, васеъшавии ҳаҷми қонунгузорӣ, инкишофи минбаъдаи он бо мақсади танзими муносибатҳои нави ҷамъиятӣ аҳамияти амалӣ дорад¹²⁵.

Қонунгузорӣ ба маънои маҳдуд, маҷмӯи қонунҳо мебошад. Чунин мафҳуми «қонунгузорӣ» яқум, аз талаботи волоияти қонун дар давлати ҳуқуқбунёд бармеояд; дуюм, дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқиро, ки мутобиқ ба қонун мебошанд, дар назар дорад. Қонунгузорӣ ба маънои васеъ, маҷмӯи ҳам қонунҳо ва ҳам санадҳои дигари меъёрии ҳуқуқӣ мебошад¹²⁶.

Ба ақидаи М.З. Раҳимзода қонунҳои амалкунандаи Тоҷикистон тамоюл ба фаҳмиши мафҳуми «қонунгузорӣ» ба маънои васеъ доранд, ки он аз Конститутсия, қонунҳо, дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии ҚТ ва санадҳои байналмилалӣ эътирофнамудаи Тоҷикистон иборат мебошад ва он ба сифати моддаи алоҳида дар онҳо ифода шудааст¹²⁷.

Қонунгузории молия ин маҷмӯи санадҳои қонунгузорӣ ва санадҳои меъёрии зерқонунӣ мебошанд, ки муносибатҳои ҷамъиятиро дар соҳаи мазкур ба танзим мебароранд. Қонунгузории молиявии ҚТ ба Конститутсия асос ёфта, аз қонунҳои конституционӣ, ки вақолати мақомоти вақолатдори соҳаи молияро муайян мекунанд, қонунҳои ҚТ дар ин соҳа, қарорҳои Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии ҚТ дар соҳаи иқтисодӣ ва

---

¹²⁵ Шарофзода Р.Ш. Инкишофи мафҳуми «қонунгузорӣ» дар робита бо нуқтаҳои назари илмӣ ва ифодаи меъёрӣ // Раванди қонунгузорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: рушд ва мушкилотҳо (маводҳои конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ, шаҳри Душанбе, 31 март соли 2020) // Зери назари номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент Саидзода И.Ҳ. – Душанбе, 2020. – С. 23.

¹²⁶ Сотиволдиев Р.Ш. Назарияи давлат ва ҳуқуқ: китоби дарсӣ барои муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ. – Душанбе: «Сино», 2018. – С. 541.

¹²⁷ Раҳимов М.З. Қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар замони истиқлолият: инкишоф ва проблемаҳо // Инкишофи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар даврони истиқлолият: маводҳои конференсияи илмӣ-амалӣ бахшида ба 20-умин солгарди Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 26-29 августи соли 2011 // Зери таҳрири доктори илмҳои ҳуқуқ, профессор Раҳимов М.З. – Душанбе: «ЭР-граф». – С. 20.

додугирифтӣ қарзи давлатӣ ва дигар санадҳои меъёрии зерқонунӣ иборат мебошад¹²⁸.

Санадҳои меъёрии ҳуқуқии молиявӣ ба мафҳуми қонунгузории молиявӣ зич алоқаманд мебошанд. Маҷмӯи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, ки меъёрҳои ҳуқуқии молиявиро дар бар мегиранд, қонунгузории молиявӣ маҳсуб меёбанд¹²⁹.

Қонунгузории молиявии кишвари мо бешубҳа рушд мекунад ва такмил меёбад. Аммо дараҷаи таҷдиди он, ҳам мазмунан ва ҳам шаклан мухталиф аст. Зеро ки қонунгузории молиявӣ дорои хусусиятҳои ба худ хос буда, барои таҳияи он дониши махсуси молиявӣ ва мутахассисони соҳавӣ зарур аст.

Дар солҳои аввали соҳибистиклолӣ барои таъмини худнигаҳдории ҚТ ҳамчун давлати соҳибистиклоли мустақил дар назди Ҳукумат қабули қарори қатъӣ оид ба баромадан аз бухрони иқтисодӣ меистод¹³⁰. Бо ҳамин мақсад, Фармони Президенти ҚТ «Оид ба чораҳои аввалиндараҷаи тақвияти дигаргунсозии иқтисодӣ ва тезонидани гузариш ба муносибатҳои бозорӣ» аз 3 декабри соли 1994, №8 қабул гардид, ки минбаъд дар заминаи он «Барномаи дигаргунсозии иқтисодӣ дар ҚТ дар давраи солҳои 1995-2000», «Барномаи миёнамуддат барои солҳои 1998-2001», «Барномаи дарозмуддат барои солҳои 2001-2015» таҳия ва қабул карда шуданд.

Марҳилаи аввали мустаҳкам намудани қонунгузории молия баъди ба даст овардани Истиклолияти давлатӣ ин танзим намудани муносибатҳои пулӣ ба ҳисоб меравад. Тоҷикистон дар байни давлатҳои нави мустақил ягонаи кишваре боқӣ монда буд, ки дар қаламрави он то соли 1995 рубли Федератсияи Россия дар муомилот истифода мешуд. Ин вазъият як қатор мушкилоти ҷиддии иҷтимоию иқтисодиро ба миён овард, аз ҷумла, қарзи давлатии ҷумҳурӣ аз сабаби нарасидани пули нақд барои пардохти музди

---

¹²⁸ Ғаюров Ш.К. Ҳуқуқи молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон: китоби дарсӣ // Зери таҳрири номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент Насрудинов Н.Ш. – Душанбе: «Сино», 2005. – С. 36.

¹²⁹ Гафуров А.Д. Формирование и развитие финансового права развивающихся стран (на примере Исламской Республики Афганистан, Исламской Республики Иран, Кыргызской Республики и Республики Таджикистан) // Под ред. доктора юридических наук, профессора Шерипова Н.Т. – Душанбе, 2017. – С. 47.

¹³⁰ Алиев Х.Х. Рушди қонунгузории молиявӣ, андоз, гумрук дар Ҷумҳурии Тоҷикистон // Инкишофи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар даврони истиқлолият: маводҳои конференсияи илмӣ-амалӣ бахшида ба 20-умин солгарди Истиклолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 26-29 августи соли 2011. – Душанбе: «ЭР-граф», 2011. – С. 57-65.

кор, нафақа ва кӯмакпулиҳо бемайлон меафзуд; маблағгузорию иқтисодиёт амалан қатъ гардид ва ниҳоят Бонки миллии Тоҷикистон имконияти гузаронидани сиёсати мустақилонаи пулию қарзӣ ва асъориро пеш гирифт.

Ҳалли ин мушкилот ва масъалаҳои дигар зарурияти ҷорӣ кардани пули миллиро ба миён овард. Дар кишвар бо мақсади татбиқи сиёсати самараноки иқтисодӣ, суръат бахшидан ба дигаргуниҳои иқтисодӣ ва бунёди низоми мустақили пулии Тоҷикистон бо ташаббуси бевоситаи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти ҶТ муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар хусуси ҷорӣ кардани пули миллии Тоҷикистон қарор қабул гардид.

Мутобиқи қарори Комиссияи давлатии ҶТ оид ба ҷорӣ намудани пули миллӣ аз 6 майи соли 1995, №8 (324) «Дар бораи тартиби дар қаламрави ҶТ ба муомилот баровардани пули миллӣ – рубли тоҷикӣ» аз 10 майи соли 1995 пули миллии Тоҷикистон бо арзиши 1, 5, 10, 20, 50, 100, 200, 500, 1000 рубли намунаи соли 1994, барориши Бонки миллии Тоҷикистон ба муомилот бароварда шуд.

Ба муомилот баровардани пули миллӣ барои рушди минбаъдаи ҷумҳурӣ аҳамияти муҳими иқтисодӣ дошт ва падидаи сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ гардид. Дар солҳои аввали истиқлолият бинобар сабаби мавҷуд набудани танзими самараноки муомилоти пулӣ ва низоми пулӣ Тоҷикистон ба мушкилотҳои азими иқтисодӣ, сиёсӣ ва иҷтимоӣ мувҷеҳ шуд. Дар ҳудуди ҶТ аз соли 1991 то моҳи январи соли 1994 пули замони Иттиҳоди Шӯравӣ амал мекард. Ин раванд ба иқтисодиёти давлати навтаъсис зарари калон расонд.

Санаи 10 майи соли 1995 пули миллии тоҷикӣ бо номи рубли тоҷикӣ, ки эмитенти он Бонки миллии Тоҷикистон буд, ба муомилот бароварда шуд¹³¹. Бо Фармони Президенти ҶТ аз 26 октябри соли 2000, №415 дар хусуси аз 30 октябри соли 2000 ба муомилот баровардани воҳиди нави пули миллии кишвар – «Сомонӣ», ки ба ифтихори бунёдгузори нахустин давлати мутаммаркази тоҷикон Исмоили Сомонӣ номгузорӣ шудааст, эълон гардид

---

¹³¹ Фафурзода А.Д., Саъдиев И.З. Ҳуқуқи молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон: китоби дарсӣ. – Душанбе: «ЭР-граф», 2021. – С. 231.

ва пулҳои коғазӣ бо арзиши 1, 5, 10, 20, 50, 100 сомонӣ ва воҳиди хурди он бо арзиши 1, 5, 20, 50 дирам ба муомилот бароварда шуданд. Пули миллӣ, ки дар минтақаи гардиш эътибори кофӣ дорад рамзи шоёни Тоҷикистони мустақил гашт ва ба сифати воситаи боэътимоди танзими иқтисодиёти тараққикардаистодаи кишвари мо хизмат хоҳад кард. Имрӯз сомонӣ яке аз пулҳои устувор дар ИДМ маҳсуб мегардад, ки таваҷҷуҳи доираҳои молиявии давлатҳои ҳамсояро ба худ ҷалб намудааст.

Конститутсияи ҚТ дар низоми тобеияти қонунгузории молиявӣ сароғози тамоми санадҳои меъёрии ҳуқуқии соҳаи андоз, бучет, гумрук, пулу қарз, нарх ва асъор мебошад. Ба ибораи дигар, «Конститутсия ба сифати қонуни асосӣ, “қонуни қонунҳо” роҳҳои мухталифи самтҳои асосии рушду такомули ҳуқуқи миллиро муайян мекунад, ҷаҳорҷубаи ихтиёрот ва фаъолияти мақомоти қонунгузор ва дигар мақомоти давлатиро дар мавриди ҳуқуқэҷодкунӣ муқаррар намуда, доираи робитаи иҷтимоиеро муайян менамояд, ки зарурат ба танзими ҳуқуқӣ доранд»¹³². Қонунгузории молия низ ба Конститутсияи ҚТ асос меёбад.

Як қатор меъёрҳои умумие, ки дар он зикр шудаанд, пурра нисбати муносибатҳои соҳаи мазкур татбиқшаванда мебошанд. Ҳамзамон, дар Конститутсия баъзе меъёрҳои дигаре пешбинӣ гардидаанд, ки бевосита ба муносибатҳои молиявӣ дахл доранд, аз ҷумла, уҳдадории супоридани андоз ва дигар пардохтҳои ҳатмӣ (м. 45), салоҳияти Маҷлиси намояндагон оид ба ризоият ба додугирифти қарзи давлатӣ (м. 57), салоҳияти Президент бобати муайян кардани низоми пулӣ (м. 69), ваколати Ҳукумати ҚТ дар бораи пешниҳод намудани сиёсати додугирифти қарзи давлатӣ ва ёрии иқтисодӣ ба дигар давлатҳо, лоиҳаи бучети давлатӣ, масъалаи андозаи имконпазири касри бучети давлатӣ ва манбаи ҷуброни он ба Маҷлиси намоядағони Маҷлиси Олии ҚТ (м. 75) ва дигар меъёрҳо.

---

¹³² Ҳомидов Х. Истиклолияти давлатӣ ва Сарқонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон // Давлат ва ҳуқуқ. – Душанбе, 2001. – №3. – С. 4.

М.З. Раҳимзода инкишофи қонунгузори ҚТ-ро ба таври умумӣ дар замони истиқлолият таҳлил намуда, ба марҳилаҳои зерин ишора мекунад: 1) солҳои 1991-1994; 2) солҳои 1995-2000; 3) солҳои 2000 то ба имрӯз¹³³.

Санадҳои меъёрии ҳуқуқии солҳои охир қабулшуда асосан ба ислоҳоти идоракунии молиявии давлат дахл доранд. Аз ин рӯ, инкишофи қонунгузори молияро дар замони истиқлолият шартан ба давраҳои зерин чудо намудан мумкин аст:

1) солҳои 1991 то 1994, яъне солҳои аввали Истиқлолияти давлатӣ то қабули нахустин Конститутсияи ҚТ ва дигар қонунгузори соҳа. Гарчанде, ки санадҳои меъёрии ҳуқуқии ин давра муносибатҳоро дар баҳши алоқаманд ба низоми молия ба танзим мебароварданд, маҳз онҳо заминаҳои ҳуқуқиро барои инкишофи соҳаи қонунгузори молия гузоштанд. Қабули Қонунҳои ҚТ «Дар бораи қоғазҳои қиматнок ва биржаҳои фондӣ» (с. 1992), «Дар бораи фаъолияти иқтисодии хориҷии ҚТ» (с. 1993) ва ғ., ба ҳамин давра рост меоянд.

2) солҳои 1994-2002, ки дар ин давра Конститутсияи ҚТ қабул гардид, ки дар он озодии фаъолияти иқтисодӣ ва соҳибкорӣ, кафолат ва ҳифзи ҳамагуна шаклҳои моликият, аз ҷумла моликияти хусусиро муқаррар намуд. Минбаъд дар асоси муқарраротҳои Конститутсияи ҚТ як қатор қонунҳои дигар қабул гардиданд, ки барои танзими муносибатҳои молиявӣ саҳми назаррас гузоштанд.

Аз ҷумла, Қонунҳои ҚТ «Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор» (с. 1995), «Дар бораи тарифи гумрукӣ» (с. 1995), «Дар бораи омори давлатӣ» (с. 1997), «Дар бораи фаъолияти аудиторӣ» (с. 1998), «Дар бораи палатаи савдои саноати ҚТ» (с. 1998), «Дар бораи бонкҳо ва фаъолияти бонкӣ» (с. 1998), «Дар бораи баҳисобгирии бухгалтерӣ» (с. 1999), «Дар бораи танзими давлатии фаъолияти тижорати хориҷӣ» (с. 1999), «Дар бораи қарзгирии давлатӣ ва қарзе, ки аз ҷониби давлат кафолат дода мешавад» (с. 1999) ва ғ.

---

¹³³ Раҳимов М.З. Қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон дар замони истиқлолият: инкишоф ва проблемаҳо // Инкишофи қонунгузори ҚТ дар даврони истиқлолият: маводҳои конфронсияи илмӣ-амалӣ бахшида ба 20-умин солгарди Истиқлолияти давлатии ҚТ 26-29 августи соли 2011 / Зери таҳрири Раҳимов М.З. – Душанбе: «ЭР-граф», 2011. – С. 21.

3) аз соли 2002 пас аз қабул гардидани аввалин Қонунҳои ҚТ «Дар бораи молияи давлатии ҚТ» (с. 2002) ва «Дар бораи назорати давлатии молиявӣ дар ҚТ» (с. 2002), ки барои беҳтар намудани вазъи молиявӣ, инкишоф додани идоракунии давлатии соҳаи молия ва мутобиқ намудан ба стандартҳои байналмилалӣ молиявӣ замина гузоштанд.

Пешбурди фаъолияти молиявии давлатро, ки яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати давлату Ҳукумати ҚТ ба ҳисоб меравад, бидуни танзимои ҳуқуқӣ тасаввур намудан имконнопазир аст. Бо мақсади танзими босамару мақсадноки ин ё он соҳаи фаъолияти молиявии давлат, албатта санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ қабул мегарданд, ки дар таъмини рушди дурусту мақсадноки соҳа саҳми назаррас мегузоранд.

Дар даврони Истиқлолияти давлатӣ барои таҳкими сиёсати молиявӣ ва иқтисодии мамлакат як қатор қонунҳои ҳаётан муҳим, аз ҷумла, Қонуни ҚТ «Дар бораи молияи давлатии ҚТ» аз 28 июни соли 2011, №723; Қонуни ҚТ «Дар бораи назорати давлатии молиявӣ дар ҚТ» 2 декабри соли 2002, №66; Қонуни ҚТ «Дар бораи идоракунии молиявӣ ва назорати дохилӣ дар баҳши давлатӣ» аз 2 июли соли 2010, №626; Қонуни ҚТ «Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ» аз 25 марти соли 2011, №702; Қонуни ҚТ «Дар бораи фаъолияти аудиторӣ» аз 22 июли соли 2013, №993; Қонуни ҚТ «Дар бораи хазинадорӣ» аз 18 июни соли 2008, №396 қабул гардид.

Нақши Конститутсияи ҚТ дар рушди қонунгузори молия. Қабули Конститутсияи даврони соҳибистиқлолии кишвар 6 ноябри соли 1994 ҳамчун ҳуҷҷати дорои эътибори олии ҳуқуқӣ ҚТ¹³⁴-ро давлати соҳибхитиёр, демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ, ягона ва иҷтимоӣ эълон намуд ва самтҳои нави рушди ҷомеаро муайян кард.

Ба маънои васеъ, Конститутсия аз маҷмӯи меъёрҳои ҳуқуқие иборат мебошад, ки муносибатҳои муҳими ҷамъиятиро ба танзим дароварда, қувваи олии ҳуқуқӣ дорад. Аз ҳамин лиҳоз, яке аз самтҳои танзимнамоии

---

¹³⁴ Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 бо тағйири иловаҳо аз 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 (бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ). – Душанбе: Ганҷ, 2016. – 136 с.

Конститутсияи ҚТ ин фаъолияти низоми молиявии давлат мебошад, ки муносибатҳои бучет ва андозро дар бар мегирад.

Фаъолияти молиявии давлатӣ яке аз самтҳои асосии фаъолияти мақомотҳои давлатӣ мебошад, ки таъмини вазифаҳои давлатӣ дар марҳилаҳои ҷамънамоӣ, тақсимкунӣ ва истифодабарии маблағҳои пулии давлатиро дар бар мегирад.

Аз ҳамин нуқтаи назар, Конститутсияи ҚТ заминаи асосии ҳукукии самтҳои фаъолияти молиявии давлатӣ ба ҳисоб рафта, дар якҷанд моддаҳои алоҳида сиёсати иқтисодӣ, молиявӣ ва андозбандиро ба танзим даровардааст (моддаҳои 12, 45, 59, 69, 75, 77¹³⁵ Конститутсияи ҚТ).

Ба андешаи Ҳ.Ҳ. Алиев дар заминаи меъёрҳои Конститутсияи ҚТ барои таҳкими сиёсати молиявӣ ва иқтисодии мамлакат дар давраи истиқлолият як қатор қонунҳои ҳаётан муҳим, аз ҷумла, қонунҳои ҚТ «Дар бораи молияи давлатӣ»¹³⁶, «Дар бораи назорати давлатии молиявӣ»¹³⁷, «Дар бораи хазинадорӣ»¹³⁸, «Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ»¹³⁹, «Дар бораи фаъолияти аудиторӣ»¹⁴⁰, «Дар бораи қарзгирии давлатӣ ва қарзе, ки аз ҷониби давлат кафолат дода мешавад»¹⁴¹, «Дар бораи бозори қоғазҳои қиматнок»¹⁴², «Дар бораи суғуртаи давлатии иҷтимоӣ»¹⁴³, «Дар бораи аудити дохилӣ дар бахши давлатӣ»¹⁴⁴, Кодексҳои андоз, гумрук таҳия ва қабул карда шудаанд. Умуман, дар маҷмӯъ дар самти сиёсати молиявӣ, андоз ва гумрук дар давраи истиқлолият зиёда аз 20 қонун ва санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ қабул

¹³⁵ Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 бо тағйири иловаҳо аз 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 (бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ). – Душанбе: Ганҷ, 2016. – 136 с.

¹³⁶ Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2011. – №6. – Мод. 436; 2013. – №3. – Мод.189. – №11. – Мод.784; 2016. – №5. – Мод.367.

¹³⁷ Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2002. – №11. – Мод. 681; 2007. – №7. – Мод. 686; 2010. – №1.

¹³⁸ Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2008. – №6. – М. 454.

¹³⁹ Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2011. – №3. – Мод. 169; 2014. – №3. – Мод. 149.

¹⁴⁰ Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2013. – № 7. – Мод. 521; 2014. – №7. – Мод. 411.

¹⁴¹ Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 1999. – №12. – Мод. 326; 2021. – №1795.

¹⁴² Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2011. – №6. – Мод. 456; 2014. – №3. – Мод. 151; 2015. – №11. – Мод. 976; 2016. – №11. – Мод. 889.

¹⁴³ Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 1997. – №23-24. – Мод. 350; 2003. – №8. – Мод. 458; 2006. – №4. – Мод. 200; 2007. – №3. – Мод. 177; 2007. – №7. – Мод. 694; 2008. – №10. – Мод. 821; 2012. – №4. – Мод. 274; – №8. – Мод. 830; 2013. – №12. – Мод. 903.

¹⁴⁴ Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2010. – №7. – Мод. 563; 2016. – №7. – Мод. 632.

шудаанд, ки дар амал татбиқ намудани онҳо истиқлолияти низоми ягонаи миллии молиявии ҚТ-ро таъмин намуд¹⁴⁵.

Рӯ овардан ба иқтисоди бозорӣ ва дар Конститутсияи ҚТ пешбинӣ намудани озодии фаъолияти иқтисодӣ, соҳибкорӣ, баробархуқуқӣ ва ҳифзи ҳуқуқии ҳамаи шаклҳои моликият тақозои онро мекунад, ки қонунҳои ҷавобгӯи талаботи замон қабул карда шаванд. Дар ин росто муҳим аст, ки қонунгузорӣ, аз ҷумла, дар соҳаи молия, адозу гумрук ва фаъолияти бонкӣ ба талаботи раванди инкишофи ҷомеа мутобиқ гардонида шавад. Чунин мутобиқгардонӣ бояд бо назардошти баланд бардоштани сифати қонунгузорӣ, аз ҷумла, соҳаи зикршуда ба роҳ монда шавад¹⁴⁶.

Чунончӣ, дар моддаи 12 Конститутсияи ҚТ зикр гардидааст: «Асоси иқтисодиёти Тоҷикистонро шаклҳои гуногуни моликият ташкил медиҳад. Давлат фаъолияти озоди иқтисодӣ, соҳибкорӣ, баробархуқуқӣ ва ҳифзи ҳуқуқии ҳамаи шаклҳои моликият, аз ҷумла моликияти хусусиро кафолат медиҳад».

Бояд қайд кард, ки Конститутсияи ҚТ бори аввал баробархуқуқии ҳамаи шаклҳои моликиятро эътироф ва кафолат дода, ҳамзамон давлатро вазифадор менамояд, ки фаъолияти озоди иқтисодӣ ва соҳибкориро таъмин намояд. Ин талаботи меъёрии Конститутсияи ҚТ ба он алоқаманд аст, ки имрӯз дар шароити иқтисоди бозорӣ аксарияти қисми даромади буҷети давлатҳои тараққиқардари андоз ва дигар пардохтҳои умумии ҳатмии давлатӣ ташкил медиҳад ва пушида нест, ки аксарияти андозсупорандагон соҳибкорон ва шахсони ҳуқуқии тижоратӣ ба ҳисоб мераванд.

Инчунин, заминаи асосии ин гуфтаҳо ҳамасола дар паёмҳои Президенти мамлакат ба Маҷлиси Олӣ таъкид мегарданд. Чунончӣ дар паёми Президенти ҚТ қайд гардидааст: «Сиёсати молиявӣ ислоҳоти воқеан ҷиддиро тақозо менамояд ва он бояд дар доираи барномаи махсус амалӣ карда шавад.

---

¹⁴⁵ Алиев Х.Х. Рушди қонунгузории молиявӣ, андоз ва гумрук дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Инкишофи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар даврони истиқлолият // Маводи конференсияи илмӣ-амалӣ бахшида ба 20-умин солгарди Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 26-29 августи соли 2011 / Зери назари доктори илмҳои ҳуқуқ, профессор Раҳимов М.З. – Душанбе: «ЭР-граф», 2011. – С. 61.

¹⁴⁶ Раҳимзода М.З., Баҳриддинзода С.Э., Бобоев Ҷ.Қ., Азимов И.М., Дамонов Б.Н. Истилоҳоти соҳаи молия, адозу гумрук ва фаъолияти бонкӣ дар қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: «Империл-Групп», 2014. – С. 3.

Дар асоси он бояд ислоҳоти идоракунии молияи давлат, шаффофият, самаранокӣ ва назорати қатъии қисмҳои даромаду хароҷоти буҷети давлатӣ, беҳтар намудани раванди ташаккули буҷет ва ислоҳоти андоз таъмин гардад. Аз ин рӯ, зарур аст, ки татбиқи Стратегияи ягонаи идоракунии молияи давлатӣ тақвият бахшида шавад».

Дар ҳақиқат, ҳидояти Сарвари давлат дар шароити имрӯза бамаврид ва боиси дастгирист. Чунончӣ, дар адабиётҳои ҳуқуқӣ қайд шудааст, ки сарчашмаи асосии қисми даромади буҷети давлатӣ аз ҳисоби андозҳо дар Федератсияи Россия 94,4%, Франция 95%, ИМА 90%, Олмон 80% ва Япония 75%-ро дар бар мегирад¹⁴⁷.

Таъмини озодии фаъолияти иқтисодӣ, соҳибкорӣ ва баробарҳуқуқии ҳамаи шаклҳои моликият тавассути меъёрҳои конституционӣ аз он шаҳодат медиҳад, ки дар Тоҷикистон заминаи ҳуқуқии рушди иқтисодиёти пешрафта, сармоягузорӣ, фаъолияти низоми бонкии муосир ва сиёсати андозбандии одилона пойдор аст.

Мутобиқи м. 45 Конститутсияи ҚТ «додани андоз ва пардохтҳо, ки қонун муайян кардааст, вазифаи ҳар як қас мебошад».

Бояд қайд кард, ки дар шароити гузариш ба иқтисодиёти бозорӣ низоми андозбандӣ яке аз омилҳои танзимкунандаи иқтисодиёт ба ҳисоб меравад. Ба ҳамагон маълум аст, ки рушди иқтисодиёти кишвар аз татбиқи дурусти низоми андозбандӣ вобастагӣ дорад ва дар таърихи аҳли башар ягон давлат бе сиёсати муқаммали андозбандии муосир тараққӣ накардааст. Умуман андозҳо дар ҷомае се нақши асосиро иҷро менамоянд: яқум нақши фискалӣ; дуоум нақши танзимкунанда ва сеюм нақши иҷтимоӣ.

Нақши яқум дар он зоҳир мегардад, ки андозҳо заминаи асосии таъсисёбии бунёдҳои пулии давлатиро ба вучуд меоранд. Нақши танзимкунандаи андозҳо ин воситаҳои таъсиррасонии давлатӣ ба воситаи маблағҳои пулии аз ҳисоби андозҳо ҷамъоваришаванда ба иқтисодиёти

---

¹⁴⁷ Налоговое право / Под ред. И.Ш. Килияханова. – Москва, 2004. – С. 34.; Козырин А.Н. Налоговое право зарубежных стран: вопросы теории и практики. – М.: Манускрипт, 1993. – С. 7.

кишвар мебошад. Нақши сеюми андозҳо, таъминкунандаи адолати иҷтимоӣ дар ҷомеа мебошад¹⁴⁸.

Таъсиси низоми андозбандии созгор ва амалишаванда яке аз вазифаҳои аввалиндараҷаи давлат ба ҳисоб меравад. Сиёсати андозбандӣ ҳамчун самти асосии рушди иқтисодии кишвар дар мадди назари Ҳукумати ҚТ буда, низоми андоз ва қонунгузории он зина ба зина такмил ёфта истодааст.

Андоз яке аз нишонаҳои давлатдорӣ буда, ифодагари сиёсати мустақилона дар бахши молия мебошад ва маҳз ба туфайли маблағҳои ҷамъовардаи андоз давлат мавқеъ ва қувваи иқтисодиро соҳиб мегардад. Дар низоми ҳуқуқи Тоҷикистон рушди қонунгузории андоз боиси он гардид, ки давлат аз он ба сифати воситаи ҳуқуқӣ ҷиҳати таъсиррасонӣ ба иқтисодиёти бозорӣ ҳамчун фишанги муҳими механизми танзими давлатии иқтисодиёт истифода намуда, буҷети давлатиро ғанӣ гардонид.

Муносибатҳо оид ба танзими асъор ва назорати асъорӣ бо санадҳои меъёрии гуногун ба танзим дароварда мешаванд, ки асоси онро Конститутсияи ҚТ ташкил менамояд. Бояд зикр кард, ки меъёрҳои Конститутсияи ҚТ, ки ба муносибатҳои асъорӣ бахшида шудаанд, ин пеш аз ҳама м. 12 мебошад, ки оид ба шаклҳои гуногуни моликият, фаъолияти озоди иқтисодӣ, соҳибкорӣ, баробарҳуқуқӣ ва кафолати ҳифзи ҳуқуқи ҳамаи шаклҳои моликият мебошад. Зеро, муносибатҳои асъорӣ як ҷузъи муносибатҳои иқтисодии кишварро ташкил менамоянд.

Дар баробари ин, б.б. 4 ва 10, м. 57 оиди салоҳияти Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии ҚТ дар бораи додани ризоият ба додугирифти қарзи давлатӣ, тасдиқи фармони Президент дар бораи таъин ва озод намудани раиси Бонки миллӣ ва муовинони ӯ, инчунин б.б. 7, 16, м. 69 оид ба салоҳияти Президент дар бораи таъин ва озод намудани раиси Бонки миллӣ ва муовини ӯ низоми пулиро муқаррар менамояд ва маълумотро ба Маҷлиси миллӣ ва Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии ҚТ пешниҳод менамояд.

---

¹⁴⁸ Гафуров А.Д. Доир ба баъзе проблемаҳои сиёсати ҳуқуқи молия, андоз ва буҷет дар Конститутсияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон // Конститутсияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон: назария ва амалияи татбиқи он // Маводи конфронси ҷумҳуриявӣ илмӣ-амалӣ бахшида ба 15-солагии қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон (29 ноябри соли 2009). – Душанбе: «Шуҷоён», 2009. – С. 89.

Меъёрхое, ки дар Конститутсияи ҚТ муқаррар шудаанд мустақиман амал намуда, хислати ҳуқуқтаъсиркуниро доранд ва ин меъёрҳо дар қонунҳои дигар васеъ инкишоф дода шуда, мушаххас мегарданд. Санади марказии танзими асъор ва назорати асъорӣ ин Қонуни ҚТ «Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор» мебошад. Бояд қайд намуд, ки Қонуни мазкур бевосита аз Конститутсияи ҚТ сарчашма гирифта, ҳамчун санади танзимномаи муносибатҳои асъории муносибатҳои ҷамъиятӣ дар соҳаи танзими асъор ва назорати асъор, мақсад, вазифа, принципҳо, амалиётҳои аъсориро байни резидентҳо ва ғайррезидентҳо муқаррар намуда, ҳуқуку уҳдадорихои резидентҳо ва ғайррезидентҳои ҚТ-ро оид ба соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ сарватҳои аъсорӣ муайян менамояд.

Аз ҷумла, масъалаи наشري санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ оид ба танзими амалиёти аъсор аз тарафи шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, ба монанди бонкҳо ва дигар ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ ва мақомоти давлатӣ, додани иҷозатномаҳо, назорат ва танзими фаъолияти шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, ки бо мубодилаи аъсор машғуланд, аз ҷумла, ташкилотҳои қарзӣ, муайян кардани тартиб ва қоидаҳои анҷом додани амалиёти аъсорӣ барои шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, муайянкунии тарзи муқаррар намудани қурби пули милли нисбати аъсори дигар ва ғ., аз тарафи Бонки миллии Тоҷикистон дар доираи Қонуни ҚТ «Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон» аз 28 июни соли 2011, ки ҳамчун мақомоти танзими аъсор ва назорати аъсорӣ мебошад, амалӣ гардонида мешавад¹⁴⁹.

Масъалаи дигаре, ки дар Конститутсияи ҚТ дарҷ гардидааст, ин муносибатҳои буҷетӣ мебошад. Буҷет мавқеи асосиро дар фаъолияти молиявии давлатӣ ишғол намуда, яке аз нишонаҳои соҳибихтиёрии давлатӣ ва воситаи таъмини мақсаду вазифаҳои молиявии давлатӣ баромад намуда, манбаи маблағҳои пулии давлатӣ ба ҳисоб меравад.

Дар қонунгузории ҚТ мафҳуми расмии буҷети давлатӣ қайд гардидааст. Мувофиқи м. 2 Қонуни ҚТ «Дар бораи молияи давлатии ҚТ» – буҷети

---

¹⁴⁹ Тафсири Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими аъсор ва назорати аъсор» // Зери назари доктори илмҳои ҳуқуқ, профессор Раҳимзода М.З. – Душанбе, 2015. – С. 4.

давлатӣ гуфта, захираи асосии маблағҳои пулиро меноманд, ки дар шакли нақшаи молиявии давлат оид ба ҷамъоварӣ, аз нав тақсим кардан ва истифодабарии маблағҳои пулӣ тартиб гардида, дар шакли қонун қабул ва амалӣ карда мешавад ва аз ин ҳисоб мақомоти ҳокимият ва идораи давлатӣ, мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ вазифаҳои ба зимаи онҳо вогузошта шударо иҷро менамоянд.

Ба таври махсус ва ба салоҳияти мақомоти алоҳида вобаста гардидани муносибатҳои буҷетӣ аз он гувоҳӣ медиҳад, ки Конститутсияи ҚТ ба муносибатҳои молиявӣ, буҷетӣ ва андозбандӣ аҳамияти ҷиддӣ зоҳир карда, онҳоро дар алоҳидагӣ танзим кардааст. Шаҳодати ин гуфтаҳо талаботи м.м. 59, 60, 75 ва 77 Конститутсияи ҚТ мебошад, ки дар он қайд гардидааст: «Лоихаи қонун дар бораи буҷет, оид ба муқаррар ва бекор кардани андозҳо аз ҷониби Ҳукумати ҚТ ба Маҷлиси намояндагон пешниҳод мешавад» (м. 59), «қонунҳое, ки Маҷлиси намояндагон қабул намудааст, ба Маҷлиси миллӣ пешниҳод мешавад, ба истиснои қонунҳо дар буҷети давлатӣ ва авф (м. 60), «Ҳукумат барномаҳои иқтисодиву иҷтимоӣ, сиёсати додугирифтӣ қарзи давлатӣ ва ёрии иқтисодӣ ба дигар давлатҳо, лоихаи буҷети давлатӣ, масъалаи андозаи имконпазири касри буҷети давлатӣ ва манбаи ҷуброни онро ба Маҷлиси намояндагон пешниҳод менамояд» (м. 75).

Ҳамин тариқ, қайд кардан ба маврид аст, ки нақши Конститутсияи ҚТ ҳамчун сарчашмаи қонунгузори кишвар ва заминаи рушди муносибатҳои ҳуқуқии ҷамъиятӣ баръало мушоҳида гардида, зина ба зина дар устувор гардидани принципҳои миллии давлатдорӣ навини тоҷикон, яъне дар бунёди давлати соҳибхитӣ, демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ ва ягона инъикос мегардад.

Баъди соҳибистиқлолии кишвар Қонуни ҚТ «Дар бораи молияи давлатии ҚТ» 2 декабри соли 2002, №77 қабул гардид. Қонуни мазкур аввалин санади меъёрии махсус оид ба танзими ҳуқуқии муносибатҳои молиявӣ ба ҳисоб мерафт. Қонун аз 15 боб ва 65 модда таркиб ёфта, асосҳои ҳуқуқӣ, принципҳои ташкилии идоракунии молияи давлатӣ, тартиб додани системаи буҷету гурӯҳбандии он, ташаккул, тақсим ва истифодаи фондҳои

марказонидашудаи маблағҳои пулиро муайян намуда, муносибатҳои молиявиро байнибюджетиро танзим менамуд.

Қонуни мазкур, ҳамчунин нақши мақомоти ҳокимият ва идораи давлатӣ ва мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ, дигар иштирокчиёни раванди бюджетро дар бобати таҳия, баррасии лоиҳаҳои бюджетҳо, тасдиқ, назорати иҷрои онҳо ва ҷавобгариро барои вайрон кардани қонунгузори ҚТ дар бораи молияи давлатӣ муқаррар карда буд.

Минбаъд бо мақсади такмили меъёрҳои қонунгузори молиявӣ, қабули меъёрҳои нав дар ин соҳа ва ба талаботи замон мутобиқ намудани он Қонуни дар боло зикршуда, дар таҳрири нав қабул гардид. 28 июни соли 2011 Қонуни ҚТ «Дар бораи молияи давлатии ҚТ» қабул гардид, ки он аз 14 боб ва 70 модда иборат аст. Қонуни мазкур асосҳои ҳуқуқӣ, принципҳои ташкилии идоракунии молияи давлатӣ, ба низом даровардани бюджет ва гурӯҳбандии он, таҳия, ташаккул, тақсимот ва истифодаи маблағҳои марказонидашудаи пулиро муайян, муносибатҳои молиявии байнибюджетиро танзим намуда, мавқеи мақомоти ҳокимият, идоракунии давлатӣ ва мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ, инчунин дигар иштирокчиёни раванди бюджетиро дар таҳия ва баррасии лоиҳаҳои бюджетҳо, таҳияву тасдиқи ҳисобот ва назорати иҷрои онҳоро муқаррар менамояд.

Ба андешаи Ҳ.Ҳ. Алиев қабули Қонуни ҚТ «Дар бораи молияи давлатӣ» имконияти боз ҳам пурратар амалигардонии мақсадҳо ва вазифаҳои нави низоми молиявии давлатро ба танзим дароварда, зарурати ба ҳар як шаҳрванди ҚТ кушоду равшан сохтани сиёсати андозу бюджет ва фондҳои мақсадноки давлатиро таъмин мегардонад ва дар оянда мустақилияти молиявии истифодабарандагони маблағҳои бюджетӣ, масъулияти ташкилотҳои бюджетӣ оид ба мақсаднок ва самаранок истифодабарии захираҳои молиявӣ, пешгирии ҳолатҳои коррупсионӣ ва боз ҳам шаффоф ва оммафаҳм гардидани буҷети давлатиро таъмин менамояд¹⁵⁰.

---

¹⁵⁰ Алиев Ҳ.Ҳ. Рушди қонунгузори молиявӣ, андоз ва гумрук дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Инкишофи қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон дар даври истиқлолият // Маводи конференсияи илмӣ-амалӣ бахшида ба 20-умин солгарди Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 26-29 августи соли 2011 / Зери назари доктори илмҳои ҳуқуқ, профессор Раҳимов М.З. – Душанбе: «ЭР-граф», 2011. – С. 61.

Дар ҳамин Қонун дар фарқият аз қонуни пештар амалунанда мафҳуми молияи давлатӣ ба таври зерин муайян карда шудааст: «молияи давлатӣ ин маҷмӯи муносибатҳои пулӣ вобаста ба ташаккул, тақсим ва истифодаи фондҳои ҷамъшудаи воситаҳои пулӣ ва дигар захираҳои молиявӣ тавассути буҷети ҷумҳуриявӣ, буҷетҳои маҳаллӣ ва фондҳои мақсадноки давлатӣ мебошад, ки аз ҷониби мақомоти ҳокимият ва идоракунии давлатӣ, мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот барои иҷрои вазифаҳои ба зиммаи онҳо вогузоргардида, истифода бурда мешаванд».

Яке аз санадҳои дигаре, ки дар рушди қонунгузори молияи ҚТ нақши асосӣ дорад, ин Қонуни ҚТ «Дар бораи идоракунии молиявӣ ва назорати дохилӣ дар баҳши давлатӣ» аз 2 июли соли 2010, №626 махсуб меёбад. Яке аз самтҳои муҳимтарини фаъолияти молиявии давлат дар шароити муносири ҷаҳонишавӣ ва бӯҳрони молиявӣю иқтисодӣ ин дуруст, бонизом ва самаранок ба роҳ мондани идоракунии молиявӣ ва назорати дохилӣ дар баҳши давлатӣ мебошад.

Маҳз аз ҳамин хотир, давлат ва Ҳукумати ҚТ ба масъалаи фаъолияти молиявии давлат ва рушди пайвастаи он тавачҷӯхи доимӣ зоҳир намуда, онро яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати худ медонад. Аз ин рӯ, қабули санадҳои зиёди меъёрии ҳуқуқӣ гувоҳи назарраси сиёсати давлатӣ дар ин соҳа мебошад. Санади асосии сиёсати давлатӣ дар самти идоракунии молиявӣ ва назорати дохилӣ дар баҳши давлатӣ Қонуни ҚТ «Дар бораи идоракунии молиявӣ ва назорати дохилӣ дар баҳши давлатӣ» аз 21 июли соли 2010, №626 мебошад.

Қонуни мазкур аз 5 боб ва 16 модда иборат буда, дар он масъалаҳои идоракунии молиявӣ ва назорати дохилӣ дар ташкилотҳои баҳши давлатӣ, ташкил намудани низоми назорати дохилӣ, ҳисоботи идоракунӣ дар ташкилотҳои баҳши давлатӣ, унсурҳои идоракунии молиявӣ ва дигар масъалаҳои вобаста ба он дарҷ гардидаанд.

Тавре аз муқаддимаи Қонуни мазкур бармеояд, он асосҳои ташкилӣ ва ҳуқуқии низоми идоракунии молиявӣ ва назорати дохилиро дар баҳши

давлатӣ ва ташкилотҳое, ки аз бучети давлатӣ маблағгузорӣ мешаванд, муқаррар менамояд.

Аз мазмуни муқаддимаи Қонуни мазкур бармеояд, ки Қонуни мазкур се гурӯҳи муносибатҳои ҷамъиятиро танзим менамояд:

– муносибатҳо вобаста ба асосҳои ташкилӣ ва ҳуқуқии низоми идоракунии молиявӣ;

– муносибатҳо оид ба назорати дохилӣ дар баҳши давлатӣ;

– муносибатҳо вобаста ба ташкилотҳое, ки аз Бучети давлатӣ маблағгузорӣ мешаванд.

Бо қабули Қонуни мазкур раванди танзимнамоии ҳуқуқии фаъолияти ташкилотҳои баҳши давлатӣ вусъати тоза ёфта, мақомоти олии ҳокимияти давлатӣ, бахусус Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти ҶТ муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ва Ҳукумати ҶТ ба он таваҷҷуҳи зиёд доранд.

Натиҷаи ҳамин таваҷҷуҳ ва ғамхорист, ки бо мақсади баланд бардоштани самаранокии низоми молияи давлатӣ ва тезонидани рушди иҷтимоӣ-иқтисодии мамлакат бо фармони Президенти ҶТ аз 31 январи соли 2020, №1446 Стратегияи идоракунии молияи давлатии ҶТ барои давраи то соли 2030 тасдиқ шудааст, ки вазифаи асосии он пеш аз ҳама, аз муайян намудани самтҳои умумии ислоҳот дар соҳаи идоракунии молияи давлатӣ иборат мебошад, ки барои таъмини дастовардҳои мақсадҳои зерин равона гардидааст: баланд бардоштани интизоми фискалӣ; беҳтар намудани самаранокии тақсмоти захираҳои молиявӣ; назорати доимӣ оид ба истифодабарии захираҳои молиявӣ ва харочоти мақсадноки воситаҳои пулии давлатӣ; банақшагирии воқеии дурнамои (ояндабинии) захираҳои молиявӣ барои афзалиятҳои муайяншуда; баланд бардоштани самаранокии амалиётӣ; таъмини шаффофият ва тобеияти ҳисоботдиҳии маблағҳои давлатӣ.

Ҳамзамон, бо мақсади таъмини идоракунии молиявӣ ва назорати дохилӣ дар ташкилотҳои баҳши давлатӣ мақомоти ваколатдори давлатӣ – Вазорати молияи ҶТ муайян гардидааст, ки бо мақсади мутобиқсозӣ ва ҳамоҳангсозии

идоракунии молиявӣ ва назорати дохилӣ дар ташкилотҳои баҳши давлатӣ сиёсати давлатии молиявиро ба амал мебарорад.

Низоми назорати дохилӣ дар ташкилотҳои баҳши давлатӣ барои ноил гардидан ба мақсадҳои: дурустӣ ва мукаммалии иттилооти молиявӣ ва идоракунии; фаъолияти натиҷабахшу сарфақорона ва самараноки мақомоти давлатӣ ва ташкилотҳои баҳши давлатӣ; нигоҳдории дороиҳо ва риоя намудани қонунгузорӣ ташкил карда мешавад.

Ҳамзамон, бо мақсади тақмили Қонуни ҚТ «Дар бораи идоракунии молиявӣ ва назорати дохилӣ дар баҳши давлатӣ» тақлифҳои зерин пешниҳод карда мешавад:

– муқаддимаи Қонун ба талаботи қисми дуюми м. 43 Қонуни ҚТ «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» аз 30 майи соли 2017, №1414 мутобиқ карда шавад. Зеро дар он, мақсад ва вазифаи Қонун инъикос карда нашудааст;

– дар м. 1 Қонун мафҳуми «баҳши давлатӣ» пешбинӣ карда шавад. Зеро он яке аз мафҳумҳои асосии Қонуни мазкур ба ҳисоб меравад;

– аз м. 2 Қонуни мазкур калимаи дар қавсайн «(Сарқонун)» хориҷ карда шавад. Зеро бо даровардани тағйиру иловаҳо ба Конститутсияи ҚТ аз 22 майи соли 2016 калимаи мазкур хориҷ карда шудааст;

– дар сарҳати сеюми қ. 2, м. 4 калимаи «фармонҳо» ба калимаи «фармоишҳо» иваз карда шавад. Зеро мутобиқи қисми дуюми м. 24 Қонуни ҚТ «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» вазоратҳо, мақомоти назди Президенти ҚТ, мақомоти назди Ҳукумати ҚТ санади меъёрии ҳуқуқиро дар шакли «фармоиш» қабул мекунанд;

– мафҳумҳои «ҳисоботи идоракунии», ки дар қ. 1, м. 5 ва «муҳити назоратӣ», ки дар қ. 1, м. 9 пешбинӣ шудаанд, дар м. 1 Қонуни мазкур, ки мафҳумҳои асосӣ ном дорад, пешбинӣ карда шаванд. Зеро мутобиқи м. 40 Қонуни ҚТ «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» мафҳумҳои дар матни санади меъёрии ҳуқуқӣ истифодашаванда бояд ба талаботи техникаи ҳуқуқэҷодкунии ҷавобгӯ бошанд.

Яке аз қонунҳое, ки дар рушди муносибатҳои молиявӣ ва қонунгузори соҳаи молия нақши асосӣ дорад, ин Қонуни ҚТ «Дар бораи қарзгирии

давлатӣ ва қарзе, ки аз ҷониби давлат кафолат дода мешавад» аз 11 декабри соли 1999, №886¹⁵¹ мебошад. Танзими ҳуқуқии молиявии қарзи давлатӣ яке аз масъалаҳои рӯзмараи низоми молиявии давлат мебошад.

Қарзи давлатӣ қисми таркибии низоми молиявии ҳар як давлат, аз ҷумла, ҚТ буда, барои тавозун намудани сиёсати пулию қарзӣ истифода бурда мешавад. Қарзи давлатӣ ва танзими ҳуқуқии он барои иқтисодиёти муносири Тоҷикистон яке аз масъалаҳои муҳимтарин ба ҳисоб рафта, рушди иҷтимоию иқтисодии кишвар аз он вобаста аст.

Мубрам будани масъалаҳои ҳуқуқии қарзгирии давлатӣ дар он зоҳир мегардад, ки вобаста ба нокифоя будани маблағҳои буҷетӣ барои аз ҷониби давлат иҷро намудани вазифаҳои худ зарурияти воқеии маблағҳои иловагии қарзӣ ба миён меояд, ки дар навбати худ метавонад бо роҳи гирифтани қарзгирии давлатӣ амалӣ карда шавад. Қарзгирии давлатӣ муносибатҳои мебошад, ки дар он давлат ба сифати қарзгиранда ё кафолатдиҳандаи қарзгири дигар баромад менамояд.

Бояд қайд кард, ки назорати вазъи қарзи давлатии дохилӣ ва хориҷии ҚТ ба таври зерин анҷом дода мешавад:

- идоракунӣ ва хизматрасонии қарзҳои давлатии дохилӣ ва хориҷии ҚТ;
- қонунӣ, мақсаднок ва самарбахш будани истифодаи қарзҳои хориҷӣ, грантҳо, кӯмакҳои башардӯстона ва техникае, ки Ҳукумати ҚТ мегирад, инчунин қарзҳои, ки субъектҳои хоҷагидорӣ бо кафолати давлат мегиранд;
- додани қарзҳои давлатӣ ва кафолати давлатӣ, инчунин ба ихтиёри давлатҳо ва ташкилотҳои хориҷӣ бе подош додани воситаҳои давлатӣ¹⁵².

Қайд намудан зарур аст, ки дар муносибатҳои молиявӣ давлат ба сифати қарздиҳанда ва қарзгиранда баромад менамояд. Дар ташаккули маблағҳои буҷети давлатӣ ба ғайр аз даромадҳои андозӣ ва ғайриандозӣ, нақши муҳимро институти қарзи давлатӣ мебозад, ки маблағгузориҳои хароҷотҳои

---

¹⁵¹ Қонуни ҚТ «Дар бораи қарзгирии давлатӣ ва қарзе, ки аз ҷониби давлат кафолат дода мешавад» аз 11 декабри соли 1999. – №886 // Маҳзани мутамаркази иттилоотии ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 21.09.2022).

¹⁵² Тафсири Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи назорати давлатии молиявӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» // Зери таҳрири муовини якуми директори Маркази миллии қонунгузори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент Баҳриддинзода С.Э. – Душанбе, 2019. – С. 20-25.

давлатро ҳангоми мавҷуд будани касри бучет таъмин менамояд. Бо чунин маъно, қарзи давлатии ҚТ – аз уҳдадории қарзии ҚТ дар назди шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, давлатҳои дигар, ташкилотҳои байналмилалӣ молиявӣ, дигар субъектҳои ҳуқуқи байналмилалӣ иборат мебошад, ки пурра ва бе ягон шарт аз ҳисоби молу мулки давлат таъмин карда мешавад¹⁵³.

Мафҳуми қарзи давлатиро ба маъноҳои гуногун фаҳмидан мумкин аст:

1. Ба маънои моддӣ – қарзи давлатӣ маблағи гирифташуда ва бозпардохтнагардидаи пули қарзи давлатӣ дар муҳлати муқарраргардида мебошад.

2. Аз нуқтаи назари иқтисодӣ – қарзи давлатӣ низоми муносибатҳои пулиро ифода менамояд, ки вобаста аз он аз тарафи давлат ихтиёронро чалб намудани маблағҳои пулии озоди шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, дигар субъектҳои барои истифодабарии муваққатӣ ба вучуд меояд.

Субъекти ҳатмии муносибатҳои ҳуқуқӣ оид ба қарзи давлатӣ давлат мебошад, ки ба сифати қарздиҳанда ва қарзгиранда баромад мекунад. Дар муносибатҳои молиявӣ дар соҳаи қарзгирии давлатӣ як тараф давлат, ки ба сифати қарзгири маблағҳои пулии муваққатан озод баромад менамояд, тарафи дигар қарздиҳандагон – шахсони воқеӣ, шахсони ҳуқуқӣ ва дигар субъектон баромад мекунанд.

3. Аз нуқтаи назари ҳуқуқӣ - қарзи давлатӣ ин бо меъёрҳои ҳуқуқӣ ба танзим даровардани муносибатҳо оиди аз тарафи давлат ҷамъ кардани маблағҳои пулии муваққатан озоди шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, дигар субъектон дар асоси принципҳои ихтиёрӣ, фаврӣ, музднок ва баргарданда бо мақсади пӯшонидани касри бучет ва батанзимдарории муомилоти пулӣ мебошад.

Тибқи м. 57 Конститутсияи ҚТ аз 6 ноябри соли 1994¹⁵⁴ ризоият ба додугирифти қарзи давлатӣ салоҳияти Маҷлиси намояндагон мебошад. Тибқи м. 75 Конститутсияи ҚТ Ҳукумат барномаҳои иқтисодиву иҷтимоӣ,

¹⁵³ Абдуллоев Ф.Р., Холхучаев З.И. Ҳуқуқи молиявӣ (маҷмӯаи таълимӣ-методӣ). – Душанбе, 2014. – С. 262-265.

¹⁵⁴ Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 дар раёпурсии умумихалқӣ қабул карда шуд. 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 бо роҳи раёпурсии умумихалқӣ ба он тағйиру иловаҳо ворид карда шудаанд. – Душанбе: «Ганҷ», 2016. – 64 с.

сиёсати додугирифта қарзи давлатӣ ва ёрии иқтисодӣ ба дигар давлатҳо, лоиҳаи бучети давлатӣ, масъалаи андозаи имконпазири касри бучети давлатӣ ва манбаи ҷуброни онро ба Маҷлиси намояндагон пешниҳод менамояд.

Бо мақсади танзими муносибатҳо дар раванди қарзгирии давлатӣ аз ҷониби мақомоти ваколатдори ҚТ ва қарзгирии ғайридавлатӣ аз ҷониби намояндагони ҚТ бо таъмини кафолати давлатӣ, чараёни идора намудани қарзи давлатӣ ва қарзи бо кафолати давлатӣ гирифташуда, андозаҳои қарзгирии давлатӣ, пешбурди ҳисоби қарзи давлатӣ, иҷрои уҳдадорихо ва шартҳои қарзи давлатӣ, шаклҳои қарзгирии давлатӣ, қоғазҳои қиматноки давлатӣ, шакл ва мазмуни кафолати давлатӣ аз рӯи пули қарз, ваколат барои додани кафолати давлатӣ аз рӯи пули қарз, интихоби лоиҳаҳои сармоягузори барои додани кафолати давлатӣ ва ҳалли баҳсҳо оид ба қарзи давлатӣ аз зумраи масъалаҳои муҳиме мебошанд, ки ба қонунгузори соҳаи қарзгирии давлатӣ ва қарзи аз ҷониби давлат кафолат додашуда, дохил мешаванд.

Дар шароити муосир масъалаи манбаъҳои маблағгузори фаъолияти давлатӣ аҳамияти хоса дорад. Яке аз ин манбаъҳо дар баробари андоз ва дигар даромадҳо қарзи давлатӣ ба ҳисоб меравад. Қарзи давлатӣ воситаи муҳими сиёсати иқтисодии давлат мебошад, ки қарзи давлатиро ташкил медиҳад. Қарздиҳии давлатӣ ҳамчун воситаи танзими иқтисодиёт бо мақсади нигоҳ доштани соҳаҳои алоҳидаи иқтисодиёт, минтақаҳо, дар баъзе ҳолатҳо корхонаҳо ва ширкатҳои алоҳидаи аз ҷиҳати иҷтимоӣ муҳим ба кор бурда мешавад. Истифодаи қарзҳои байналмилалӣ дорои хусусияти сиёсӣ буда, барои таъмини манфиатҳои иқтисодӣ ва сиёсӣ хизмат мекунад¹⁵⁵.

Дар муносибатҳои қарзгирӣ ба сифати қарздиҳандагон субъектҳои хоҷагидор (шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ), давлатҳои хориҷӣ ва сармоягузори хориҷӣ, инчунин ташкилотҳои байналмилалии молиявӣ-қарзӣ баромад менамоянд. Давлат ҳамчун кафолатдиҳандаи баргардонидани қарзҳо баромад менамояд, ки онҳо кафолатнок ҳисобида мешаванд.

---

¹⁵⁵ Тафсири Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи қарзгирии давлатӣ ва қарзе, ки аз ҷониби давлат кафолат дода мешавад»: нашри аввал. – Душанбе: «Меҳроҷ-граф», 2021. – С. 6-7.

Қарзи давлатӣ танҳо масъалаҳои муваққатии норасоии маблағҳои буҷетиро ҳал мекунад ҳалос. Натиҷаи қарзгирии давлатӣ боиси пайдоиши қарзи дохилӣ ё берунӣ мегардад, ки ҳаҷми он таъсири муҳим ба ҳолати иҷтимоӣ-иқтисодии давлат мерасонад. Таъмини кафолатҳои давлатӣ, инчунин боиси ташаккули қарзи давлатӣ мегардад, зеро давлат хароҷоти воқеиро ба зимма мегирад. Агар қарзгиранда имконияти ҳисоббаробаркуниро бо қарздиҳанда надошта бошад, давлат бори пурраи молиявиро бар дӯш мегирад.

Ҳамчун яке аз шаклҳои сафарбаркунии захираҳои молиявӣ, қарзи давлатӣ нақши дугона дорад. Аввалан, дар муносибатҳои қарзи давлатӣ он ба ташаккули фондҳои иловагӣ бо мақсади маблағгузории вазифаҳои асосии давлат ва дуюм, дар муносибатҳои қарздиҳии давлатӣ ба тақсимои маблағҳои мавҷуда барои маблағгузории самтҳои алоҳидаи фаъолияти давлатӣ нигаронида шудааст.

Чалби қарзгирии давлатӣ ҳам оқибатҳои мусбӣ ва ҳам манфӣ дорад. Аз як тараф, чалби маблағҳои иловагӣ ба рушди иқтисодиёт ва самаранокии иқтисодиёт дар давлат, ҳавасмандии истеъмолӣ ё сармоягузорӣ дар истехсолот таъсир расонад, аз тарафи дигар, таъсири манфӣ дорад, зеро хароҷотҳо барои нигоҳдории он ба вазъи иқтисодии кишвар бинобар коҳиш ёфтани захираҳо ба таври амиқ таъсир мерасонад. Бо назардошти хусусияти дучонибаи хусусияти қарзи давлатӣ, онро бояд барои давлат воқеӣ арзёбӣ кард, зеро агар давлат қарор дар барои истифодаи қарзҳо қабул кунад, пас зарурият барои беҳтар кардани фаъолияти молиявӣ он вучуд дорад.

Вобаста ба ин, ҳар як давлат бо мақсади кам кардани ҳаҷм ва оқибатҳои манфии ҳаҷми қарз дар кишвар ва муносибгардонии истифодаи маблағҳои қарзӣ бо дарназардошти нишондиҳандаҳо ва тамоюлоти уҳдадорихои қарзӣ сиёсати оқилонаи қарзӣ дар қонунгузории молиявӣ пешбинишуда ва тағйир додани онро пеш мебарад.

Аз ин рӯ, зарурати омӯзиш ва баррасию таҳлили қарзи давлатӣ, ки ба рушди иҷтимоӣ-иқтисодии кишвар таъсири мустақим дорад, муҳим аст. Зеро дар шароити ҷаҳонишавӣ омӯзиши таҷрибаи давлатҳои хориҷие, ки

таърихи бисёрсолаи танзими ҳуқуқии қарзгирии давлатиро доранд, хеле муфид арзёбӣ мегардад. Аз ин ҷиҳат, бо мақсади дуруст ва самаранок амалӣ намудани сиёсати давлатӣ дар самти қарзгирии давлатӣ Қонуни ҶТ «Дар бораи қарзгирии давлатӣ ва қарзе, ки аз ҷониби давлат кафолат дода мешавад» аз 11 декабри соли 1999, №886¹⁵⁶ қабул гардидааст.

Қонуни мазкур муносибатҳоеро, ки дар рафти қарзгирии давлатӣ аз ҷониби мақомоти ваколатдори ҶТ ва қарзгирии ғайридавлатиеро, ки аз ҷониби намояндагони ҶТ бо таъмини кафолати давлатӣ ба вуқӯъ мепайванданд, танзим намуда, инчунин чараёни идора намудани қарзи давлатӣ ва қарзи бо кафолати давлатӣ гирифташударо таъмин менамояд. Қонуни зикргардида қонуни ягона ва мушаххасе ба ҳисоб меравад, ки муносибатҳои самти қарзгирии давлатӣ ва қарзеро, ки аз ҷониби давлат кафолат дода мешавад ба танзим мебарорад.

Мақсади қарзгирии давлатӣ аз ҷалб намудани воситаҳои зарурӣ барои иҷрои буҷет ва бозпардохти қарзи давлатӣ иборат буда, воситаҳое, ки аз рӯи пули қарзи давлатӣ гирифта шудаанд, ба ҳисоби буҷети давлатӣ гузаронида мешаванд ва барои иҷрои буҷет истифода карда мешаванд, аз ҷумла, ба таври истифодаи бебозгашт (харочотҳои буҷетӣ) ё ин ки пешниҳод намудан ба қарзбардорони дохилӣ (қарзбардорони охирин) дар асоси бозгардонидани пули қарз.

Баҳри амалӣ гардидани Қонуни ҶТ «Дар бораи қарзгирии давлатӣ ва қарзе, ки аз ҷониби давлат кафолат дода мешавад» як қатор стратегияву барномаҳои давлатӣ қабул карда шудаанд. Аз ҷумла, Стратегияи идоракунии қарзи давлатӣ барои солҳои 2012-2014, 2015-2017, 2018-2020 ва 2021-2023.

Инчунин, Барномаи давлатии қарзгирии берунаи ҶТ барои солҳои 2009-2011, 2014-2016 ва 2018-2020, ки мақсад ва вазифаҳои стратегия ва барномаҳои зикршуда ба истифодаи самаранок ва мақсадноки захираҳои молиявии берунӣ ва дохилии ҷалбшаванда дар асоси дараҷаи мақбули хавфҳо; риояи сиёсати ҷалби қарзгириҳои давлатии имтиёзнок; ҷалби қарзҳо дар ҳамоҳангӣ бо барномаи сармоягузориҳои давлатӣ дар асоси арзёбии

---

¹⁵⁶ Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 1999. – №12. – М. 326.

даромаднокӣ, самаранокии лоихаҳо ва такмили механизми институтсионалии Ҳамоҳангсозӣ ва мониторинги амалисозии онҳо; такмили низоми идоракунии қарз дар асоси баҳисобгирӣ, таҳлил ва мониторинги қарзи давлатӣ; рушди бозори қоғазҳои қиматноки давлатӣ ва таъмини устувории қарзи давлатӣ ва нигоҳ доштани сохтори муносиби сандуқи қарзӣ бо роҳи афзоиши марҳила ба марҳила ва пайвастаи ҷалби захираҳои дохилӣ тавассути рушди бозори қоғазҳои қиматноки давлатӣ ҷиҳати диверсификатсияи сохтори сандуқи қарзии кишвар нигаронида шудаанд¹⁵⁷.

Барои ноил гардидан ба ҳадафҳои дарозмуддат ва нишондиҳандаҳои ниҳоят муҳим дар ҚТ дар самти қарзгирии давлатӣ як қатор стратегияҳо ва барномаҳои давлатӣ қабул карда шуданд: Аз ҷумла:

– Стратегияи идоракунии қарзи давлатии ҚТ барои солҳои 2009-2011, ки бо қарори Ҳукумати ҚТ аз 31 октябри соли 2008, №526 тасдиқ карда шудааст;

– Стратегияи идоракунии қарзи давлатии ҚТ барои солҳои 2012-2014, ки бо қарори Ҳукумати ҚТ аз 30 апрели соли 2012, №199 тасдиқ карда шудааст;

– Стратегияи идоракунии қарзи давлатии ҚТ барои солҳои 2015-2017, ки бо қарори Ҳукумати ҚТ аз 31 марти соли 2014, №214 тасдиқ карда шудааст.

– Стратегияи идоракунии қарзи давлатии ҚТ барои солҳои 2018-2020, ки бо қарори Ҳукумати ҚТ аз 26 октябри соли 2017, №486 тасдиқ карда шудааст;

– Шартномаи қарзгирии берунаи давлатии ҚТ барои солҳои 2018-2020, ки бо қарори Ҳукумати ҚТ аз 20 октябри соли 2017, №485 тасдиқ карда шудааст.

Вобаста ба қарзҳои дохилӣ дар ҚТ ду қонун амал мекунад, ба монанди Қонуни ҚТ «Дар бораи хусусигардонии моликияти давлатӣ дар ҚТ» ва Қонуни ҚТ «Дар бораи бозори қоғазҳои қиматнок». Қонуни ҚТ «Дар бораи хусусигардонии моликияти давлатӣ дар ҚТ» дар самти қарзи дохилӣ нақши амиқи худро доро мебошад.

Ҳангоми додани қарзи давлатӣ дар дохили кишвар ба ташкилотҳо, шахсони ҳуқуқӣ тавассути қонуни мазкур иҷозат дода мешавад, ки ҳангоми

---

¹⁵⁷ Тафсири Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи қарзгирии давлатӣ ва қарзе, ки аз ҷониби давлат кафолат дода мешавад»: нашри аввал. – Душанбе: «Меҳроҷ-граф», 2021. – С. 11-14.

пардохтнопазир будани ташкилотҳое, ки ба фаъолияти соҳибкориҳои хурду миёна машғуланд, баҳри дастгирии давлатии онҳо тавассути зовияи хусусигардони маблағҳои ба қарз додашуда бегона карда шаванд. Яъне, танҳо дар асоси қонуни мазкур қарзҳои давлатӣ метавонанд хусусӣ карда шаванд.

Дар ҚТ яке аз намудҳои амалӣ намудани қарзи давлатӣ ин ба муомилот баровардани қоғазҳои қиматнок мебошад. Дар м. 56 Қонуни ҚТ «Дар бораи бозори қоғазҳои қиматнок» зикр шудааст, ки амалиёт бо нархгузориҳои қоғазҳои қиматнок, ки аз ҷониби мақомоти ҳокимияти давлатӣ дар доираи татбиқи сиёсати пулию қарзӣ, инчунин бо мақсади идораи қарзи давлатӣ дар бозори қоғазҳои қиматнок амалӣ мегардад, қаллобӣ ба ҳисоб намеравад. Яъне, амалиётҳои гузаронидашавандаи Ҳукумати ҚТ, Бонки милли ва Вазорати молия бо мақсади идораи қарзи давлатӣ дар бозори қоғазҳои қиматнок иҷозат дода шудааст, ки каме ҳам бошад муносибатҳои қарзи давлатӣ вобаста ба қоғазҳои қиматнокро танзим намудааст.

Дар самти қарзи давлатӣ дар ҚТ санадҳои меъёрии ҳукукии зерқонунӣ вобаста ба қарзи берунии ҚТ низ қабул карда шудааст. Аз ҷониби Ҳукумати ҚТ Низомнома дар бораи Комиссияи байниидоравӣ оид ба қарзи беруна аз 10 майи соли 2000, №215 тасдиқ карда шудааст.

Низомномаи мазкур бо мақсади баланд бардоштани самаранокии назорат аз рӯи ҷалби қарзҳои хориҷӣ ба ҷумҳурӣ, ки қарзи берунаи давлатиро ташкил медиҳанд ва иҷрои созишномаҳо ва кафолатҳои Ҳукумати ҚТ аз ҷониби Комиссияи зикргардида қабул карда шудааст. Дар низомнома мақсадҳои фаъолияти комиссияи қарзӣ ва сохтори он муайян карда шудааст, ки дар самти қарзи давлатӣ назорати бевосита ва ҷалби қарзи давлатиро амалӣ менамояд.

Ба ғайр аз ин, вобаста ба танзими қарзи давлатӣ қарор дар бораи тасдиқи тартиби ҷалби лоиҳаҳои сармоягузорӣ барои пешниҳоди кафолатҳои давлатӣ, истифодабарӣ, рӯпушнамоӣ, баҳисобгирӣ ва бақайдгирии маблағҳои қарзҳои хориҷӣ, инчунин қарзҳои аз ҷониби давлат

кафолатдодашуда, ки қарзи берунаи давлатиро ташкил медиҳанд, аз 21 сентябри соли 2000, №385 қабул карда шудааст.

Ҳамин тариқ, аз таҳлил ва омӯзиши танзими ҳуқуқии қарзи давлатӣ ва қарзе, ки аз ҷониби давлат кафолат дода мешавад, муайян карда шуд, ки дар ҚТ самти зикргардида аз Қонуни асосии кишвар, яъне Конститутсияи ҚТ оғоз гардида, то ба қарорҳои Ҳукумати ҚТ танзим карда шудааст. Танзими самти мазкур ба таври дахлдор ва назаррас дар ҚТ ҳаллу фасли худро ёфтааст.

Ҳамзамон, бо мақсади мутобиқ намудани Қонуни ҚТ «Дар бораи қарзгирии давлатӣ ва қарзе, ки аз ҷониби давлат кафолат дода мешавад» ба Конститутсияи ҚТ пешниҳод карда мешавад, ки аз қ. 3, м. 5 Қонуни мазкур калимаҳои «Мақомоти ҳокимияти давлатӣ (ҳукуматҳо) дар маҳалҳо» мувофиқан ба калимаҳои «Мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ» иваз карда шавад ва мазмуни матни мазкур дар таҳрири зерин ифода карда шавад: «Мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ҳуқуқ надорад қарзгирии давлатиро дар чӣ шакле набошад, амалӣ намоянд».

Ҳамин тариқ, бо мақсади такмили меъёри мазкур пешниҳод мегардад, ки номи м. 18 Қонуни мазкур ва қисми дуюми он дар таҳрири зерин ифода карда шавад: «Моддаи 18. Назорат ва масъулият оид ба истифодаи маблағҳое, ки тибқи шартномаи (созишномаи) қарз бо кафолати давлатӣ гирифта шудаанд». Матни қисми дуюм дар таҳрири зерин ифода карда шавад: «Қарзгиранда оид ба қарзе, ки кафолати давлатӣ дорад барои ғайрмақсаднок истифода кардани воситаҳои пулие, ки бо кафолати давлатии қарз гирифта шудааст, барнагардонидан ва иҷро накардани ухдадорихои қарзӣ тибқи тартиби пешбининамудаи қонун масъулият дорад».

Дар низоми қонунгузории молиявӣ дар даврони муосир яке аз масъалаҳои муҳим ин баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ мебошад. Бо ин мақсад, Қонуни ҚТ «Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи

молиявӣ» аз 25 марти соли 2011, №702¹⁵⁸ қабул гардидааст, ки дар низоми қонунгузори молиявӣ нақши муҳим дорад.

Қонуни мазкур аз 5 боб ва 29 модда иборат буда, дар он вазифаҳо ва низоми баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ, масъалаҳои ҳисоботи молиявӣ, ҳисобот ва масъулияти идоракунии, унсурҳои идоракунии молиявӣ ва назорати дохилӣ дар баҳши давлатӣ ва дигар масъалаҳои марбут ба он танзим гардидааст.

Аз муқаддимаи Қонуни мазкур чунин бармеояд, ки он асосҳои ташкилию ҳуқуқӣ, принципҳо ва қоидаҳои пешбурди баҳисобгирии муҳосибӣ ва тартиб додани ҳисоботи молиявиро дар ҚТ муқаррар карда, муносибатҳои ин соҳаро танзим менамояд. Ҳамин тавр, аз мазмуни муқаддимаи Қонуни мазкур пайҳас намудан мумкин аст, ки он муносибатҳои ҷамъиятии марбут ба:

- асосҳои ташкилию ҳуқуқӣ, принципҳо ва қоидаҳои пешбурди баҳисобгирии муҳосибӣ;
- тартиб додани ҳисоботи молиявӣ дар ҳудуди кишвар;
- дигар муносибатҳои вобаста ба баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявиро танзим менамояд.

Бояд қайд кард, ки мақсади қабули Қонуни мазкур пеш аз ҳама ин аз таъмини сиёсати ягонаи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ, пешбурди баҳисобгирии молу мулк, дороиҳо, уҳдадориҳо ва тартиб додани иттилооти муқоисавӣ ва саҳеҳ вобаста ба амалиёти хочагидорие иборат мебошад, ки мақомоти давлатӣ, корхонаҳо, муассисаҳо ва дигар ташкилотҳо барои истифодабарандагон пешниҳод менамоянд.

Ҳукумати мамлакат бо мақсади таъмини шароити арзандаи зиндагӣ як қатор барномаҳои комплекси ислохотро амалӣ менамояд. Дар доираи ин барномаи ислохот ба масъалаҳои идоракунии молияи давлатӣ диққати махсус дода мешавад. Бо ин мақсад Ҳукумати ҚТ ду маротиба: «Стратегияи идоракунии молияи давлатӣ дар ҚТ барои солҳои 2009-2018» аз 20 марти

---

¹⁵⁸ Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2011. – №3. – Мод. 169; 2014. – №3. – Мод. 149; 2014. – №1074; 2017. – №1400.

соли 2009, №639 ва «Стратегияи идоракунии молияи давлатии ҶТ барои давраи то соли 2030» аз 31 январи соли 2021, №1446 қабул намудааст.

Тавре ки маълум аст, Қонуни ҶТ «Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ» дар таъмини пешбурди сиёсати молиявии давлат ва танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ дар ин самт нақши назаррас дорад, аммо то ҳол механизми амалишавии он қаноатбахш арзёбӣ намегардад.

Метавон зикр кард, ки аз давраи қабули Стратегияи идоракунии молияи давлатӣ барои солҳои 2009-2018 дар маҷмӯъ, дар баробари соҳаҳои технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ, идоракунии қарзи давлатӣ, хазинадорӣ ва раванди банақшагирии буҷети давлатӣ дар соҳаи баҳисобгирии муҳосибӣ низ пешравии назаррас ба даст оварда шудааст. Беҳбудӣ дар идоракунии захираҳои инсонӣ, аудит, барномаи миёнамуҳлати хароҷоти давлатӣ ва иштироқи шахрвандон дар ҷараёни буҷетӣ дида мешавад. Ҳамзамон, тибқи ҳисоботи охирини «Баҳодиҳии хароҷоти давлатӣ ва ҳисоботи молиявӣ дар соли 2017» гузаронидашуда беҳдошти устувор ва батадриҷи қисми зиёди нишондиҳандаҳо нисбат ба баҳодиҳии қаблӣ дида мешавад.

Самтҳои асосии ислоҳот, ки дар он беҳбудӣ дида мешавад: маҷмӯӣ ва шаффофияти иттилооти буҷетӣ; пешгӯӣ ва назорати иҷрои буҷети давлатӣ; аудити берунӣ ва назорати иҷрои буҷети давлатӣ ва баҳисобгирии муҳосибӣ дар бахши давлатӣ ва ҳисобот мебошанд.

Аммо сарфи назар аз ҷой доштани беҳбудӣ дар самти баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ он яке аз самтҳои мебошад, ки ба ислоҳот дар соҳаи молияи давлатӣ дохил мегардад. Самаранокии танзимои Қонуни ҶТ «Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ» низ пеш аз ҳама он лаҳза ба назар мерасад, ки меъёрҳои Қонуни мазкур дар амалия аз ҷониби субъектҳои ваколатдор дар қадом сатҳ амалӣ карда мешавад.

Аз ин лиҳоз, муайян гардидааст, ки равандҳои баҳисобгирии муҳосибӣ дар бахши давлатӣ ҳанӯз ба низоми иттилоотии идоракунии молияи давлатӣ ба пуррагӣ муттаҳид карда нашудааст. Илова бар ин, мутобиқ ва дар амал ҷорӣ намудани модулҳои иловагӣ дар низоми иттилоотии идоракунии

молияи давлатӣ талаб карда мешавад, ки онҳо самаранокии автоматикунонии равандҳои бучетро баланд бардоранд.

Бояд тазакурр дод, ки бо мақсади таъмини баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ дар ташкилотҳои баҳши давлатӣ мақомоти ваколатдори давлатӣ – Вазорати молияи ҚТ муайян гардидааст, ки бо мақсади мутобиқсозӣ ва ҳамоҳангсозии идоракунии молиявӣ ва баҳисобгирии муҳосибӣ дар ташкилотҳои баҳши давлатӣ сиёсати давлатии молиявиро ба амал мебарорад.

Тавре ки дар «Стратегияи идоракунии молияи давлатии ҚТ барои давраи то соли 2030» дарҷ гардидааст татбиқи муваффақонаи хама гуна стандартҳои баҳисобгирии муҳосибӣ аз пешниҳоди дурусти ҳисоботи молиявӣ, аз ҷумла, тавзеҳоте, ки Стандарти ҳисоботи молиявии баҳши давлатии Тоҷикистон талаб менамояд, вобаста мебошад. Аммо, то имрӯз тақсимкунандаи асосии маблағҳои бучетӣ тавзеҳоти мавҷудбударо ҳангоми пешниҳоди ҳисоботи молиявӣ манзур наменамояд. Илова бар ин, муносибгардонии шумораи ташкилотҳои бучетӣ, ки бояд ҳисоботи молиявӣ таҳия намоянд, ҳанӯз оғоз нашудааст.

Дар ин асос метавон зикр кард, ки аз ҷониби субъектони ваколатдор баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ дар кадом сатҳе, ки ба роҳ монда шавад, ҳамон қадар самаранокии амалишавии Қонуни ҚТ «Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ» таъмин карда мешавад.

Дар пешбурди сиёсати молиявии давлат ташаккул ва ба роҳ мондани фаъолияти аудиторӣ нақши калидӣ дорад. Бо мақсади танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ ва ба роҳ мондани фаъолияти аудиторӣ дар кишвар Қонуни ҚТ «Дар бораи фаъолияти аудиторӣ» аз 22 июли соли 2013, №993 қабул карда шудааст. Тавре ки дар муқаддимаи Қонуни мазкур дарҷ гардидааст, он асосҳои ҳуқуқи фаъолияти аудиториро муайян намуда, муносибатҳои ҷамъиятиеро, ки дар ҷараёни амалӣ намудани он ба миён меоянд, танзим менамояд.

Қонуни мазкур аз 4 боб ва 32 модда иборат буда, дар он бевосита фаъолияти аудиторӣ, танзими ин навъи фаъолият муқаррар гардидааст. Бояд

зикр кард, ки амали Қонуни мазкур дар як навбат нисбат ба ҳамаи шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, филиалу намояндагии онҳо, аз он ҷумла филиалҳо ва намояндагии шахсони ҳуқуқии хориҷие, ки дар ҳудуди ҚТ мутобиқи қонунгузори ҚТ ба қайд гирифта шудаанд, татбиқ гардида, дар навбати дигар нисбат ба санчиши аудиторӣ муассисаҳои бучетӣ татбиқ намегардад.

Мутобиқи м. 1 Қонуни мазкур дар зери мафҳуми аудит – санчише, фаҳмида мешавад, ки дар асоси шартнома бо дархости фармоишгар аз тарафи аудитори инфиродӣ ё ташкилоти аудиторӣ мутобиқи стандартҳои аудит, бо мақсади изҳор намудани ақидаи мустақил оид ба саҳеҳӣ ва мутобиқати ҳисоботи молиявӣ ва дигар иттилооти марбут ба ҳисоботи молиявӣ ба талаботи стандартҳои байналмилалӣ ё стандартҳои миллии ҳисобдорӣ гузаронида мешавад. Ин навъи санчиш аз ҷониби аудитор гузаронида шуда, фаъолияти он ҳамчун фаъолияти аудиторӣ арзёбӣ мегардад.

Аудитор ин шахси воқеие, ки ба талаботи таҳассусии муқаррарнамудаи мақоми ваколатдори давлатӣ ҷавобгӯ буда, дорои Шаҳодатномаи таҳассусии аудиторӣ мебошад. Яъне аудитор фаъолияти худро дар асоси Шаҳодатномаи таҳассусӣ ба роҳ мемонад, ки аз тарафи Комиссияи таҳассусии аттестатсиякунонӣ ва иҷозатномадиҳӣ дода шуда, таҳассуси касбии аудиторро тасдиқ менамояд.

Мавриди зикр аст, ки фаъолияти аудиторӣ дар ҚТ ҳамчун фаъолияти соҳибкорӣ пазируфта шудааст, ки ба гузаронидани аудит ва дигар хизматрасонии марбут ба он, ки аудитори инфиродӣ ё ташкилоти аудиторӣ амалӣ менамояд. Дар фаъолияти касбии худ аудиторҳо аз касе вобастагӣ надоранд. Лекин, баҳусус барои таъмини мустақилияти аудит ва принципҳои он мунтазамкунии фаъолияти аудиторӣ, ҳам аз тарафи мақомоти давлатӣ ва ҳам ҷамъиятӣ зарур аст.

Дар ҚТ мувофиқи Қонуни ҚТ «Дар бораи фаъолияти аудиторӣ» аудит мунтазамкунии фаъолияти аудиторӣ ба зиммаи мақомоти ваколатдор - Вазорати молияи ҚТ ва комиссияи махсус вогузошта шудааст, ки он ба муҳлати 5 сол комиссияи махсус дар ҳайати олимон, коркунони бонк, андоз

ва дигар мақомоти тафтишотӣ, муаллимони макотиби олий, коркунони амалии соҳаи баҳисобгирӣ, ҳисобот ва назорат ташкил карда мешавад. Тарзи тавсиядиҳии касбӣ ва литсензиядиҳӣ бо пешниҳоди ин комиссия аз тарафи Ҳукумати ҚТ тасдиқ карда мешавад. Роҳбарии умумиро аз болои фаъолияти аудиторӣ палатаи аудиторҳо мебарад.

Палатаи аудиторҳо ин ташкилоти ҷамъиятӣ буда, барои ҳимояи ҳуқуқ ва вазифаҳои аудиторон, мунтазамкунии фаъолияти аудиторӣ ташкил карда шуда, дар Вазорати адлияи ҚТ ба қайд гирифта мешавад. Палатаи аудиторон дар ҳамаи давлатҳо амал мекунад, ба вазифаи ӯ коркардабароии стандартҳои аудиторӣ, мутобиқкунии кори аудиторон ва ташкилотҳои аудиторӣ, назорати сифати хизмати аудитории расонидашуда дохил мегардад.

Бояд зикр кард, ки дар амалияи кишвар фаъолияти аудиторӣ дар сатҳи зарурӣ то ба ҳол ташкил карда нашудааст. Масалан, тавре ки дар «Стратегияи идоракунии молияи давлатии ҚТ барои давраи то соли 2030» аз 31 январи соли 2020, №1446 дарҷ гардидааст, чорӣ намудани таъминот ва таҷҳизоти нави барномавӣ дар Палатаи ҳисоби ҚТ барои иҷрои самаранокӣ фаъолияти аудиторӣ; мустаҳкам намудани иқтисодии кадрӣ Палатаи ҳисоби ҚТ оид ба гузаронидани фаъолияти аудиторӣ дар мутобиқати пурра бо Стандартҳои байналмилалӣ мақоми олии аудит; таҳияи роҳнамоии дахлдори амалиётӣ барои баланд бардоштани самаранокӣ ва натиҷанокии фаъолияти аудиторӣ Палатаи ҳисоби ҚТ аз қабилӣ чорабинӣҳо мебошанд, ки ба бартараф намудани мушкилоти ҷойдошта ва дар сатҳи зарурӣ ба роҳ мондани фаъолияти аудиторӣ нигаронида шудааст.

Мавриди зикр аст, ки муқарраротҳои меъерии Қонуни ҚТ «Дар бораи фаъолияти аудиторӣ» ба Қонуни ҚТ «Дар бораи аудити дохилӣ дар ташкилотҳои баҳши давлатӣ» аз 21 июли соли 2010, №631 ва Қонуни ҚТ «Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ» аз 25 мартӣ соли 2011, №702 мутобиқат намуда, дар онҳо такрорёбии меъёрҳо ҷой дорад.

Масалан, мафҳуми «аккредитатсия» ва «ҳисоботи молиявӣ» ҳам дар Қонуни ҚТ «Дар бораи фаъолияти аудиторӣ» ва ҳам дар Қонуни ҚТ «Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ» бо ҳамон як тарз

муқаррар шудаанд. Ҳамзамон, мафҳумҳои «аудити дохилӣ» ҳам дар Қонуни ҚТ «Дар бораи фаъолияти аудиторӣ» ва ҳам дар Қонуни ҚТ «Дар бораи аудити дохилӣ дар ташкилотҳои бахши давлатӣ» бо як мазмун оварда шудааст, ки ҳамаи ҳолатҳои дар боло овардашуда такрорёбии меъёрҳои қонунгузорию нишон медиҳанд.

Яке аз самтҳои умдатарини фаъолияти молиявии давлат таъмини баамалбарории сиёсати ягонаи давлатӣ, инчунин пойдории асъори миллӣ ва суботи бозори дохилаи асъорӣ ҳамчун омили инкишофи иқтисоди миллӣ ва ҳамкорию иқтисодии байналмилалӣ мебошад.

Қонуни ҚТ «Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор» аввалин маротиба соли 1995 қабул гардид, қабули қонуни нав дар соли 2013 аз рушди қонунгузорию молиявӣ дар бахши асъор шаҳодат медиҳад.

Қобили қайд аст, ки сиёсати давлатӣ дар ин самт назаррас аст ва гувоҳи он қабули санадҳои зиёди меъёрии ҳуқуқӣ дар ин соҳа мебошад. Санади асосии сиёсати давлатӣ дар соҳаи асъор ва назорати асъорӣ Қонуни ҚТ «Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор» аз 13 июни соли 2013, №964 мебошад.

Қонуни мазкур аз 4 боб ва 23 модда иборат буда, дар он масъалаҳои мақсад, вазифа ва принципҳои танзими асъор; мақомоти танзими асъор; мақсад ва вазифаҳои назорати асъорӣ; амалиёти асъорӣ байни резидентҳо ва ғайрирезидентҳо; амалиёти мубодилавӣ бо асъори хориҷӣ ва ғайра дарч гардидаанд¹⁵⁹.

Ба санадҳои зерқонунии танзимкунанда ва назорати асъор дохил мешаванд: қарори Ҳукумати ҚТ «Оид ба дурнамои самтҳои асосии сиёсати пулию қарзӣ ва асъорӣ»-и ҚТ дар соли 2004 аз 4 декабри соли 2003, №529; қарори Ҳукумати ҚТ «Дар хусуси тасдиқи Созишнома дар бораи принципҳои асосии сиёсат дар соҳаи танзими асъор ва назорати асъор дар давлатҳои аъзои ИДМ» аз 30 апрели соли 2012, №198; фармони Президенти ҚТ «Дар бораи маҳдуд кардани даҳолати маъмурӣ ба фаъолияти бозори асъори ҚТ»

---

¹⁵⁹ Тафсири Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор» // Зери назари доктори илмҳои ҳуқуқ, профессор Раҳимзода М.З. – Душанбе, 2015. – С. 4.

аз 31 марти соли 2000, №247; фармони Президенти ҶТ «Дар бораи ба муомилот баровардани пули миллии сомонӣ» аз 26 декабри соли 2000, №426; фармони Президенти ҶТ оиди озод кардани муомилоти асъорию содиротӣ ва таъмини боздошти пурраи даромади асъор ба чумхурӣ» аз 24 феввали соли 1996, №424; қарори Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии ҶТ оиди тасдиқ намудани «Созишнома дар бораи таъсис додани кумитаи байнидавлатии асъор» аз 29 июни соли 2001; қарори Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии ҶТ оиди тасдиқ намудани «Созишнома дар бораи тасдиқи созишномаи қарзӣ байни ҶТ ва Бонки исломии рушд оид ба лоиҳаи “Таҷдиди зеристгоҳи барқии “Равшан” дар ҶТ» аз 25 июни соли 2014 ва ғ.

Дар танзимнамоии муносибатҳои асъорӣ қисми зиёди санадҳои зерқонунии танзими асъор ва назорати асъорро дастурамал, низомнома ва қоидаҳои муқаррарнамудаи Бонки миллии Тоҷикистон ташкил менамояд. Чунончӣ, Дастурамали №171 Бонки миллии Тоҷикистон «Дар бораи кушодан, аз нав ба расмият даровардан ва бастании суратҳисобҳои бонкӣ аз тарафи ташкилотҳои қарзӣ дар ҶТ» аз 10 июни соли 2011, №545; Дастурамали №188 Бонки миллии Тоҷикистон «Дар бораи кушодани суратҳисоби резидентҳои ҶТ бо аъзори хориҷӣ дар бонкҳои берун аз ҶТ» аз 15 декабри соли 2011, №92; Дастурамали №191 «Дар бораи тартиби анҷомдиҳии амалиёти аъзори вобаста ба ҳаракати сармоя аз тарафи резидент» бо қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон аз 30 июни соли 2011, №139; Дастурамали №142 «Дар бораи тартиби ба ҶТ ворид намудан ва аз ҶТ содир намудани аъзори нақди миллий ва хориҷӣ, қоғазҳои қиматноки бо аъзори миллий ва хориҷӣ ифодаёфта» бо қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон аз 29 сентябри соли 2005, №269; Дастурамали №175 «Оид ба меъёрҳои ҳадди ниҳии мавқеи кушодаи аъзори ва тартиби ҳисоби онҳо барои ташкилотҳои қарзӣ (кредитӣ)» бо қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон аз 10 августи соли 2009, №264; Дастурамали №202 «Дар бораи тартиб ва қоидаҳои додан, асосҳои рад ва ё бозхонди иҷозатнома барои фаъолияти нуқтаҳои мубодилаи аъзор ва тартиби анҷомдиҳии ин фаъолият» аз 26 декабри соли 2013, №310; Дастурамали №168 «Дар бораи тартиби

истифодаи асъори хориҷӣ дар қаламрави ҚТ» аз 2 марти соли 2009, №79; Дастурамали №192 «Дар бораи тартиб ва қоидаҳои анҷом додани амалиёти асъорӣ, фурӯши мол, иҷрои кор ва хизматрасонӣ бо асъори хориҷӣ дар ҚТ» аз 31 майи соли 2012, №89 ва ғайра.

Дар баробари ин, Низомнома «Дар бораи тартиби гузаронидани амалиёти асъории марбут ба ҳаракати сармоя»; Тартиби додани иҷозат барои аз ҷониби резидентҳо кушодани ҳисобҳо бо асъори хориҷӣ дар бонкҳо берун аз ҳудуди ҚТ; «Қоидаҳои муқаррар намудани қурби расмии асъори хориҷӣ нисбат ба сомонӣ», ки бо қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон аз 7 майи соли 2010, №120 тасдиқ шудааст, иборат мебошанд.

Бояд қайд намуд, ки санадҳои байналмилалӣ, ки Тоҷикистон онҳоро эътироф намудааст ва онҳо муносибатҳои соҳаи мазкурро танзим менамоянд ба низоми қонунгузори танзими асъор ва назорати асъорӣ дохил мешаванд. Лозим ба ёдоварист, ки айни замон Қонуни ҚТ «Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор» қабул гардид ва меъёрҳои он ба талаботҳои байналмилалӣ мутобиқ гардонид шудааст. Гузашта аз ин, имрӯз дар ҚТ Қонун «Дар бораи шартномаҳои байналмилалӣ ҚТ» аз 23 июли соли 2016, №1326¹⁶⁰ амал карда, масъалаҳои эътироф, тартиби бастан, тасдиқ, иҷро, беътибордонистан, қатъ, бекор кардан ва боздоштани амали шартномаҳои байналмилалӣро танзим менамояд.

Ҳамзамон, дар шароити муносири ҷаҳонишавӣ ҚТ бо дигар давлатҳо якҷанд созишномаҳои байналмилалӣро дар соҳаи танзими асъор ва назорати асъор ба имзо расонидааст, ки ҳамчун танзимкунандаи ин муносибатҳо истифода карда мешаванд. Масалан, «Созишнома дар бораи принципҳои асосии сиёсат дар соҳаи танзими асъор ва назорати асъорӣ дар давлатҳои аъзои ИДМ» аз 30 апрели соли 2012; «Созишнома дар бораи таъсис додани Кумитаи байнидавлатии асъор» аз 29 июни соли 2001 ва ғ.

---

¹⁶⁰ Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи шартномаҳои байналмилалӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 23 июли соли 2016. – №1326 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шаkli 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 17.06.2021).

Дар баробари мавҷудияти дастовардҳои зикршуда дар соҳаи қонунгузори молия як қатор мушкилот ҷой дорад, ки барои ҳалли онҳо анҷом додани чунин корҳои зерин мувофиқи мақсад аст:

- бо дар назар доштани иқтисодии молиявӣ ва сарчашмаҳои воқеии молиявии мавҷуда тибқи қонунгузорӣ таҳия намудани барномаҳои мақсаднок;

- тақмили низоми назорати молиявии давлатӣ, аз ҷумла, аудити дохилӣ ва беруна;

- ҷорӣ намудани низоми самараноки мониторинги молиявӣ дар соҳаҳои тандурустӣ ва маориф;

- таҳияи низоми ҷалб ва истифодаи дороиҳои ғайридавлатӣ (ташкilotӣ ва молиявӣ) дар раванди ҳифзи иҷтимоӣ;

- тақмили механизми дастгирии молиявии бахши хусусӣ;

- инкишофи бозори аввалияи қарздиҳӣ барои манзил, аз ҷумла, тавассути ҷорӣ намудани стандартҳои қарздиҳӣ барои манзил;

- тезонидани раванди пешниҳоди ҳисоботи молиявии электронӣ аз ҷониби субъектони хоҷагидорӣ;

- тақмили қонунгузори соҳаи молиявӣ бо дар назар доштани ташаккули рушди иҷтимоӣю иқтисодии давлат ва таҷрибаи пешқадами ҷаҳонӣ;

- мусоидат ба ташаккули мақсадноки пасандозҳо аз тарафи аҳоли бо мақсади хариди манзил, аз ҷумла, бо ёрии кооперативҳои сохтмонӣ ва амонатгузорӣ.

Хусусияти хоси инкишофи қонунгузори молия дар даврони соҳибистиклолии кишвар дар он ифода мегардад, ки дар ин давра ҷиҳати рушди муносибатҳои молиявӣ, тақмили ин низом, ислоҳоти идоракунии давлатии молияи давлатӣ дар баробари санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, инчунин як қатор стратегияву ҳуҷҷатҳои давлатӣ қабул гардид. Вобаста ба муносибатҳои молиявӣ аз солҳои аввали Истиклолияти давлатӣ стратегияҳои давлатӣ қабул гардид ва соҳаи молияи кишвар дар партави онҳо рушд намуда истодааст.

Ҳамин тавр, қонунгузори молия ин маҷмӯи санадҳои қонунгузорӣ ва санадҳои меъёрии зерқонуние мебошад, ки муносибатҳои вобаста ба ташкил, тақсим ва истифодаи маблағҳои буҷетӣ ва ғайрибуҷетии давлатро ба танзим мебарорад. Таҳлили рушди қонунгузорӣ оид ба молия аз он шаҳодат медиҳад, ки дар давраи истиқлолият қонунгузори молиявӣ дар сатҳи фаъоли рушди худ қарор дошта, барои зиёдшавии маблағҳои буҷети давлатӣ ва дар ин замина, таъмин намудани иҷрои ҳадафҳои иҷтимоию иқтисодии кишвар заминаи устувор гузошта истодааст.

Ҳамзамон, хусусияти хоси инкишофи қонунгузори молия дар замони Истиқлолияти давлатӣ дар он зоҳир мегардад, ки ислоҳоти молияи давлатӣ дар асоси стратегияҳо ва барномаҳои давлатӣ сурат гирифта истодааст, ки ба рушди босуботи қонунгузори соҳа мусоидат менамояд. Дар ин замина, зарур аст, ки қонунгузори молия пайваста бо дарназардошти самтҳо ва вазифаҳои дар ин ҳуҷҷатҳои давлатӣ пешбинишуда тақмил дода шуда, ҷиҳати ноил шудан ба мақсадҳои дар онҳо дарҷшуда имконият фароҳам оварда шавад. Махсусан, қонунгузори молияи кишвар бояд дар партави самтҳои афзалиятноки тақмили қонунгузори молия, ки дар Стратегияи миллии рушди ҚТ барои давраи то соли 2030 пешбинӣ шудаанд, рушд намояд.

2.2. Рушди қонунгузори молиявӣ оид ба назорат ва идоракунии давлатии соҳаи молия

Назорати давлатии молиявӣ асоси сиёсати молиявии давлатро ташкил медиҳад. Назорати молиявӣ категорияи мураккаб ва бисёрҷабҳа мебошад. Вай шартӣ ҳатмии таъмини муътадили молияи давлат буда, бевосита аз устувории коркарди низоми назорати давлатии молиявӣ вобаста аст, яъне аз ташкил ва фаъолияти мақомоти гуногуни назорат барои истифода бурдани захираҳои молиявии давлат иборат мебошад.

Дар ҚТ мисли дигар давлатҳо назорати молиявӣ ба самаранок идора кардани молияи давлатӣ таъсири муайян мерасонад. Дар баробари ин, дар

чараёни баамалбарории он мавҷудияти қонунгузорие мебошад, ки фаъолиятро оид ба амалисозии назорати молиявӣ ба танзим мебарорад.

Бухрони ҷаҳонии молиявии иқтисодие, ки дар охири соли 2014 ба вучуд омад, нишон дод, ки механизми идоракунии молиявӣ дар ҚТ ислоҳоти ҷиддиро металабад.

Назорати давлатии молиявӣ ва ба танзимдарории ҳуқуқии муносибатҳои молиявӣ дар ҳамаи соҳаҳо аз ҷониби давлатҳои тараққикарда дар ҳамон ҳадде истифода бурда мешавад, ки ҷӣ тавр вазифаҳои сиёсӣ ва иқтисодиро ҳал мекунанд. Назорати давлатии молиявӣ дар низоми таъмини амнияти иқтисодӣ, пеш аз ҳама барои таъмини кам кардани равандҳои манфии иқтисодие, ки бо ҳуқуқвайронкунӣ дар соҳаи молияи давлатӣ алоқаманд аст, эътироф шудааст. Бо мақсади бештар самаранок, қонунан ва илман асоснок кардани хароҷоти захираҳои молиявӣ давлат бояд механизми аниқи назорат аз болои онҳоро таҳия кунад. Бе назорати дахлдор қафолат додани қонунан ва мақсаднокии хароҷоти молияи давлатӣ номумкин аст.

Ҳангоми ташкили назорати давлатии молиявӣ аҳамияти хосро масъалаи батанзимдарории ҳуқуқӣ мебарорад. Батанзимдарории ҳуқуқии муносибатҳо дар соҳаи назорати молиявӣ ҷиҳати ба тартиб даровардани муносибатҳои ҷамъиятӣ, ки дар чараёни фаъолияти ҳокимияти давлатӣ оид ба амалисозии назорати давлатии молиявӣ ба вучуд меоянд, равона шудааст. Асоси ҳуқуқии дахлдор ин аз ҳисоби амалияи байналмилалӣ ва стандарти байналмилалӣ қабул шудааст, ки яке аз фактҳои асосӣ буда, ба самаранокии амалисозии назорати давлатии молиявӣ таъсир мерасонад.

Бо ин мақсад, таҳлилу баррасии навгониҳои қонунгузорӣ дар бораи назорати давлатии молиявӣ яке аз мавзӯҳои мубрами замони имрӯза ба ҳисоб меравад.

Аз ин рӯ, давлату ҳукумат нисбат ба танзими ҳуқуқии он тавачҷуҳи хоса зоҳир намуда, муносибатҳои мазкурро дар доираи қонуни алоҳида пешбинӣ намудааст. Санади асосие, ки дар танзими муносибатҳои молиявии давлат нақши муҳим дорад, ин Қонуни ҚТ «Дар бораи назорати давлатии молиявӣ дар ҚТ» мебошад, ки соли 2002, №66 қабул шудааст. Қонуни мазкур аз 25

модда иборат буда, дар он вазифаҳои назорати давлатии молиявӣ, принципҳои амалӣ намудани он, мақоми назорати давлатии молиявӣ, намудҳои фаъолияти назорати давлатии молиявӣ, ҳамкорӣ бо дигар мақомоти назорати ҚТ, ҳуқуқи ваколатҳои кормандон ва ғ., дарҷ гардидаанд¹⁶¹.

Санади асосии танзими назорати давлатии молиявӣ ин Қонуни ҚТ «Дар бораи назорати давлатии молиявӣ дар ҚТ» мебошад. Бояд қайд намуд, ки Қонуни мазкур ҳамчун санади танзимкунандаи муносибатҳои назорати давлатии молиявӣ муносибатҳои ҷамъиятиро оид ба назорати давлатии молиявӣ, мақсад, вазифаҳои назорати давлатии молиявӣ, принципҳои амалӣ намудани он, мақоми назорати давлатии молиявӣ, намудҳои фаъолияти назорати давлатии молиявӣ, ҳамкорӣ бо дигар мақомоти назорати ҚТ, ҳуқуқ ва ваколатҳои кормандон ва амалӣ гардонидани фаъолияти дигари ба он алоқамандро танзим менамояд.

Аз ҷумла, вазифаҳои назорати давлатии молиявӣ, принципҳои назорати давлатии молиявӣ, мақоми назорати давлатии молиявӣ, намудҳои фаъолияти назорати давлатии молиявӣ, ташкил ва банақшагирии фаъолияти назоратӣ, ваколатҳои мақомоти назоратӣ, тафтиши гурӯҳҳои кории маҷмӯӣ, санҷишҳои мавзӯӣ, тафтиши иҷроӣ бучети давлатӣ ва истифодаи фондҳои давлатӣ, назорати вазъи қарзи давлатии дохилӣ ва хориҷии ҚТ, назорати фаъолияти сармоягузорӣ, назорат дар соҳаи фаъолияти бонкӣ, ҳамкорӣ бо дигар мақомоти назоратӣ, ҳуқуқ ва масъулияти кормандони мақоми назорат, робитаҳои байналмилалӣ ва ғ., ки дар доираи қонуни мазкур пешбинӣ гардидааст, амалӣ гардонида мешавад.

Дар баробари Қонуни мазкур, инчунин як қатор санадҳои меъёрии ҳуқуқие вучуд доранд, ки ба танзими муносибатҳои назорати давлатии молиявӣ алоқамандӣ доранд, аз ҷумла: Қонуни ҚТ «Дар бораи идоракунии молиявӣ ва назорати дохилӣ дар бахши давлатӣ» аз 21 июли соли 2010,

---

¹⁶¹ Тафсири Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи назорати давлатии молиявӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» // Зери таҳрири муовини якуми директори Маркази миллии қонунгузори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент Баҳриддинзода С.Э. – Душанбе, 2019. – С. 23.

№626¹⁶²; Қонуни ҚТ «Дар бораи Агентии назорати давлатии молиявӣ ва мубориза бо коррупсияи ҚТ» аз 20 марти соли 2008, №374¹⁶³; Қонуни ҚТ «Дар бораи молияи давлатии ҚТ» аз 28 июни соли 2011, №723¹⁶⁴; Қонуни ҚТ «Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ» аз 25 марти соли 2011, №702¹⁶⁵; Кодекси андози ҚТ аз 23 декабри соли 2021, №№1844¹⁶⁶, Кодекси гумруки ҚТ аз 3 декабри соли 2004, №62¹⁶⁷ ва ғ.

Қисми чудонашавандаи низоми қонунгузории назорати давлатии молиявиро санадҳои зерқонунии мақомоти ҳокимияти давлатӣ ташкил медиҳанд. Бо мақсади босамар татбиқ намудани меъёрҳои алоҳидаи Қонуни ҚТ «Дар бораи назорати давлатии молиявӣ дар ҚТ», қарорҳои Ҳукумати ҚТ, фармонҳои Президенти ҚТ, қарорҳои Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии ҚТ, санадҳои зерқонунии Вазорати молияи ҚТ, Агентии назорати давлатии молиявӣ ва мубориза бо коррупсияи ҚТ, Палатаи ҳисоби ҚТ, Бонки миллии Тоҷикистон, Хадамоти гумруки назди Ҳукумати ҚТ ва Кумитаи андози назди Ҳукумати ҚТ қабул карда шудаанд, ки барои ба танзим даровардани назорати молиявӣ мусоидат менамоянд.

Дар ин ҷо метавон якҷанд қарорҳои Ҳукумати ҚТ-ро номбар намуд, ки дар соҳаи мазкур қабул гардидаанд, аз ҷумла: қарори Ҳукумати ҚТ аз 3 марти соли 2007, №87 «Дар бораи Стратегияи рушди назорати давлатии молиявии дохилӣ дар ҚТ», қарори Ҳукумати ҚТ аз 30 июни соли 2007, №330 «Дар бораи вазъи истифодаи маблағҳои бучетӣ ва натиҷаҳои тафтиш ва

---

¹⁶² Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи идоракунии молиявӣ ва назорати дохилӣ дар бахши давлатӣ» аз 21 июли соли 2010. – №626 // Маҳзани мутамааркази иттилоотии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шақли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 21.09.2021).

¹⁶³ Аҳбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2008. – №3. – Мод.193; 2009. – № 5. – Мод.323; 2010. – №3. – Мод.154; 2011. – №6. – Мод. 459; 2013. – №7. – Мод. 517; 2014. – №11. – Мод. 645; 2016. – №3. – Мод. 137; Қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 24.02.2017, – №1387; аз 24.02.2017. – №1388; аз 24.02.2017. – №1389; аз 30.05.2017. – №1441.

¹⁶⁴ Аҳбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2011. – №6. – Мод. 436; 2013. – №3. – Мод. 189. – №11. – Мод. 784; Қонуни ҚТ аз 14.05.2016. – №1316.

¹⁶⁵ Аҳбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2011. – №3. – Мод. 169; 2014. – №3. – Мод. 149; Қонуни ҚТ аз 24.02.2017. – №1400.

¹⁶⁶ Аҳбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2021. – №12. – қ. 1. – Мод. 681; Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 18.03.2022. – №1867.

¹⁶⁷ Аҳбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2004. – №12. – қ. 2. – Мод. 703. – Мод. 704; 2006. – №3. – Мод. 159; 2007. – №7. – Мод. 681; 2008. – №6. – Мод. 459. – №10. – Мод. 818; 2011. – №3. – Мод. 160. – №6. – Мод. 458; 2012. – №4. – Мод. 250. – №7. – Мод. 695. – Мод. 724. – №8. – Мод. 818. – №12. – Қ. 1. – Мод. 1000; 2013. – №12. – Мод. 879; 2015. – №3. – Мод. 211; 2016. – №3. – Мод. 151. – №7. – Мод. 625. – №11. – Мод. 882; Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30.05.2017. – №1421; аз 30.05.2017. – №1422.

санчишҳои Агентии назорати давлатии молиявӣ ва мубориза бо коррупсияи ҚТ дар панҷ моҳи аввали соли 2007», қарори Ҳукумати ҚТ аз 23 майи соли 1996, №210 «Дар бораи барҳам додани мақомоти соҳавии назорати молиявӣ», қарори Ҳукумати ҚТ аз 25 январи соли 2018, №37 «Дар бораи лоиҳаи Созишнома байни Агентии назорати давлатии молиявӣ ва мубориза бо коррупсияи ҚТ ва Хадамоти давлатии мубориза бо ҷиноятҳои иқтисодии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Қазоқистон» (Полиси молиявӣ) оид ба ҳамкорӣ дар мубориза бо ҷиноятҳои молиявӣ ва иқтисодӣ ва ба инҳо монанд.

Рушди қонунгузории молиявӣ оид ба идоракунии давлатии соҳаи молия. Бо мақсади амалӣ намудани назорати давлатии молиявӣ аз тарафи Президенти ҚТ мақомоти назорати давлатии молиявӣ таъсис дода шудааст, ки он мақоми асосии назорати давлатии молиявӣ дар ҚТ буда, дар назди Президенти ҚТ ҳисоботдиҳанда мебошад.

Назорати молиявиро бевосита мақомоти давлатӣ ташкил менамояд, ки мувофиқи ҳолати ҳуқуқӣ ба онҳо ваколати гузаронидани тафтишу санҷиш ва назорати молиявӣ вобаста гардидааст. Дар ҚТ чунин мақомот ин Палатаи ҳисоби ҚТ ва Агентии назорати давлатии молиявӣ ва мубориза бо коррупсияи ҚТ мебошанд. Инчунин, дар баробари мақомоти мазкур Вазорати молияи ҚТ, Ҳазинадории марказӣ, мақомоти молиявии ҳокимияти маҳаллӣ, соҳибмулкони асосӣ ва моликони дигар назорати молиявиро дар доираи ваколати худ мегузаронанд.

Қобили зикр аст, ки назорати молиявиро дар ҷумҳурӣ бевосита мақомоти дахлдор пеш мебарад, ки ин Палатаи ҳисоби ҚТ буда, тибқи фармони Президенти ҚТ аз 12 декабри соли 2011, №1173 таъсис дода шудааст. Вале бояд қайд намуд, ки пеш аз ташкил ёфтани Палатаи ҳисоб, вазифаҳои онро дар соҳаи назорати давлатии молиявӣ собиқ Кумитаи назорати давлатии молиявии ҚТ иҷро мекард.

Палатаи ҳисоби ҚТ тибқи талаботи қонунгузорӣ мақоми олии назорати молиявии ҚТ мебошад, ки аудити мустақили берунаро оид ба баҳодихӣ ба иҷрои бучети давлатӣ анҷом дода, ҷиҳати такмили он пешниҳод омода

месозад. Ваколати Палатаи ҳисоб вобаста ба гузаронидани аудити мустақили беруна ба тамоми шохаҳои ҳокимияти давлатии ҶТ амалӣ мегардад. Фаъолияти Палатаи ҳисоб ба Конститутсияи ҶТ, Қонуни ҶТ «Дар бораи палатаи ҳисоби ҶТ» ва дигар санадҳои қонунгузори ҶТ асос меёбад.

Мақсад ва вазифаҳои Палатаи ҳисоби ҶТ тибқи талаботи м. 5 Қонуни ҶТ «Дар бораи палатаи ҳисоби ҶТ» аз инҳо иборат мебошад:

– бо тартиби муқарраргардида оид ба лоиҳаи буҷети давлатӣ ва иҷрои он хулоса пешниҳод менамояд;

– бо мақсади пешниҳоди маълумоти беғаразона ба Президенти ҶТ ва Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии ҶТ барои мусоидат ба назорати истифодабарии маблағҳои гирифташуда ва харҷгардидаи буҷети давлатӣ ва идоракунии зарурии захираҳои давлатӣ аз ҷониби Ҳукумати ҶТ санҷишҳо мегузаронад.

Дар баробари ин, аудити аз ҷониби Палатаи ҳисоб гузаронидашаванда сохторҳо ва намудҳои фаъолияти зеринро дар бар мегирад:

– тамоми мақомоте, ки аз буҷети давлатӣ маблағгузорӣ карда мешаванд, аз ҷумла, сохторҳои, ки қисман ё пурра дар ҳисоби хоҷагӣ қарор доранд;

– тамоми ташкилотҳои, ки дар онҳо ҳиссаи сармояи давлат ба таври назоратӣ маҳсуб меёбад;

– Бонки миллии Тоҷикистон ва дигар бонкҳои давлатии ҶТ;

– фондҳои ғайрибуҷетӣ ва барномаҳои мақсадноки умумидавлатӣ;

– Агентии давлатии суғуртаи иҷтимоӣ ва нафақа;

– ташкилотҳо бо шаклҳои гуногуки моликият, ки ба онҳо маблағҳои буҷетӣ дар намуди кӯмаки молиявӣ (дар асоси бебозгашт) ҷудо мегарданд;

– амалӣ намудани созишномаҳои байниҳукуматӣ, ки оқибатҳои молиявӣ ва оқибатҳои дигари хоҷагӣ доранд;

– хусусигардонии моликияти давлатӣ, аз ҷумла, иҷрои шартномаҳои хусусигардонии бо давлат басташуда аз ҷониби соҳибони нав;

– идоракунии ва истифодабарии захираҳои табиӣи ҶТ, аз ҷумла, татбиқи созишномаҳо оид ба тақсимои маҳсулот;

– истифодабарии кӯмакҳо ва хизматрасонии маблағҳои қарз ва захираҳои давлатӣ бо асъори хориҷӣ аз ҷониби Ҳукумати ҚТ;

– воридоти маблағҳо ба буҷети давлатӣ аз сарчашмаҳои хориҷии сармоягузорӣ ва мувофиқи мақсад сарф кардани онҳо.

Ҳамзамон, қайд намудан зарур аст, ки мақсадҳои асосии аудите, ки Палатаи ҳисоб мегузаронад, аз инҳо иборат мебошанд:

– арзёбии эътимоднокии низоми идоракунии молиявӣ, инчунин саҳеҳии ҳисоботи молиявӣ, ки сохтори дахлдор омода намудааст (аудити молиявӣ);

– арзёбии комёбшавӣ ба иҷрои вазифаҳои дар назди ташкилот ё ягон сохтори он гузошташуда (аудити самаранокӣ);

– арзёбии сарфакорӣ ва мақсаднокии истифодабарии маблағҳои буҷетие, ки ба сохтори дахлдор ҷудо карда шудаанд (аудити натиҷанокӣ).

Кормандони Палатаи ҳисоб дар фаъолияти худ мустақил буда, дар фаъолияти худ принципҳои зеринро амалӣ менамоянд: қонуният, мустақилият, беғаразӣ, саҳеҳӣ, покқивчдонӣ, ошкорбаёнӣ то андозае, ки ба талаботи қонунгузори ҚТ муҳолифат надошта бошад, риояи стандартҳои касбӣ ва риояи принсипи коллегиялӣ.

Масъалаи пешниҳоди ҳисобот яке аз вазифаҳои Палатаи ҳисоб буда, он дар доираи талаботи қонунгузорӣ ба Президенти ҚТ ва Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии ҚТ ҳуҷуси аудиториро оид ба ҳисоботи солони Ҳукумати ҚТ дар бораи иҷрои буҷети давлатӣ барои соли гузашта пешниҳод менамояд. Ҳуҷуси Палатаи ҳисоб бояд аз ҷамъбастиҳои зерин иборат бошад:

– иҷрои буҷети давлатӣ дар асоси қонун, сарфакорӣ ва самаранокӣ;

– ба мақсад мувофиқ будан ва самарани иқтисодии пешбинишудаи тағйирот дар андозаи қарзи давлатии дохилӣ ва хориҷӣ;

– оқибатҳои пешбинишавандаи кафолати қарзҳои аз ҷониби Ҳукумати ҚТ пешниҳодшуда;

– саҳеҳии баҳисобгирӣ ва ҳисоботи молиявии ташкилотҳое, ки маблағҳои буҷети давлатиро харҷ менамоянд.

Тибқи талаботи қонунгузорӣ Палатаи ҳисоб ба Президенти ҶТ ва Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии ҶТ на дертар аз охири семоҳаи аввали соли молиявӣ навбатӣ ҳисобот оид ба иҷрои буҷети Палатаи ҳисобро пешниҳод менамояд¹⁶⁸.

Дар баробари ин, бо мақсади вусъат бахшидани низоми мубориза бар зидди ҳуқуқвайронкуниҳо ва ҷиноятҳои хусусияти коррупсионидошта, бартараф намудани такроркунии функция ва ваколатҳои мақомоти идоракунии давлатӣ, таъмини шаффофият ва такмили фаъолияти назоратӣ санҷиши таҳлилӣ тибқи фармони Президенти ҶТ аз 10 январи соли 2007, №143 Агентии назорати давлатии молиявӣ ва мубориза ба коррупсияи ҶТ таъсис дода шуд.

Агентии назорати давлатии молиявӣ ва мубориза ба коррупсияи ҶТ мақомоти ваколатдори назорати давлатии ҳифзи ҳуқуқ буда, назорати давлатии молиявиро оид ба истифодаи самарабахши маблағҳои давлатӣ ва молу мулки давлатӣ барои таъмини амнияти иқтисодии давлат бо роҳи огоҳисозӣ, пешгирӣ, ошкорсозӣ, рафъи ҳуқуқвайронкунҳои коррупсионӣ, фošнамоӣ, таҳқиқ ва тафтиши пешакии ҷиноятҳои коррупсионӣ, иқтисодии хусусиятҳои коррупсионидошта, ҷиноятҳои ба андоз алоқаманд, инчунин дигар вазифаҳоеро, ки Қонуни ҶТ «Дар бораи Агентии назорати давлатии молиявӣ ва мубориза ба коррупсияи ҶТ» аз 20 марти соли 2008, №374 қабул гардидааст ва дигар санадҳои меъёрию ҳуқуқии ҶТ пешбинӣ кардаанд, иҷро менамояд¹⁶⁹.

Агентӣ дар фаъолияти худ танҳо ба Президенти ҶТ тобеъ ва ҳисоботдиҳанда буда, ба Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии ҶТ оид ба санҷишҳои молиявӣ ҳисобот пешниҳод менамояд.

Вазифаҳо ва самтҳои асосии фаъолияти Агентӣ аз инҳо иборат мебошад:

---

¹⁶⁸ Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2011. – №6. – Мод. 460; Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30.05.2017. – №1425; аз 30.05.2017. – №1426. – Мод.30.

¹⁶⁹ Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2008. – № 3. – Мод.193; 2009. – № 5. – Мод.323; 2010. – №3. – Мод.154; 2011. – №6. –Мод. 459; 2013. – №7. – Мод. 517; 2014. – №11. – Мод. 645; 2016. – №3. – Мод. 137; Қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 24.02.2017. – №1387; аз 24.02.2017. – №1388; аз 24.02.2017. – №1389; аз 30.05.2017. – №1441.

– иштирок дар амалисозии сиёсати давлатӣ дар соҳаи мубориза бо коррупсия;

– дар доираи ваколатҳои худ таъмин намудани ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд, амнияти иқтисодии давлат, ҳифзи ҳуқуқи манфиатҳои қонунии субъектҳои фаъолияти соҳибкорӣ, ҷамъият ва давлат;

– амалӣ намудани мубориза ба коррупсия дар тамоми шохаҳои ҳокимияти давлатӣ, мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва худидоракунии маҳаллӣ, ташкилотҳои ҷамъиятӣ, хизбҳои сиёсӣ, бонкҳо, корхонаҳо, муассисаҳо ва дигар ташкилотҳо сарфи назар аз шакли ташкилию ҳуқуқӣ;

– амалӣ намудани назорати давлатии молиявӣ дар тамоми шохаҳои ҳокимияти давлатӣ, мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва худидоракунии маҳаллӣ, корхонаю муассиса ва ташкилотҳои давлатӣ, инчунин дар дигар ҳолатҳои пешбининамуди қонунгузори ҚТ;

– гузаронидани чорабиниҳои оперативӣ-ҷустуҷӯӣ бо мақсади огоҳсозӣ, пешгирӣ, ошкорсозӣ, рафъ ва фošнамоии ҷиноятҳои коррупсионӣ, иқтисодии хусусияти коррупсионидошта ва ҷиноятҳои ба андоз алоқаманд, ҷустуҷӯи шахсоне, ки ин гуна ҷиноятҳоро содир мекунанд;

– гузаронидани таҳқиқ ва тафтиши пешакии ҷиноятҳои коррупсионӣ, иқтисодии хусусияти коррупсионидошта ва ҷиноятҳои ба андоз алоқаманд;

– дар доираи салоҳияти худ ҳамоҳангсозии фаъолияти мақомоти мубориза бар зидди коррупсия;

– амалисозии ҳамкориҳои байналмилалӣ оид ба масъалаҳои, ки ба ваколати Агентӣ мансубанд ва ғ¹⁷⁰.

Дар баробари ин, нақши Вазорати молияи ҚТ ҳамчун мақоми пешбарандаи сиёсати молиявии кишвар дар танзими муносибатҳои назорати молиявӣ назаррас мебошад. Вазорати молияи ҚТ назорати молиявиро аз болои рафти тартиб ва таҳияи лоиҳаи буҷети давлатӣ, қарзҳои давлатии

---

¹⁷⁰ Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2008. – №3. – Мод. 193; 2009. – №5. – Мод. 323; 2010. – №3. – Мод. 154; 2011. – №6. – Мод. 459; 2013. – №7. – Мод. 517; 2014. – №11. – Мод. 645; 2016. – №3. – Мод. 137; Қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 24.02.2017. – №1387; аз 24.02.2017. – №1388; аз 24.02.2017. – №1389; аз 30.05.2017. – №1441. – Мод. 3.

дохиливу берунаи ҶТ ва қарзҳои ваколатдодаи он, рафти тартиб ва таҳияи буҷети фондҳои мақсадноки давлатӣ, сармоягузориҳои давлативу хориҷӣ бо ҳамчоягии мақомоти дахлдор, назорати умумии банақшаگیرӣ ва иҷрои буҷети давлатӣ, ҳисобот оид ба даромадҳо, хароҷотҳо ва даромадҳои пулиро амалӣ мегардонад¹⁷¹.

Вазифаҳои Вазорати молияи ҶТ оид ба назорати молиявӣ аз тарафи Раёсати аудити дохилӣ ва назорати Вазорати молияи ҶТ иҷро карда мешавад. Раёсат хароҷотҳои ташкилотҳои буҷетиро бо мақсади истифодаи мақсадноки онҳо тафтиш менамояд. Асосан он ба сарраёсати хазинадории марказӣ хизмат менамояд, ки назорати минбаъдаи иловагиро ба истифдаи воқеии маблағҳои давлатӣ таъмин мекунад. Роҳбар нақшаи солони санҷишхоро, ки асоси фаъолияти раёсатро ташкил менамояд, таҳия намуда, нақшаҳои мутахассисонро, ки дар раёсатҳои молиявӣ кор мекунанд, тасдиқ менамояд. Ҳар семоҳа ҳисоботҳои ҷамъбастиро дар бораи натиҷаи санҷишҳо ба вазири молия пешниҳод мекунад.

Хазинадории марказӣ мақоми давлатӣ буда, ташкили назорати даромаду хароҷот ва иҷрои хазинавии Буҷети давлатии ҶТ-ро таъмин менамояд.

Хазинадорӣ воҳиди сохтори Вазорати молияи ҶТ ҳисобида мешавад. Иҷрои мунтазами хазинавии буҷети ҷумҳуриявӣ, буҷетҳои маҳаллӣ, пешбурду идора кардани суратҳисобҳои ягонаи хазинадорӣ ва суратҳисобҳои ягонаи маҳаллии хазинадориро назорат мебарад. Хазинадорӣ чунин ҳуқуқ дорад:

– тибқи зарурат фаъолияти банкҳоро вобаста ба амалиёти онҳо доир ба иҷрои даромаду хароҷоти буҷети ҷумҳуриявӣ ва буҷетҳои маҳаллӣ санҷад ва агар амалиёти шубҳаҳои (филиалҳои) банкҳо ба талаботи қонунгузориҳои ҶТ ҷавобгӯ набошанд, доир ба боздошти фаъолияти онҳо дар соҳаи

---

¹⁷¹ Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2011. – №6. – Мод. 436; 2013. – №3. – Мод. 189. – №11. – Мод. 784. – Мод. 30.

гузаронидани амалиёт бо маблағҳои бучетӣ ба Бонки миллии Тоҷикистон тавсия диҳад;

– вазъи баҳисобгирию ҳисобот, инчунин истифодаи мақсадноки маблағҳои ба муассисаҳои бучетӣ аз бучети давлатӣ ҷудошударо санҷад.

Ба ғайр аз он барои назорати воситаҳои аз тарафи бучет ҷудо кардашуда ва истифодабарии он дар ҳайати Хазинадорӣ марказӣ шӯбаи аудити дохила ташкил карда шудааст.

Мақсади ин шӯба аз он иборат аст, ки аз рӯи истифодабарии мақсадноки воситаҳои аз тарафи бучет ҷудокардашуда ва дуруст ташкил намудани ҳисобгирии онҳо, нишон додани амалиётҳои бавучудомада ҳисоботи онҳо дар қайдгирии истифодабарандагони ин воситаҳо мебошад.

Ҳукумати ҚТ дар доираи ваколатҳои худ иҷрои Конститутсия, дигар қонунҳо, фармонҳо ва амрҳои Президенти ҚТ, қарорҳои яқҷояи Маҷлиси миллий ва Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии ҚТ, қарорҳои Маҷлиси миллий ва Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии ҚТ, санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки ҚТ эътироф кардааст, таъмин намуда, аз ҷониби мақомоти идоракунии давлатӣ иҷро шудани онҳоро мунтазам назорат мекунад.

2.3. Самтҳои афзалиятноки рушди минбаъдаи қонунгузории молиявӣ дар шароити муосир

Бо мақсади аз байн бурдани такрори айнан як фаъолият ва беҳтар истифода бурдани имкониятҳо нисбати ду ва зиёда конвенсия ва созишномаҳои байналмилалӣ молиявӣ, ки Тоҷикистон эътироф кардааст барнома, концепсия, стратегия, дурнамо ва нақшаҳои амали ягона таҳия карда мешаванд. Таҳия ва тасдиқи барнома, концепсия, стратегия, дурнамо ва нақшаҳои амали давлатӣ дар соҳаи молия тибқи қонунгузории ҚТ амалӣ карда мешавад. Дар шароити кунунӣ масъалаҳои муҳими молиявӣ дар доираи стратегияҳои зерини миллий ҳал шуда истодаанд:

1) Стратегияи идоракунии молияи давлатӣ дар ҚТ барои солҳои 2009-2018;

2) Стратегияи идоракунии молияи давлатии ҚТ барои давраи то соли 2030;

3) Стратегияи миллии рушди ҚТ барои давраи то соли 2030.

Ҳадафи сиёсати молиявӣ, ки дар шароити муосир таҳия шудааст, ноил шудан ба сатҳи баланди зиндагии мардум дар асоси рушди иқтисодиёт, афзоиши ҳамаҷонибаи самаранокии истехсолоти ҷамъиятӣ мебошад. Самтгирии иҷтимоии стратегияи молиявӣ на танҳо дар ҷустуҷӯи имкониятҳои афзоиши захираҳои молиявӣ, ки ба баланд бардоштани некуаҳволии мардум нигаронида шудаанд, балки дар муносибати принсипан нав ба ҳадафи асосии сиёсати иқтисодӣ зоҳир мешавад.

Стратегияҳои нави молиявӣ бо дарназардошти шаклҳои гуногуни моликият, рушди муносибатҳои бозорӣ, фаъолияти пурраи бозори молҳо, қувваи корӣ ва сармоя таҳия шудаанд. Сиёсати молиявии марҳилаи кунунии рушд дар асоси талаботи стратегияҳои молиявӣ ва бо назардошти шароити ҳуқумрони иқтисодӣ таҳия шудаанд.

Ҳукумати ҚТ соли 2009 «Стратегияи идоракунии молияи давлатӣ барои солҳои 2009-2018»-ро тасдиқ намуд. Стратегияи мазкур асоси расонидани кӯмакҳои техникиро аз ҷониби шарикони рушд таъмин намуда, барои беҳтаршавии устувории молияи давлатӣ мусоидат кард.

Стратегияи идоракунии молияи давлатӣ вобаста ба соҳаҳои калидии вазифавӣ бо нақшаҳои амалиётӣ ва барномаҳои амалишавӣ, аз қабили банақшагирии буҷетӣ, иҷроиши хазинавӣ, баҳисобгирии муҳосибавӣ дар бахши давлатӣ, идоракунии қарзи давлатӣ, аудит, инчунин тақвияти иқтидор ва таълими кормандони бахши давлатӣ мукамал гардид.

Зикр намудан ба маврид аст, ки дар давраи амалишавии аввалин ду нақшаҳои сесолаи миёнамуҳлат (солҳои 2009-2015), ки дар ҷараёни онҳо як қатор иқдомҳои калидӣ оид ба ислоҳоти идоракунии молияи давлатӣ татбиқ

гардида, ба як қатор ислоҳот асос гузошта шуд. Ба дастовардҳои асосӣ инҳоро метавон шомил намуд:

1) қоида ва расмиёти банақшагирии миёнамуҳлати буҷетӣ таҳия ва ҷорӣ гардид;

2) низоми аудити дохилӣ ва назорати молиявӣ дар баҳши давлатӣ беҳтар шуд;

3) таснифоти идоравии буҷети ҷумҳуриявӣ ва маҳаллӣ таҳия ва ҷорӣ гардид;

4) таснифоти нави буҷетӣ ва нақшаи нави ягонаи ҳисобҳо, ки бо омили молияи давлатии соли 2001 мутобиқат мекунад, таҳия ва ҷорӣ шуд;

5) ҳисоби ягонаи хазинадорӣ буҷетҳои ҷумҳуриявӣ ва маҳаллӣ таъсис дода шуданд;

6) стандартҳои байналмилалӣ ҳисоботи молиявии баҳши давлатӣ (10 стандарт) марҳила ба марҳила ҷорӣ гардид;

7) мақомоти олии аудити берунӣ – Палатаи ҳисоби ҚТ таъсис дода шуд;

8) дар сохтори Вазорати молияи ҚТ раёсати таҳлили фаъолияти молиявӣ хоҷагидорӣ корхонаҳои азими давлатӣ, ки ба Ҳукумати ҚТ ва Маҷлиси намояндагон Маҷлиси Олии ҚТ ҳисоботи ҳарсолро оид ба хавфҳои фискалии корхонаҳои давлатӣ таҳия ва пешниҳод менамояд, таъсис дода шуд;

9) маркази коркарди маълумоти Вазорати молияи ҚТ таъсис дода шуд, инчунин азнавсозии пурраи инфрасохтори шабакавии Вазорати молияи ҚТ ва 73 мақомоти минтақавӣ молиявӣ он гузаронида шуд, ки ҷорӣ пурра ва фаъолияти низоми нави иттилоотӣ идоракунии молияи давлатӣ ва корҳои зиёди дигарро таъмин намуд.

Аз 186 ҷорабинӣ ду нақшаи амалиётӣ, 132 ҷорабинӣ (71 фоиз аз шумораи умумӣ) иҷро гардид, 33 ҷорабинӣ (18 фоиз) қисман иҷро шуд ва 21 ҷорабинӣ (11 фоиз) бе иҷроӣ боқӣ монд.

Нисбатан паст гардидани суръати ислоҳоти идоракунии молияи давлатӣ дар солҳои 2015-2018 дар муқоиса бо давраи қаблӣ, аз ҷумла, бо таъхири

амалишавии лоиҳаҳои кӯмакҳои техникӣ, ки аз ҷониби шарикони рушд ҳам маблағгузори мегардад, инчунин мушкилиҳо дар таъмини пайдарҳамии саҳеҳи унсурҳои калиди ислоҳот алоқамандӣ дорад. Ғайр аз ин, дар як қатор мавридҳо омили вобастагии ислоҳоти идоракунии молияи давлатӣ аз тағйирёбии вазъи умумӣ дар кишвар амалишаванда, ба монанди ислоҳоти идоракунии давлатӣ ва хизмати давлатӣ нақши асосӣ бозид.

Стратегияи идоракунии молияи давлатӣ дар ҚТ барои солҳои 2009-2018 бо фармони Президенти ҚТ аз 20 марти соли 2009, №639 тасдиқ гардидааст. Дар ин стратегия дарҷ гардида буд, ки Ҳукумати ҚТ барномаи комплекси ислоҳотро амалӣ менамояд. Дар доираи ин барномаи ислоҳот ба масъалаҳои идоракунии молияи давлатӣ диққати махсус дода мешавад. Идоракунии молияи давлатӣ дар се ҳуҷҷати асосии зерини стратегияи ҚТ, ки ҷанбаҳои муҳимтарини ислоҳоти кишварро муайян мекунанд, ҷои муҳимро ишғол менамояд:

- а) Стратегияи миллии рушд барои давраи то соли 2015;
- б) Стратегияи ислоҳоти сохти идоракунии давлатӣ барои солҳои 2006-2015;
- в) Стратегияи паст кардани сатҳи камбизоатӣ барои солҳои 2007-2009.

Дар «Стратегияи миллии рушди ҚТ барои давраи то соли 2030», ки бо қарори Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии ҚТ аз 1 декабри соли 2016, №636 қабул гардидааст, ба рушди баҳши молиявӣ аҳамияти хосса дода шудааст. Дар Стратегияи мазкур як қатор мушкилотҳои баҳши молиявӣ, самтҳои фаъолият ва натиҷаҳои ҷашмдошт дар соҳаи мазкур муқаррар гардидааст. Дар баробари ин, дар ҳуҷҷати муҳими стратегӣ бобати такмили қонунгузори баҳши молиявӣ низ як қатор тадбирҳо пешбинӣ гардидааст.

Аз ҷумла, дар он такмилдиҳии минбаъдаи заминаи меъёрии ҳуқуқии баҳши молиявӣ ҷиҳати баланд бардоштани шаффофият ва эътимодноӣ ба фаъолияти муассисаҳои молиявӣ, ҳуқуқҳои истифодабарандагони хизматрасониҳои молиявӣ, бахусус низоми бонкӣ, қабули санадҳои нави меъёрию ҳуқуқӣ оид ба ташкил ва ҷорӣ намудани низоми механизмҳои ҷуброн ҷиҳати рушди низоми нафақаи ҷамъшаванда дарҷ шудааст.

Дар ҚТ ба масъалаҳои беҳтар намудани таҳия ва баланд бардоштани самаранокии хароҷоти маблағҳои буҷетӣ аҳамияти зиёд дода мешавад. Бо фармони Президенти ҚТ аз 31 январи соли 2020, №1446 «Стратегияи идоракунии молияи давлатии ҚТ барои давраи то соли 2030» тасдиқ шудааст. Стратегияи идоракунии молияи давлатӣ барои давраи то соли 2030 давоми ислохотеро дар бар мегирад, ки аз лаҳзаи амалишавии Стратегияи қаблии идоракунии молияи давлатӣ барои солҳои 2009-2018 оғоз ёфта буд.

Стратегияи нав бо «Стратегияи миллии рушди ҚТ барои давраи то соли 2030» ба пуррагӣ мувофиқат мекунад. Ислоҳоти идоракунии молияи давлатӣ то дараҷаи муҳим дар барномаҳои ҷорӣ давлатӣ, ба монанди Барномаи қарзгирии берунаи давлатии ҚТ барои солҳои 2018-2020 (қарори Ҳукумати ҚТ аз 26 октябри соли 2017, №485), Консепсияи низоми таҳлили таъсири танзимкунӣ дар ҚТ (қарори Ҳукумати ҚТ аз 18 ноябри соли 2015, №673) ва Консепсияи идоракунии рушди маҳал дар ҚТ барои давраи то соли 2030 (фармони Президенти ҚТ аз 11 июли соли 2015, №522) инъикос ёфтааст.

Дар шароити ҳозира афзалиятҳои зерини ислоҳоти идоракунии молияи давлатӣ мавҷуд аст: 1) ноил шудан ба сатҳи муқоисашавандаи рушди иқтимоию иқтисодии кишварҳои дорои сатҳи миёнаи даромадноқӣ; 2) дастгирии рушди устувор ба воситаи диверсификатсия ва баланд бардоштани рақобатпазирии иқтисодиёти милли; 3) тавсеа ва таҳкими табақкаи миёна; 4) саноатикунонӣ.

Дар маҷмӯъ, аз давраи қабули Стратегияи идоракунии молияи давлатӣ барои солҳои 2009-2018 дар соҳаи баҳисобгирии муҳосибӣ, технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ, идоракунии қарзи давлатӣ, хазинадорӣ ва раванди банақшагирии буҷети давлатӣ пешравии назаррас ба даст оварда шуд. Беҳбудӣ дар идоракунии захираҳои инсонӣ, аудит, барномаи миёнамуҳлати хароҷоти давлатӣ ва иштироқи шахрвандон дар ҷараёни буҷетӣ дида мешавад. Новобаста аз ин ба Ҳукумати ҚТ лозим аст, ки барои идомаи ислоҳоти идоракунии молияи давлатӣ саъю талошҳои зиёд ба харҷ диҳад.

Баҳодиҳии хароҷоти давлатӣ ва ҳисоботи молиявӣ соли 2017 аз тарафи Вазорати молияи ҚТ бо мақсади дастрас намудани маълумот оид ба рафти иҷрои ислоҳот мувофиқи Стратегияи идоракунии молияи давлатӣ барои солҳои 2009-2018 ва мувофиқакунии тавсияҳо оид ба камбудихоӣ ҷойдошта, гузаронида шуд. Дар рафти баҳогузори маълумоти солҳои 2013-2016 истифода шуданд. Ғайр аз ин, баҳодиҳии гузаронидашуда имкон дод, ки натиҷаҳои ислоҳоти гузаронидашудаи даҳсолаи охир, яъне дар давоми солҳои 2007 ва 2017 муқоиса карда шаванд.

Тибқи ҳисоботи охирини баҳодиҳии хароҷоти давлатӣ ва ҳисоботи молиявӣ дар соли 2017 гузаронидашуда беҳдошти устувор ва батадриҷи қисми зиёди нишондиҳандаҳо нисбат ба баҳодиҳии қаблӣ дида мешавад. Самтҳои асосии ислоҳот, ки дар он беҳбудӣ дида мешавад, инҳо мебошанд:

- 1) маҷмӯӣ ва шаффофияти иттилооти буҷетӣ;
- 2) пешгӯӣ ва назорати иҷрои буҷети давлатӣ;
- 3) баҳисобгирии муҳосибӣ дар баҳши давлатӣ ва ҳисобот;
- 4) аудити берунӣ ва назорати иҷрои буҷети давлатӣ.

Баҳодиҳии хароҷоти давлатӣ ва ҳисоботи молиявӣ ин худ индекси эътирофшудаи байналмилалӣ мебошад, ки имкон медиҳад вазъи маҷмӯии татбиқи ислоҳоти идоракунии молияи давлатӣ дар кишварҳои гуногун баҳогузори карда шавад.

Дар таҷриба ба ҷаҳорҷӯбаи стратегии ислоҳоти идоракунии молияи давлатӣ, ки дар фасли 3 Стратегияи идоракунии молияи давлатии ҚТ барои давраи то соли 2030 нишон дода шудааст, дастовардҳои натиҷаҳои дарозмуҳлати ислоҳот нобаробар буданд. Дар умум, бинобар фарқияти кулли байни маблағгузори буҷетии тасдиқшуда ва воқеӣ интизоми фискалӣ тағйир наёфтааст. Илова ба ин, бинобар ҳамгирии нокифояи раванди банақшагирии хароҷоти асосӣ ва ҷорӣ буҷет дар тақсими стратегии захираҳои молиявӣ ягон дигаргунӣ ба амал наомад.

Дар истифодабарии самараноки захираҳо барои пешниҳоди хизматрасонӣ як қатор беҳбудихоӣ дида мешаванд, ки ин ба беҳдошти

вазифаҳои аудити дохилӣ ва беруна дар баҳши давлатӣ алоқаманд мебошанд. Вале рақобати заиф дар соҳаи хариди давлатӣ, инчунин набудани бучетикунони барномавӣ бораи истифодаи самараноки захираҳои молияи давлатӣ таъсири манфӣ расонид¹⁷².

Баҳодиҳии хароҷоти давлатӣ ва ҳисоботи молиявии соли 2017 гузаронида, як қатор самтҳои муҳими ислоҳотро нишон медиҳад, ки беҳдошти минбаъдaro тақозо менамояд. Самтҳои ислоҳот инҳоянд:

1) беҳдошти ҳисоботи давлатии молиявии муассисаи бучетӣ (аз он ҷумла, корхонаҳои давлатӣ);

2) банақшагирии бучети давлатӣ (то ҳол дар нишондиҳандаҳои нақшавӣ ва воқеии хароҷот, инчунин пешгӯии номукаммали даромадҳо, ки эътимодро ба бучети давлатӣ коста мегардонад, фарқият дида мешавад);

3) дастрасии оммавӣ ба маълумоти фискалӣ;

4) банақшагирии сармоягузори бучетӣ;

5) барномаи миёнамуҳлати хароҷоти давлатӣ;

6) аудити беруни.

Стратегияи идоракунии молияи давлатӣ барои давраи то соли 2030 давоми ислоҳотро дар бар мегирад, ки аз лаҳзаи амалишавии Стратегияи қаблии идоракунии молияи давлатӣ барои солҳои 2009-2018 оғоз ёфта буд. Стратегияи нав, ки бо фармони Президенти ҚТ аз 31 январи соли 2020, №1446 тасдиқ шудааст бо «Стратегияи миллии рушди ҚТ барои давраи то соли 2030» ба пуррагӣ мувофиқат мекунад.

Ислоҳоти идоракунии молияи давлатӣ то дараҷаи муҳим дар барномаҳои ҷорӣ давлатӣ, ба монанди Барномаи қарзгирии берунаи давлатии ҚТ барои солҳои 2018-2020 (қарори Ҳукумати ҚТ аз 26 октябри соли 2017, №485), Консепсияи низоми таҳлили таъсири танзимкунӣ дар ҚТ (қарори Ҳукумати ҚТ аз 18 ноябри соли 2015, №673) ва Консепсияи идоракунии рушди маҳал дар ҚТ барои давраи то соли 2030 (фармони Президенти ҚТ аз 11 июли соли 2015, №522) инъикос ёфтааст.

---

¹⁷² Ҳисоботи баҳодиҳии хароҷоти давлатӣ ва ҳисоботи молиявӣ дар соли 2017. – С. 13.

Стратегияи идоракунии молияи давлатӣ барои давраи то соли 2030 фарогирандаи он муносибатҳое мебошад, ки барои пешрафти низоми молиявии ҷумҳуриамон нигаронида шудаанд. Ба инҳо дохил мешаванд:

- 1) ҷаҳорҷӯбаи умумии стратегияи ислоҳот;
- 2) самтҳои асосии ислоҳот дар низоми идоракунии молияи давлатӣ барои 10 соли оянда, ки ба баҳодихии тафриқавии раванди амалишавии ислоҳот ва таҷрибаи гирифташуда асос ёфтааст;
- 3) пайдарапайӣ ва афзалияти унсурҳои асосии ислоҳот дар се марҳилаи амалишавӣ;
- 4) механизмҳои мушаххасу имконпазири амалишавӣ ва мониторинги стратегияи мазкур дар асоси нишондиҳандаҳои воқеӣ ва самаранокӣ;
- 5) идоракунии маҷмӯии хавфҳо.

Ҳадафҳои рушди идоракунии молиявии дар стратегия омада, бидуни гузаронидани ислоҳоти қонуғзорӣ ва қабули қонуну санадҳои нави қонунғзорӣ имконнопазир аст. Бо дарназардошти он ки ин ҳуҷҷати стратегӣ идоракунии молияи давлатиро дар тӯли 10 соли оянда пешбинӣ намудааст, зарурати такмили заминаҳои меъёрӣ-ҳуқуқии кишвар ва мутобиқгардони онҳо қарор дода шавад. Дар рафти татбиқи Стратегияи идоракунии молияи давлатӣ барои давраи то соли 2030 пешбинишуда, Ҳукумати ҚТ инчунин имкони таҳияи Кодекси бучети ҚТ-ро дида мебарояд.

Кодекси бучет метавонад барои бартараф намудани номувофиқатӣ дар санадҳои меъёрии ҳуқуқии амалкунанда ва инчунин дар ҷамъбаст намудани қонунҳо ва санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ дар соҳаи идоракунии молияи давлатӣ кӯмак расонад.

Ҳар як санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ барои мақсад ва вазифаҳои муайян қабул карда мешавад, стратегияи мазкур низ дорои якчанд вазифаҳои худ мебошад, ки онҳоро дар тӯли 10 соли оянда бояд амалӣ намояд:

- 1) пешравӣ ва ҳулосаҳое, ки аз ҷараёни амалишавии ислоҳоти идоракунии молияи давлатӣ дар солҳои қаблӣ ба миён омадааст, нишон медиҳад;

2) ислоҳоти идоракунии молияи давлатиро бо ҳадафҳои миллӣ ва афзалиятҳои рушди ҚТ мутобиқ мегардонад;

3) афзалиятнокӣ ва пайдарпайии ислоҳоти асосиро барои давраи то соли 2030 муайян менамояд;

4) вазорату идораҳо ва муассисаҳои калидии ҚТ, ки барои амалисозии чорабиниҳои стратегия масъуланд, муайян ва мавқеи онҳоро дар ин самт муқаррар менамояд;

5) воқифиятнокӣ оид ба алоқаи мустаҳками байни ислоҳоти идоракунии молияи давлатӣ ва афзалиятҳои рушдро баланд мебардорад;

6) нишондиҳандаҳои асосии самаранокиро (индикаторҳоро) барои муайян намудани андозаи пешравӣ дар чараёни тамоми марҳилаи амалишавӣ пешниҳод менамояд.

Вазифаи асосии Стратегияи идоракунии молияи давлатӣ барои давраи то соли 2030 пеш аз ҳама, аз муайян намудани самтҳои умумии ислоҳот дар соҳаи идоракунии молияи давлатӣ иборат мебошад, ки барои таъмини дастовардҳои мақсадҳои зерин равона гардидааст:

1) баланд бардоштани интизоми фискалӣ;

2) беҳтар намудани самаранокии тақсимооти захираҳои молиявӣ;

3) назорати доимӣ оид ба истифодабарии захираҳои молиявӣ ва хароҷоти мақсадноки воситаҳои пулии давлатӣ;

4) банақшагирии воқеии дурнамои (ояндабинии) захираҳои молиявӣ барои афзалиятҳои муайяншуда;

5) баланд бардоштани самаранокии амалиётӣ;

6) таъмини шаффофият ва тобеияти ҳисоботдиҳии маблағҳои давлатӣ.

Баҳши молиявии Тоҷикистон дар соли 2030 – низоми муосири босуръат афзоишбандаи муассисаҳои молиявии рақобатпазир, ки дорои қобилияти пешниҳод намудани хизматрасониҳо ва маҳсулоти мухталифи босифат ва инноватсионии молиявӣ ба истеъмолкунандагон мебошад ва шароитҳои мусоид барои рушди босуботи иқтисодиёти миллӣ фароҳам оварда, ба таъсири тақонҳои беруна устувор мебошад.

Ҳукумати ҚТ моҳи сентябри соли 2016 «Стратегияи миллии рушди ҚТ барои давраи то соли 2030»-ро қабул намуд, ки дар муддати 15 соли оянда амалӣ карда мешавад. Мутобиқи Стратегияи мазкур «ҳадафи дарозмуҳлати рушди ҚТ ин баланд бардоштани некуаҳволии аҳоли дар асоси таъмини рушди устувори иқтисодӣ мебошад», ки бояд амалӣ карда шавад.

Дар «Стратегияи миллии рушди ҚТ барои давраи то соли 2030» зарурати гузариш ба иқтисодиёти нисбатан маҷмӯӣ ва тағйирёбандаи дар асоси рушди бахши хусусӣ ва некуаҳволии дар умум пешбинишуда таъкид гардидааст. Президенти ҚТ дар паёми навбатии худ ба Маҷлиси Олии ҚТ аз 26 декабри соли 2018 таъкид намуданд, ки амалишавии Стратегияи миллии рушди ҚТ барои давраи то соли 2030 ба такмили низоми идоракунии давлатӣ, аз он ҷумла, идоракунии молияи давлатӣ асос ёфтааст.

Президенти ҚТ махсусан қайд намуданд, ки «Вазорати молия вазифадор карда мешавад, ки стратегияи идоракунии молияи давлатиро бо назардошти афзалиятҳои кишвар, иҷрои сифатноки қисми даромад ва хароҷоти буҷет, шаффофияти хароҷоти он, инчунин, пешниҳоди нақшаҳои дурнамои ислоҳоти он дар ин самтҳо татбиқ намояд».

Дар робита ба афзалиятҳои дар боло зикргардида Ҳукумати ҚТ дар Стратегияи миллии рушди ҚТ барои давраи то соли 2030 мушкилот (пешомадҳо) ва афзалиятҳои миллиро дар соҳаи идоракунии молияи давлатӣ муайян намудааст:¹⁷³

- 1) низоми идоракунии молияи давлатӣ такмил ёфта, низоми самарабахши банақшагирии буҷет ҷорӣ карда мешавад;
- 2) механизмҳои самараноки маъмурикунонии андоз татбиқ ва фаъолият мекунад;
- 3) унсурҳои ғайримуттамарказонии фискалӣ ҷорӣ карда мешаванд;
- 4) низоми назорати давлатии молиявӣ, ки аудити дохилӣ ва беруниро бо унсурҳои самаранокӣ ва таъсирбахшӣ ба ҳам мепайвандад, амал мекунад;

---

¹⁷³ Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, ки бо қарори Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 декабри соли 2016, №636 тасдиқ гардидааст // Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 15.10.2022).

5) шаффофият ва ҳисоботдиҳии корхонаҳои бузурги давлатӣ баланд бардошта шуд.

Ҳукумати ҚТ ба ислоҳоти идоракунии молияи давлатӣ бо мақсади ноил гардидан ба ҳадафҳои зерини дарозмуҳлати дар «Стратегияи миллии рушди ҚТ барои давраи то соли 2030» пешбинишуда, аҳамияти аввалиндараҷа медиҳад:

1) ноил шудан ба сатҳи муқоисашавандаи рушди иҷтимоию иқтисодии кишварҳои дорои сатҳи миёнаи даромаднокӣ;

2) дастгирии рушди устувор ба воситаи диверсификатсия ва баланд бардоштани рақобатпазирии иқтисодиёти миллӣ;

3) тавсеа ва таҳкими табақои миёна;

4) саноатикунонӣ.

«Стратегияи идоракунии молияи давлатӣ барои давраи то соли 2030» давоми ислоҳотеро дар бар мегирад, ки аз лаҳзаи амалишавии Стратегияи қаблии идоракунии молияи давлатӣ барои солҳои 2009-2018 оғоз ёфта буд. Стратегияи нав бо «Стратегияи миллии рушди ҚТ барои давраи то соли 2030» ба пуррагӣ мувофиқат мекунад. Ислоҳоти идоракунии молияи давлатӣ то дараҷаи муҳим дар барномаҳои ҷорӣ давлатӣ, ба монанди Барномаи қарзгирии берунаи давлатии ҚТ барои солҳои 2018-2020 (қарори Ҳукумати ҚТ аз 26 октябри соли 2017, №485), Консепсияи низоми таҳлили таъсири танзимкунӣ дар ҚТ (қарори Ҳукумати ҚТ аз 18 ноябри соли 2015, №673) ва Консепсияи идоракунии рушди маҳал дар ҚТ барои давраи то соли 2030 (фармони Президенти ҚТ аз 11 июли соли 2015, №522) инъикос ёфтааст.

Стратегияи миллии рушди ҚТ барои давраи то соли 2030 барои иҷрои мақсадҳои зерин равона карда шудааст:

1) зиёда аз 2 маротиба паст кардани сатҳи камбизоатӣ ва аз байн бурдани фақирӣ шадид;

2) 3 маротиба ва аз ин зиёд афзоиш додани Маҷмӯи маҳсулоти дохилии кишвар;

3) баланд бардоштани мавқеи ҷумҳурӣ дар Индекси рушди инсонии СММ ва «Пешбурди соҳибкорӣ»-и Бонки Умумичаҳонӣ;

4) ба таври назаррас баланд бардоштани харочоти ҳифзи иҷтимоии аҳоли;

5) то ба 50 фоиз расонидани ҳиссаи синфи миёнаи аҳоли.

Мушкилот ва афзалиятҳо дар соҳаи идоракунии молияи давлатӣ мутобиқи Стратегияи миллии рушди ҚТ барои давраи то соли 2030 инҳо ба шумор мераванд:

1) бахши молиявӣ ҳоло ҳамчун асоси маблағгузори иқтисодиёти миллии пурра ташаккул наёфтааст;

2) иқтидори сафарбаркунии пасандозҳо ва механизми табдилдиҳии онҳо ва қарзҳои бонкӣ ва сармоягузориҳои самаранок истифода намешавад;

3) сатҳи нокифояи воситаҳои ниҳодҳои молиявии амалкунанда (бонкҳо, ташкилотҳои хурди қарзӣ, ширкатҳои суғуртавӣ ва ғайра) боиси пешниҳоди номгуӣ маҳдуди хизматрасонии молиявӣ, хусусан хизматрасонии кӯтоҳмуҳлат гардида, ба талаботҳои бахши воқеӣ ҷиҳати азнавсозии иқтидори истеҳсоли онҳо мувофиқат намекунад;

4) сохтори номукаммали бахши молиявӣ ба назар мерасад, ки дар он бонкҳо бартарӣ дошта, бозори қоғазҳои қиматнок маҳдуд аст, сегменти тақрорӣ он, аз ҷумла, муомилоти қоғазҳои қиматноки ширкатҳо вуҷуд надорад;

5) воситаҳои таъмини маблағгузориҳои корхонаҳои бахши воқеии иқтисодиёт маҳдуд буда, диверсификатсияи он дар сатҳи паст қарор дорад;

6) сатҳи баланди долларизатсияи бахши молиявӣ боқӣ мемонад;

7) хангоми ҳисоббаробаркунӣ дар байни субъектҳои хоҷагидорӣ иқтисодиёт дараҷаи баланди истифодаи маблағҳои пули нақд бартарӣ дорад;

8) ҳассосияти бахш ба тағйирёбии қурби асъори ҷаҳонӣ дастрасиро ба захираҳои молиявии беруна маҳдуд месозад;

9) нобаробарии минтақавӣ дар робита бо дастрасии хизматрасониҳои молиявӣ эҳсос мегардад;

10) сатҳи баланди нархҳо ба хизматрасониҳои молиявӣ, аз ҷумла, фоизҳои баланд аз рӯи қарзҳо ба назар мерасад;

11) дараҷаи баланди хавфҳои хоси ғайолияти ниҳодҳои молиявӣ мавҷуданд;

12) сатҳи пасти идоракунии корпоративӣ ба назар мерасад.

Барои ташаккули бахши муосири молиявӣ ҳамчун низоми муассисаҳои молиявии рақобатпазир, ки дорои қобилияти пешниҳод намудани хизматрасониҳо ва маҳсулоти мухталифи босифат ва инноватсионии молиявӣ мебошад ва шароитҳои мусоид барои рушди босуботи иқтисодии миллӣ фароҳам оварда, ба таъсири тақонҳои беруна устувор аст, афзалиятҳои зерин ҷудо карда шудаанд:

1) баланд бардоштани иқтидор ва рақобатпазирии муассисаҳои молиявӣ ва рушди инфрасохтори бахши молиявӣ;

2) таъмини дастрасӣ ва диверсификатсияи воситаҳои маблағгузорию дарозмуҳлати бахши воқеии иқтисодӣ;

3) васеъ намудани рӯйхати маҳсулот ва хизматрасониҳои молиявӣ, ки дорои хусусияти инноватсионӣ мебошад;

4) пурзӯр намудани захираҳои кадрӣ муассисаҳои молиявӣ дар ҳамаи сатҳҳои низоми бонкӣ;

5) густариши ислоҳоти институтсионалӣ дар бахши молиявӣ;

6) тақвими додани механизми молиявӣ иқтисодии истифодаи идоракунии табиат ва ҳифзи муҳити зист.

Таҳлили стратегияҳои мазкур аз он шаҳодат медиҳад, ки нақши стратегияҳо дар ҳалли масъалаҳои молиявӣ назаррас буда, барои пешрафт ва инкишофи низоми молиявии кишвар саҳми арзанда доранд. Хусусиятҳои хоси инкишофи қонунгузорию молия дар замони Истиклолияти давлатӣ дар он ифода меёбад, ки ислоҳоти молияи давлатӣ дар асоси стратегияҳову барномаҳои давлатӣ сурат гирифта истодааст, ки ба рушди босуботи қонунгузорию соҳа мусоидат менамоянд. Дар ин замина, зарур аст, ки қонунгузорию молия пайваста бо дарназардошти самтҳо ва вазифаҳои дар ин

хуччатҳои давлатӣ пешбинишуда такмил дода шуда, ҷиҳати ноил шудан ба мақсадҳои дар онҳо дарҷшуда имконият фароҳам оварда шавад.

ХУЛОСА

Дар натиҷаи таҳқиқоти диссертатсионӣ хулосаҳои зерин пешниҳод карда мешаванд:

1. Андозҳо дар марҳилаҳои аввали инкишофи ҷомеаи инсонӣ, вақте ки иттиҳодияҳои қабилавӣ ба сохторҳои давлатӣ табдил меёбанд, шакл мегиранд. Онҳо хайрияҳои буданд, ки субъектҳо барои ҳифзи ҳаёт, озодӣ ва моликияти худ ба давлат меоданд. Ба сохти давлатӣ табдил ёфтани иттиҳодияҳои қабилавӣ марҳилаи муҳими пайдоиши андозҳо мебошад [4–М].

Аз ин рӯ, пайдоиши андозҳо дар ҳудуди имрӯзаи Тоҷикистон бояд ба пайдоиши аввалин сохторҳои давлатӣ дар ин ҳудудҳо нисбат дод. Таъкид кардан ба маврид аст, ки дар ҷамоаҳои то давлатӣ як навъ пардохтҳои ба андоз монанд арзи вучуд дошт. Аз сабаби он ки имрӯзҳо ба сифати яке аз нишонаҳои андоз субъекти андозситон – давлат муқаррар шудааст, пардохтҳои ҷамоаҳои то давлатиро андоз гуфтан душвор мебошад [4–М].

2. Таҷрибаи танзими муносибатҳои молиявӣ дар таърихи давлатдорӣ тоҷикон имкон медиҳад, ки нуктаи зеринро ба тарзи хулоса ва мукамалсозии қонунгузорӣ ва татбиқи сиёсати давлатӣ дар бахши занон тавсия намуд. Баъзе аз марҳилаҳои давлатдорӣ, махсусан марҳилаи ҳуқумронии Анӯшервон нишон медиҳад, ки дар он давра занон аз супоридани андоз ба таври пурра озод буданд. Баъди гузаштани асрҳо то кунун Анӯшервон чун подшоҳи одил шинохта шудааст [4–М].

Бинобар ин, пешниҳод менамоем, ки бо дарназардошти татбиқи сиёсати давлатӣ дар бахши занон, баланд бардоштани мавқеи занон дар ҷомеа, татбиқи адолати иҷтимоӣ ва ба назар гирифтани вазъи физиологии занон-модарон меъёри андоз аз даромади шахсони воқеӣ нисбати мардон ва занон таҷдиди назар карда шуда, тафриқагузорӣ шавад ва меъёри андози даромад нисбати занон кам карда шавад [1–М].

3. Маълум аст, ки дар ҳама самтҳо нисбати занон имтиёзҳои дахлдор чун қишри осебпазири ҷомеа, махсусан дар соҳаи таъмини нафақа, дар соҳаи меҳнатӣ ва ғ., ҷой дорад. Бо вучуди ин, барномаҳои муайяни давлатӣ ҷиҳати дастгирии давлатии соҳибкорӣ занон қабул гардидааст. Аммо нисбати

андозбандӣ дар робита ба занон дар соҳаи соҳибкорӣ, махсусан соҳибкорзаноне, ки тавассути патент кор ва фаъолият менамоянд ба инобат гирифта нашудааст. Тибқи қарори Ҳукумати ҚТ аз 3 августи соли 2013, №361 меъёри андоз нисбат ба соҳибкороне, ки фаъолияти соҳибкориро амалӣ мекунанд новобаста аз ҷинс як хел муқаррар шудааст.

Маълум аст, ки занон вобаста ба вазъи ҷисмонӣ физиологияи худ ҳар моҳ бемории одатӣ доранд ва дар ин давра фаъолияти кориҳои худро ҳам дар самти меҳнат ва ҳам дар самти фаъолияти соҳибкорӣ ба таври бояду шояд амалӣ карда наметавонанд. Ҳатто тибқи аҳодису оятҳои Қуръони карим занон-модарон дар давраи бемории одатии худ аз иҷрои рӯзаву намоз озод ҳастанд. Бинобар ин, пешниҳод менамоем, ки меъёри андози соҳибкорзанон, ки тавассути патент фаъолияти соҳибкориро шахсан амалӣ мекунанд, таҷдиди назар карда шуда, дар нисбат ба соҳибкормардон кам карда шавад [1–М].

4. Дар интиҳои таҳқиқи масоили танзими фаъолияти суғуртавӣ дар таърихи тоҷикон метавон чунин хулоса кард: Маблағҳое, ки ба фондҳои суғурта дар давраҳои қадим дар низоми давлатдорӣ тоҷикон ҷамъоварӣ мешуд, на танҳо барои ҳодисаҳои нохуш масраф мегардид, инчунин барои маросимҳои тӯй ва дигар маросими хурсандӣ шахсон ба ин маблағҳо ҳуқуқдошта, равона мегардиданд. Агар дар як вақт ин низом ба усул ва принципҳои кори низоми суғуртавии муосир мувофиқат накунад ва содда намояд ҳам, аз ҷониби дигар адолат дар тақсими маблағҳои ҷамъовардашуда бештар аён мегардад.

Дар замони муосир хоҳ ширкати суғуртаи хусусӣ, хоҳ давлатӣ танҳо ба зарари ба суғурташаванда расида диққат мекунанду ҳалос. Дар мавриди пеш наомадани зарари эҳтимолӣ маблағҳо ба фоидаи муассаса табдил меёбанд. Суғурта дар замони муосир ба объект ё масъалаи муайяне, ки вобаста ба он маблағи суғурта супорида шудааст, маҳдуд мегардад. Бинобар ин, хусусияти фарқкунандаи суғурта дар аҳди қадим, махсусан дар давраи Авесто, Сосониён ва давлатҳои баъдӣ тоҷикон он буд, ки шахси суғурташуда дар ҳама масоил аз фонди суғурта маблағ ҷиҳати рафти мушкилоти худ ба даст

оварда метавонист ва фондҳои суғурта на танҳо ба ҳодисаҳои нохуш, балки ба масоили дигар, аз қабилӣ тӯю маърака низ маблағгузорӣ мекарданд [4–М].

5. Қабул ва амали қонунгузорию суғуртаро таҳлил намуда, метавон онҳоро ба шаш гурӯҳ ҷудо намуд.

Гурӯҳи аввал – санадҳои меъёрии ҳуқуқие, ки аз ҷониби мақомоти марказии умумиттифоқии салоҳияти умумӣ ба тасвиб расидаанд. Масалан, Низомномаи Комиссариати Халқии Молияи ИҶШС, махсусан қисмате, ки ба суғуртаи давлатӣ тааллуқ дорад (б.б. «е», «з» м. 2; б. «л», м. 3, м. 13), қарори Шӯрои меҳнат ва мудофияи ИҶШС оид ба ҳисоботи омории сӯхтор (соли 1924, №16), қарори Шӯрои меҳнат ва мудофияи ИҶШС дар бораи нақшаи суғуртаи ҳатмии музди меҳнат дар шаҳрҳо барои солҳои 1924-1925 ва дар бораи суғуртаи ҳатмии музди меҳнат дар деҳот барои солҳои 1924-1925 (соли 1924 №12), қарори Шӯрои Комиссариати Халқии ИҶШС дар бораи суғуртакунии дар маҳалҳо ва деҳотҳо (с. 1924).

Гурӯҳи дуюм – санадҳои меъёрии ҳуқуқие, ки аз ҷониби мақомоти марказии салоҳияти умумии ҷумҳуриҳои иттифоқӣ ба тасвиб расидаанд.

Гурӯҳи сеюм – санадҳои меъёрии ҳуқуқие, ки аз ҷониби Комиссариати Халқии Молиявӣ ва дигар Комиссариатҳои Халқӣ қабул гардидаанд.

Гурӯҳи чаҳорум – санадҳои меъёрии ҳуқуқие, ки аз ҷониби мақоми ваколатдор, яъне «Госстрах» қабул гардидаанд. Ин ниҳод ягона мақома буд, ки фаъолияти суғуртавино бо таври монополия дар ҳудуди ИҶШС амалӣ мекард.

Гурӯҳи панҷум – санадҳои меъёрии ҳуқуқие, ки аз ҷониби мақомоти маҳаллӣ қабул гардидаанд.

Гурӯҳи шашум – санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ.

6. Ташаккули қонунгузорию молиявии ҶТ-ро дар замони шӯравӣ дар се қисмати асосӣ андоз, гумрук ва суғурта таҳқиқ намуда, раванди бавучудой ва ташаккули онро ба ду давра ҷудо намудан мумкин аст: давраи якум, аз соли 1924-1929, яъне даврае, ки Тоҷикистон ҳамчун ҶМШС дар ҳайати Ўзбекистон қарор дошт: давраи дуюм, аз соли 1929 то соли 1991, яъне даврае, ки Тоҷикистон ҳамчун ҶШС дар ҳайати ИҶШС баромад менамуд.

7. Қонунгузори молиявии Тоҷикистон марҳилаҳои гуногуни инкишофро паси сар намуда, дар замони соҳибистиклолии кишвар мукамал гардид. Бояд қайд намуд, ки дар ҚТ ба ислоҳоти соҳаи идоракунии молияи давлатӣ диққати аввалиндараҷа дода мешавад. Дар ташаккул ва рушди сохтори иқтисодии ҳар чомеаи муосир танзими давлатӣ, ки дар доираи сиёсати иқтисодӣ амалӣ мегардад, нақши пешбаранда ва муайянкунанда дорад. Низомии молиявии давлат яке аз механизмҳои нисбатан муҳиме мебошад, ки ба давлат имконияти амалӣ намудани танзими иқтисодӣ ва иҷтимоиро таъмин менамояд.

8. Даврони соҳибистиклолӣ марҳилаи фаъоли рушди қонунгузори молияи Тоҷикистон маҳсуб ёфта, ба рушди муносибатҳои иқтисодӣ ва бозоргонӣ мусоидат намуда истодааст. Ташаккули муносибатҳои иқтисодӣ ва ба вучуд омадани соҳаҳои нави рушди иқтисодӣ, пайдоиши самтҳои нави рушди стратегии кишвар (масалан, саноатикунони босуръати миллӣ) такмили муттасили қонунгузори молиявиро талаб менамояд. Такмили қонунгузори молиявӣ бо як қатор омилҳо, аз ҷумла, дигаргуниҳои фаъолияти молиявии давлат (хусусигардонӣ, дастгирии соҳибкорӣ, муқарраркунии рақами мушаххаси андозсупорӣ, ба вучуд омадани низомии устувори идоракунии молиявӣ ва ғ.) асос меёбад ва қабули қонунҳои нав ва умуман низомии қонунгузори молиявии ба талаботи объективии ҷамъият мутобиқро тақозо менамояд [З–М].

9. Санадҳои меъёрии ҳуқуқии солҳои охир қабулшуда асосан ба ислоҳоти идоракунии молиявии давлат дахл доранд. Аз ин рӯ, инкишофи қонунгузори молияро дар замони истиқлолият шартан ба давраҳои зерин ҷудо намудан мумкин аст:

1) солҳои 1991 то 1994, яъне солҳои аввали Истиқлолияти давлатӣ то қабули нахустин Конститутсияи ҚТ ва дигар қонунгузори соҳа. Гарчанде ки санадҳои меъёрии ҳуқуқии ин давра муносибатҳоро дар баҳши алоқаманд ба низомии молия ба танзим мебароварданд, маҳз онҳо заминаҳои ҳуқуқиро барои инкишофи соҳаи қонунгузори молия гузоштанд. Қабули Қонунҳои ҚТ «Дар бораи қоғазҳои қиматнок ва биржаҳои фондӣ» (с. 1992), «Дар бораи

фаъолияти иқтисодии хориҷии ҚТ» (с. 1993) ва ғ., ба ҳамин давра рост меоянд [3–М];

2) солҳои 1994-2002, ки дар ин давра Конститутсияи ҚТ қабул гардид ва он озодии фаъолияти иқтисодӣ ва соҳибкорӣ, кафолат ва ҳифзи ҳама гуна шаклҳои моликият, аз ҷумла моликияти хусусиро муқаррар намуд. Минбаъд, дар асоси муқарраротҳои Конститутсияи ҚТ як қатор қонунҳои дигар қабул гардиданд, ки барои танзими муносибатҳои молиявӣ саҳми назаррас гузоштанд [3–М].

Аз ҷумла, Қонунҳои ҚТ «Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор» (с. 1995), «Дар бораи тарифи гумрукӣ» (с. 1995), «Дар бораи омори давлатӣ» (с. 1997), «Дар бораи фаъолияти аудиторӣ» (с. 1998), «Дар бораи Палатаи савдои саноатии ҚТ» (с. 1998), «Дар бораи бонкҳо ва фаъолияти бонкӣ» (с. 1998), «Дар бораи баҳисобгирии бухгалтерӣ» (с. 1999), «Дар бораи танзими давлатии фаъолияти тичоратии хориҷӣ» (с. 1999), «Дар бораи қарзгирии давлатӣ ва қарзе, ки аз ҷониби давлат кафолат дода мешавад» (с. 1999) ва ғ. [3–М];

3) аз соли 2002 пас аз қабул гардидани аввалин Қонунҳои ҚТ «Дар бораи молияи давлатии ҚТ» (с. 2002) ва «Дар бораи назорати давлатии молиявӣ дар ҚТ» (с. 2002), ки барои беҳтар намудани вазъи молиявӣ, инкишоф додани идоракунии давлатии соҳаи молия ва мутобиқ намудан ба стандартҳои байналмилалӣ молиявӣ заминаи устувор гузоштанд.

10. Қонунгузори молия ин маҷмӯи санадҳои қонунгузорӣ ва санадҳои меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ мебошад, ки муносибатҳои вобаста ба ташкил, тақсим ва истифодаи маблағҳои буҷетӣ ва ғайрибуҷетии давлатро ба танзим мебарорад. Таҳлили рушди қонунгузорӣ оид ба молия аз он шаҳодат медиҳад, ки дар давраи истиқлолият қонунгузори молиявӣ дар сатҳи фаъоли рушди худ қарор дошта, барои зиёдшавии маблағҳои буҷети давлатӣ ва дар ин замина, таъмин намудани иҷрои ҳадафҳои иҷтимоӣ иқтисодии кишвар заминаи устувор гузошта истодааст [2–М].

11. Яке аз хусусияти хоси инкишофи қонунгузори молия дар замони Истиқлолияти давлатӣ дар он зоҳир мегардад, ки ислоҳоти молияи давлатӣ

дар асоси стратегияҳо ва барномаҳои давлатӣ сурат гирифта истодааст, ки ба рушди босуботи қонунгузори соҳа мусоидат менамояд. Дар ин замина, зарур аст, ки қонунгузори молия пайваста бо дарназардошти самтҳо ва вазифаҳои дар ин ҳуҷҷатҳои давлатӣ пешбинишуда такмил дода шуда, ҷиҳати ноил шудан ба мақсадҳои дар онҳо дарҷшуда имконият фароҳам оварда шавад. Махсусан қонунгузори молияи кишвар бояд дар партави самтҳои афзалиятноки такмили қонунгузори молия, ки дар Стратегияи миллии рушди ҚТ барои давраи то соли 2030 пешбинӣ шудаанд, рушд намояд [2–М].

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲКИҚОТ

1. Бо мақсади такмили Қонуни ҶТ «Дар бораи идоракунии молиявӣ ва назорати дохилӣ дар бахши давлатӣ» тақлифҳои зерин пешниҳод карда мешавад:

– муқаддимаи Қонун ба талаботи қисми дуюми м. 43 Қонуни ҶТ «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» аз 30 майи соли 2017, №1414 мутобиқ карда шавад. Зеро, дар он мақсад ва вазифаи Қонун инъикос карда нашудааст;

– дар м. 1 Қонуни мазкур мафҳуми «бахши давлатӣ» пешбинӣ карда шавад. Зеро, он яке аз мафҳумҳои асосии Қонуни мазкур ба ҳисоб меравад;

– аз м. 2 Қонуни мазкур калимаи дар қавсгаҳ «(Сарқонун)» хориҷ карда шавад. Зеро, бо даровардани тағйиру иловаҳо ба Конститутсияи ҶТ аз 22 майи соли 2016 калимаи мазкур хориҷ карда шудааст;

– дар сарҳати сеюми қ. 2, м. 4 калимаи «фармонҳо» ба калимаи «фармоишҳо» иваз карда шавад. Зеро, мутобиқи қисми дуюми м. 24 Қонуни ҶТ «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» вазоратҳо, мақомоти назди Президенти ҶТ, мақомоти назди Ҳукумати ҶТ санади меъёрии ҳуқуқиро дар шакли «фармоиш» қабул мекунанд;

– мафҳумҳои «ҳисоботи идоракунии», ки дар қ. 1, м. 5 ва «муҳити назоратӣ», ки дар қ. 1, м. 9 пешбинӣ шудаанд, дар м. 1 Қонуни мазкур, ки мафҳумҳои асосӣ ном дорад, пешбинӣ карда шаванд. Зеро мутобиқи м. 40 Қонуни ҶТ «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» мафҳумҳои дар матни санади меъёрии ҳуқуқӣ истифодашаванда бояд ба талаботи техникаи ҳуқуқэҷодкунии ҷавобгӯ бошанд [5–М].

2. Бо мақсади мутобиқ намудани Қонуни ҶТ «Дар бораи қарзгирии давлатӣ ва қарзе, ки аз ҷониби давлат кафолат дода мешавад» аз 11 декабри соли 1999, №886 ба Конститутсияи ҶТ пешниҳод карда мешавад, ки аз қ. 3, м. 5 калимаҳои «Мақомоти ҳокимияти давлатӣ (ҳукуматҳо) дар маҳалҳо» мувофиқан ба калимаҳои «Мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ» иваз карда шаванд ва мазмуни матни мазкур дар таҳрири зерин ифода карда

шавад: «Мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ҳуқуқ надорад қарзгирии давлатиро дар чи шакле набошад, амалӣ намояд» [5–М].

Ҳамин тариқ, бо мақсади такмили меъёри мазкур пешниҳод мегардад, ки номи м. 18 Қонуни мазкур ва қисми дуюми он дар таҳрири зерин ифода карда шаванд: «Моддаи 18. Назорат ва масъулият оид ба истифодаи маблағҳое, ки тибқи шартномаи (созишномаи) қарз бо кафолати давлатӣ гирифта шудаанд». Матни қисми дуюм дар таҳрири зерин ифода карда шавад: «Қарзгиранда оид ба қарзе, ки кафолати давлатӣ дорад барои ғайрмақсаднок истифода кардани воситаҳои пулие, ки бо кафолати давлатии қарз гирифта шудааст, барнагардонидан ва иҷро накардани уҳдадорихои қарзӣ тибқи тартиби пешбиниамудаи қонун масъулият дорад» [5–М].

РҶҶҲАТИ АДАБИЁТ

I. Санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва ҳуҷҷатҳои давлатӣ:

1. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 бо тағйири иловаҳо аз 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 (бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ). – Душанбе: Ганҷ, 2016. – 64 с.

2. Кодекси гражданин Ҷумҳурии Тоҷикистон // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2004. – №12. – Қ. 2. – Мод. 703. – Мод. 704; 2006. – №3. – Мод. 159; 2007. – №7. – Мод. 681; 2008. – №6. – Мод. 459. – №10. – Мод. 818; 2011. – №3. – Мод. 160. – №6. – Мод. 458; 2012. – №4. – Мод. 250. – №7. – Мод. 695. – Мод. 724. – №8. – Мод. 818. – №12. – Қ. 1. – Мод. 1000; 2013. – №12. – Мод. 879; 2015. – №3. – Мод. 211; 2016. – №3. – Мод. 151. – №7. – Мод. 625. – №11. – Мод. 882.

3. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2021. – №12. – қ. 1. – Мод. 681; Қонуни ҚТ аз 18.03.2022. – №1867.

4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи суғуртаи давлатии иҷтимоӣ» аз 13 декабри соли 1997, №517 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 1997. – №23-24. – Мод. 350; 2003. – №8. – Мод. 458; 2006. – №4. – Мод. 200; 2007. – №3. – Мод. 177; 2007. – №7. – Мод. 694; 2008. – №10. – Мод. 821; 2012. – №4. – Мод. 274; – №8. – Мод. 830; 2013. – №12. – Мод. 903.

5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи назорати давлатии молиявӣ» аз 2 декабри соли 2002, №66 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2002. – №11. – Мод. 681; 2007. – №7. – Мод. 686; 2010. – №1.

6. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Агентии назорати давлатии молиявӣ ва мубориза бо коррупсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 20 марти соли 2008, №374 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2008. – № 3. – Мод. 193; 2009. – №5. – Мод. 323; 2010. – №3. – Мод. 154; 2011. – №6. – Мод. 459; 2013. – №7. – Мод. 517; 2014. – №11. – Мод. 645; 2016. – №3. – Мод. 137; Қонунҳои ҚТ аз 24.02.2017. – №1387; аз 24.02.2017. – №1388; аз 24.02.2017. – №1389; аз 30.05.2017. – №1441.

7. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хазинадорӣ» аз 2 январи соли 2020, №1675 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2008. – №6. – Мод. 454.

8. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи аудити дохилӣ дар баҳши давлатӣ» аз 21 июни соли 2010, №633 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2010. – №7. – Мод. 563; 2016. – №7. – Мод. 632.

9. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ» аз 25 марти соли 2011, №702 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2011. – №3. – Мод. 169; 2014. – №3. – Мод. 149; 2014. – №1074; 2017. – №1400.

10. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи молияи давлатии ҚТ» аз 28 июни соли 2011, №723 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2011. – №6. – Мод. 436; 2013. – №3. – Мод. 189. – №11. – Мод. 784; Қонуни ҚТ аз 14.05.2016. – №1316.

11. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи бозори қоғазҳои қиматнок» аз 28 июни соли 2011, №746 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2011. – №6. – Мод. 456; 2014. – №3. – Мод. 151; 2015. – №11. – Мод. 976; 2016. – №11. – Мод. 889.

12. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Палатаи ҳисоби Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 28 июни соли 2011, №746 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2011. – №6. – Мод. 460; Қонуни ҚТ аз 30.05.2017. – №1425; аз 30.05.2017. – №1426. – Мод. 30.

13. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти аудиторӣ» аз 22 июли соли 2013, №993 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2013. – №7. – Мод. 521; 2014. – №7. – Мод. 411.

14. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи қарзгирии давлатӣ ва қарзе, ки аз ҷониби давлат кафолат дода мешавад» аз 11 декабри соли 1999, №886 // Махзани мутамакази иттилоотии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 21.09.2022).

15. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи шартномаҳои байналмилалӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 23 июли соли 2016, №1326 // Маҳзани мутамааркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 17.06.2021).

16. Концепсияи сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2028 аз 6 феввали соли 2018, №1005 // Маҳзани мутамааркази иттилоотии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 27.10.2022).

17. Ведомости Верховного Совета РСФСР от 18 июня 1964 г., №24. – Ст. 406; 1966. – №32. – Ст. 771; 1973. – №51. – Ст. 1114; 1974. – №51. – Ст. 1346; 1986. – №23. – Ст. 638; 1987. – №9. – Ст. 250; 1988. – №1. – Ст. 1; 1991. – №15. – Ст. 494; 1992. – №15. – Ст. 768; 1992. – №29; 1992. – №34. – Ст. 1966.

18. Ведомости Верховного Совета Таджикской Советской Социалистической Республики №18(466) 1965. – Ст. 489.

19. Ведомости Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР. – 1990. – №19. – Ст. 320.

20. Декрет Совнаркома РСФСР от 6 октября 1921 г. «О государственном имущественном страховании» // Мод. 554.

21. Декреты советской власти. Т. II. 17 марта – 10 июля 1918 г. – М., 1959. – С. 7-11.

22. Материалы Управления регистрации нормативно-правовых актов и подготовки свода законов Республики Таджикистан Министерства Юстиции Республики Таджикистан. Т.2. – С. 56-72.

23. Постановление СМ СССР от 16 августъ 1990, №835 «О мерах по демонополизации народного хозяйства» // СП СССР. – 1990. – №24. – Ст. 114.

24. Постановление СМ СССР от 19 июня 1990, №590 «Об утверждении Положения об акционерных обществах и обществах с ограниченной ответственностью и Положения о ценных бумагах» // СП СССР. – 1990. – №15. – Ст. 82.

25. Постановление ЦИК и СНК СССР от 18 сентября 1925 г. «Об утверждении Положения о государственном страховании СССР» // СЗ СССР. – 1925. – №73. – Мод. 536–537.

26. Стратегияи идоракунии молияи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, ки бо фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31 январи соли 2020, №1446 тасдиқ шудааст. // Махзани мутамаркази иттилоотии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 27.10.2022).

27. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030», ки бо қарори Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 декабри соли 2016, №636 тасдиқ шудааст. // Махзани мутамаркази иттилоотии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 27.10.2022).

II. Монографияҳо, китобҳои дарсӣ, васоити таълимӣ

28. Абдуллоев, Ф.Р., Холхучаев, З.И. Ҳуқуқи молиявӣ (маҷмӯаи таълимӣ-методӣ) [Матн] / Ф.Р. Абдуллоев, З.И. Холхучаев. – Душанбе: «Озар», 2014. – 384 с.

29. Айнӣ, С. Бухара: (Воспоминания): В 2 кн. Кн. 2. / пер. с тадж. С. Бородина [Текст]: / С. Айнӣ. – Душанбе: «Ирфон», 1981. – 376 с.

30. Айнӣ, С. Маводҳо оид ба таърихи инқилоби Бухоро (ба забони ўзбекӣ.) [Матн]: / С. Айнӣ – М., 1926. – 144 с.

31. Агарков, М.М. Основы банковского права: Курс лекций; Учение о ценных бумагах: Науч. исслед. 2-е изд. [Текст]: / М.М. Агарков. – М.: Бек, 1994. – 349 с.

32. Бердиев, Р.Б., Қаюмов, С.Ш., Мирзоев, С.С. Фаъолияти бонкӣ [Матн]: / Р.Б. Бердиев, С.Ш. Қаюмов, С.С. Мирзоев. – Душанбе: «ЭР-граф», 2017. – 444 с.

33. Бобокалонов, И. Аз афкори иктисодии ниёгон [Матн]: / И. Бобокалонов. – Душанбе: «ЭР-раф», 2011. – 300 с.
34. Бойс, М. Зороастрийцы. Верования и обычаи [Текст]: / М. Бойс. – СПб.: Центр «Петербургское Востоковедение», 1994. – 288 с.
35. Бричко, Л.В. Законодательство о расчетах в народном хозяйстве СССР [Текст]: / Л.В. Бричко. – М. : Юрид. лит., 1977. – 103 с.
36. Венедиктов, А.В. Основные проблемы банковского законодательства: К проекту Кредитного устава СССР / НКФ СССР. Институт экономических исследований [Текст]: / А.В. Венедиктов. – М.: Фин. изд-во НКФ СССР, 1925. – 27 с.
37. Венедиктов, А.В. Договорная дисциплина в промышленности / Ленинградское отделение Коммунистической академии; Институт советского строительства и права [Текст]: / А.В. Венедиктов. – Л.: Изд-во Леноблисполкома и Ленсовета, 1935. – 212 с.
38. Гафурзода, А.Д., Саъдиев, И.З. Хукуқи молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон: китоби дарсӣ [Матн]: / А.Д. Гафурзода, И.З. Саъдиев. – Душанбе: «ЭР-граф», 2021. – 342 с.
39. Гафуров, А.Д. Правовое регулирование банковской деятельности в Республике Таджикистан: учебное пособие / Под ред. А.Н. Козырина. [Текст]: / А.Д. Гафуров. – М.: ЦППИ. – 211 с.
40. Гафуров, А.Д. Формирование и развитие финансового права развивающихся стран (на примере Исламской Республики Афганистан, Исламской Республики Иран, Кыргызской Республики и Республики Таджикистан) [Текст]: / А.Д. Гафуров // Под ред. доктора юридических наук, профессора Шерипова Н.Т. – Душанбе, 2017. – 352 с.
41. Гафуров, Б.Г. Таджики. Кн. I. [Текст]: / Б.Г. Гафуров. – Душанбе, 1989. – 371 с.
42. Гафуров, Б.Ф. Тоҷикон. Охирҳои асри миёна ва давраи нав: китоби дуҷум [Матн]: / Б.Ф. Гафуров. – Душанбе: «Ирфон», 1983. – 704 с.
43. Гафуров, Б.Ф. Тоҷикон: китоби якум [Матн]: / Б.Ф. Гафуров. – Душанбе: Ирфон, 1983. – 704 с.

44. Фаюров, Ш.К. Ҳукуки молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон: китоби дарсӣ // Зери таҳрири номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент Насрудинов Н.Ш. [Матн]: / Ш.К. Фаюров. – Душанбе: «Сино», 2005. – 216 с.
45. Ғиёс-ул-луғот: иборат аз се ҷилд [Матн]. – Душанбе: «Адиб», 1988. – 480 с.
46. Государственное страхование в СССР [Текст]: / под ред. Л.А. Мотылева. – М.: Финансы, 1980. – 326 с.
47. Давлатов, И.Х. Становление и развитие банковской системы Таджикистана [Текст] / И.Х. Давлатов. – Душанбе: «Ирфон», 2005. – 320 с.
48. Иброҳим Умарзода. Ориён [Матн]: / Умарзода Иброҳим. – Душанбе, 2002. – 168 с.
49. Имомов, А. Укрепление государственности и создание гражданского общества в Таджикистане [Текст] / А. Имомов. – Душанбе, 2003. – 363 с.
50. Исломов, С. Очерки истории экономической мысли таджикского народа эпохи феодализма [Текст] / С. Исломов. – Душанбе: «Нодир», 2002. – 436 с.
51. Исломов, С. Таърихи назариёти иқтисодӣ [Матн] / С. Исломов. – Душанбе, 2001. – 336 с.
52. История отечественного государства и права [Текст]. Ч.2: учебник / Под ред. О.И.Чистякова. – М.: Юристь, 2004. – 544 с.
53. Каримов, У. Андешаҳои иқтисодию бозоргонии Абӯҳомиди Ғаззоӣ (дастури таълимӣ) [Матн] / У. Каримов. – Душанбе, 2001. – 210 с.
54. Коран в переводе Крачковского [Текст]. – М.: Наука, 1990. – 309 с.
55. Козырин, А.Н. Налоговое право зарубежных стран: вопросы теории и практики [Текст] / А.Н. Козырин. – М.: Манускрипт, 1993. – 112 с.
56. Крохина, Ю.А. Финансовое право России: учебник для вузов. [Текст] / Ю.А. Крохина. – М., 2004. – 704 с.
57. Мандрица, В.М. Финансовое право / издание 2-е, переработанное. [Текст] / В.М. Мандрица. – Ростов-на-Дону, 2003. – 346 с.

58. Мандрица, В.М., Рукавишникова, И.В., Дружинин, Д.Н. Финансовое право / под ред. проф. В.М. Мандрицы. [Текст] / В.М. Мандрица, И.В. Рукавишникова, Д.Н. Дружинин. – Ростов-на-Дону: «Феникс», 1999. – 447 с.
59. Мирзоев, П.З. Ҳуқуқи бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон: васоити таълимӣ (Маҷмӯи лексия ва масъалаҳои амалӣ) [Матн] / П.З. Мирзоев. – Душанбе: «ЭР-граф», 2014. – 312 с.
60. Муҳаммад, Р. Фалсафа аз оғози таърих: ҷилди 1 ва 2 [Матн] / Р. Муҳаммад. – Душанбе: «Ирфон», 1990. – 480 с.
61. Налоговое право [Текст]: / под ред. И.Ш. Килясханова. – Москва, 2004. – 591 с.
62. Негматов, Н.Н. Государство Саманидов [Текст]: / Н.Н. Негматов. – Душанбе, 1977. – 276 с.
63. Нематов, А.Р. Кодификация законодательства Республики Таджикистан [Текст] / А.Р. Нематов. – М., 2008. – 145 с.
64. Нуриев, Б.Д. Закят в классическом мусульманском праве [Текст] / Б.Д. Нуриев // [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zakyat-v-klassicheskom-musulmanskom-prave> (санаи мурочиат: 20.02.2022).
65. Основы банковского права; Учение о ценных бумагах / Агарков М.М.. - 3-е изд., стереотип. – М.: Волтерс Клувер, 2005. – 336 с.
66. Периханян, А.Г. Общество и право Ирана в парфянский и сасанидский периоды [Текст] / А.Г. Периханян. – М.: Наука, 1983. – 383 с.
67. Раҳимзода, М.З., Баҳриддинзода, С.Э., Бобоев, Ҷ.Қ., Азимов, И.М., Дамонов, Б.Н. Истилоҳоти соҳаи молия, андозу гумрук ва фаъолияти бонкӣ дар қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / М.З. Раҳимзода, С.Э. Баҳриддинзода, Ҷ.Қ. Бобоев, И.М. Азимов, Б.Н. Дамонов. – Душанбе: «Империал-Групп», 2014. – 350 с.
68. Рахимов, З.А. Баковская система и экономическое развитие Таджикистана [Текст] / З.А. Рахимов. – Душанбе: Ирфон, 2002. – 326 с.
69. Рахимов, З.А. Банковская система Таджикистана [Текст] / З.А. Рахимов. – М.: «Диалог-МГУ», 1999. – 281 с.

70. Раҳимзода, Ш. Муомилоти пулӣ ва қарз [Матн] / Ш. Раҳимзода. – Душанбе: «Эр-граф», 2008. – 456 с.
71. Раҳимов, М.З. Ҳуқуқи соҳибқорӣ: китоби дарсӣ [Матн] / М.З. Раҳимов.. – Душанбе: «Деваштич», 2005. – 408 с.
72. Сарсембаев, М.А. Таможенное право Республики Казахстан [Текст] / М.А. Сарсембаев. – Алматы: Данекер, 2000. – 241 с.
73. Сомониён дар оинаи таърих [Матн]. – Хучанд: «Раҳим Чалил». 1998. – 430 с.
74. Скарженковский Н. Очерки советского банковского права. – Сталинобад, 1958. – 385 с.
75. Стеценко, С.В. Становление и развитие таможенного законодательства и его роль в государственно-правовом механизме обеспечения продовольственной безопасности России в XIX-XX вв.: историко-правовое исследование. – Санкт-Петербург, 2006. (Электронный ресурс) Режим доступа: <https://www.dissercat.com/content/stanovlenie-i-razvitie-tamozhennogo-zakonodatelstva-i-ego-rol-v-gosudarstvenno-pravovom-mekh> (дата обращения: 12.12.2022).
76. Сотиволдиев, Р.Ш. Назарияи давлат ва ҳуқуқ: китоби дарсӣ барои муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ [Матн] / Р.Ш. Сотиволдиев. – Душанбе: «Сино», 2018. – 784 с.
77. Танзими ҳуқуқи фаъолияти соҳибқорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн]: васоити таълимӣ / зери таҳрири умумии д.и.х., профессор Исмоилов Ш.М. – Душанбе: «Деваштич», 2007. – 264 с.
78. Тафсири Қонуни ҶТ «Дар бораи қарзгирии давлатӣ ва қарзе, ки аз ҷониби давлат кафолат дода мешавад» [Матн]: нашри аввал. – Душанбе: «Меҳроҷ-граф», 2021. – 150 с.
79. Тафсири Қонуни ҶТ «Дар бораи назорати давлатии молиявӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» [Матн] // зери таҳрири муовини якуми директори Маркази миллии қонунгузори назди Президенти ҶТ, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент Баҳриддинзода С.Э. – Душанбе: «ЭР-граф», 2019. – 100 с.

80. Тафсири Қонуни ҚТ «Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор» [Матн] // Зери назари доктори илмҳои ҳуқуқ, профессор Раҳимзода М.З. – Душанбе, 2015. – 126 с.
81. Таҳиров, Ф.Т. Становление советского права в Таджикистане [Текст] / Ф.Т. Таҳиров. – Душанбе, 1987. – 192 с.
82. Таҳиров, Ф.Т. Правовая система Таджикской АССР (1924-1929 гг.): учебное пособие [Текст] / Ф.Т. Таҳиров. – Душанбе, 1988. – 130 с.
83. Таҳиров, Ф.Т., Халиков, А.Г. Шариат: правовая регламентация брачно-семейных и наследственных отношений [Текст] / Ф.Т. Таҳиров., А.Г. Халиков. – Душанбе: «Дониш», 2001. – 105 с.
84. Твердохлебов В.Н. Государственный кредит. [Текст]: / – Л.: Финансовое изд-во НКФ СССР. Ленингр. област. Отд-ние, 1928. – 164 с.
85. Тедеев, А.А. Банковское право: учебник. 4-е издание [Текст] / А.А. Тедеев. – М.: МПСИ. Воронеж: МОДЭК., 2011. – 464 с.
86. Тоҳиров, Ф. Инкишофи ҳуқуқ дар Тоҷикистон [Матн] / Ф. Тоҳиров. – Душанбе: «Ирфон», 1994. – 186 с.
87. Фарҳанги забони тоҷикӣ [Матн] / Зери таҳрири М.Ш. Шукуров, В.А. Капранов, Р. Ҳошим, Н.А. Маъсумӣ. – М.: «Советская энциклопедия», 1969. – 950 с.
88. Финансовое право (общая часть) [Текст]: учебное пособие для бакалавров / А.С. Чуева, П.М. Курдюк, И.Н. Иваненко. – Краснодар, 2013. – 141 с.
89. Финансовое право для экономических специальностей [Текст]: учебник / Кол. авт.; под общ. ред. проф. С.О. Шохина. – М., 2006. – 344 с.
90. Финансовое право [Текст]: учебник / Отв. ред. Н. И. Химичевой. 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2004. – 749 с.
91. Фирдавсӣ, А. Шохнома [Матн] / А. Фирдавсӣ. – Душанбе, 1985. – 521 с.
92. Хрестоматия по истории отечественного государства и права: форма государственного единства в отечественной истории XX века; Хрестоматия по истории государства и права Таджикистана (1917-1994 гг.).

93. Ҳотамов, Н., Довудӣ, Д., Муллоҷонов, С., Исоматов, М. Таърихи халқи тоҷик: нашри дуюм // Бо илова, илова ва тавзеҳот [Матн] / Н. Ҳотамов, Д. Довудӣ, С. Муллоҷонов, М. Исоматов. – Душанбе: «ЭР-граф», 2015. – 602 с.

94. Ҷабборов, А., Шарапов, Н., Суғурта: китоби дарсӣ барои донишҷӯён, устодони мактабони оӣ, миёнаи махсус ва мутахассисоне, ки ба корҳои суғуртавӣ сару кордоранд [Матн] / А. Ҷабборов., Н. Шарапов. – Душанбе, 2011. – 263 с.

95. Шиминова, М.Я. Государственное страхование в СССР (правовые вопросы) [Текст] / М.Я. Шиминова. – М., 1987. – 218 с.

96. Юткина, Т.Ф. Налоги и налогообложение: учебник. 2-е изд., перераб. и дополн. [Текст] / Т.Ф. Юткина. – М. 2001, – 574 с.

III. Мақолаҳо ва маърузаҳо:

97. Алиев, Ҳ.Ҳ. Рушди қонунгузори молиявӣ, андоз ва гумрук дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Ҳ.Ҳ. Алиев // Инкишофи қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон дар даври истиқлолият / Маводҳои конференсияи илмӣ-амалӣ бахшида ба 20-умин солгарди Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 26-29 августи соли 2011. – Душанбе: «ЭР-граф», 2011. – С. 57-65.

98. Артемьев, С., Половинник, Д. Новые виды страхования подкашивает жизнь [Текст] / С. Артемьев // Советская юстиция. – 1961. – № 11. – С. 3-4.

99. Фафуров, А.Д. Доир ба баъзе проблемаҳои сиёсати ҳуқуқии молия, андоз ва бучет дар Конститутсияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] А.Д. Фафуров // Конститутсияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон: назария ва амалияи татбиқи он // Маводи конфронси ҷумҳуриявӣ илмӣ-амалӣ бахшида ба 15-солагии қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон (29 ноябри соли 2009). – Душанбе: «Шуҷоӣён», 2009. – С. 86-90.

100. Ермакова, Т.С. О системе советского финансового права [Текст] / Т.С. Ермакова // Правоведение. – 1975. – № 2. – С. 72-79.

101. Малейн, Н.С. Страхование гражданской ответственности [Текст] / Н.С. Малейн // Советская юстиция. – 1962. – № 11. – С. 22-23.

102. Муминзода, О.С. Рушди қонунгузории суғуртаи масъулияти граждании соҳибони воситаи нақлиёти автомобилӣ дар Иттиҳоди Шӯравӣ [Матн] / О.С. Муминзода // Қонунгузорӣ. – 2020. – №2(38). – С. 51-56.

103. Ҳомидов, Х. Истиқлолияти давлатӣ ва Сарқонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Х. Ҳомидов // Давлат ва ҳуқуқ. – Душанбе, 2001. – №3. – С. 4.

105. Раҳимов, М.З. Қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар замони истиқлолият: инкишоф ва проблемаҳо [Матн] / М.З. Раҳимов // Инкишофи қонунгузории ҚТ дар даврони истиқлолият: маводҳои конференсияи илмӣ-амалӣ бахшида ба 20-умин солгарди Истиқлолияти давлатии ҚТ 26-29 августи соли 2011 / Зери таҳрири Раҳимов М.Р. – Душанбе: «ЭР-граф», 2011. – С. 18-32.

106. Тахиров, Ф.Т., Халиков, А.Г. Проблеммы власти и правосудия в «Авесте» [Текст] / Ф.Т. Тахиров., А.Г. Халиков // Авеста в истории и культуре Центральной Азии: сб. науч. Сб., науч. Ст., посвящ. 2700-летию создания «Авесты» – 10-летию независимости Республики Таджикистан. – Душанбе, 2001. – С. 115-131.

107. Шарифов, С. Андоз ва масъалаҳои рӯёнидани он мувофиқи таълимоти ҳанафиён [Матн] / С. Шарифов // Ҳуқуқшинос. – 2007. – С. 14.

108. Шарофзода, Р.Ш. Инкишофи мафҳуми “қонунгузорӣ” дар робита бо нуқтаи назари илмӣ ва ифодаи меъёрӣ [Матн] / Р.Ш. Шарофзода // Раванди қонунгузорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: рушд ва мушкилотҳо (маводҳои конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ, шаҳри Душанбе, 31 март соли 2020) // Зери назари номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент Саидзода И.Ҳ. – Душанбе, 2020. – С. 17-23.

IV. Диссертатсия ва авторефератҳо:

109. Азимов, Ш. Государство и право Саманидов [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Азимов Шукур. – Душанбе, 1953. – 168 с.

110. Архипкин, И.В. Трансформация функциональной направленности налоговой политики в России XX века [Текст]: автореф. дис. ... канд. экон. наук: 08.00.01 / И.В. Архипкин. – М., 2001. – 48 с.

111. Золотухин, А.В. Правовое обеспечение страхования предпринимательских рисков по гражданскому праву Республики Таджикистан [Текст]: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. / Золотухин Алексей Валерьевич. – Душанбе, 2016. – 316 с.

112. Исломов, Т.С. История становления и развития национальной налоговой системы Республики Таджикистан [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 08.00.01 / Исломов Тохир Султонмуродович. – Душанбе, 2006. – 155 с.

113. Ишо, К.Д. Правовое применения обязательного страхования гражданской ответственности владельцев транспортных средств в Российской Федерации [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Ишо Константин Данилевич. – Москва, 2008. – 25 с.

114. Хаитов, С.П. Становление и развитие налогового законодательства в Таджикистане (вторая половина XIX - начало XXI вв.) [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Хаитов Саидали Поргиевич. – Душанбе, 2011. – 206 с.

115. Ҳочиев, М.С. Қонунномаи Сосониён ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқӣ: таҳқиқоти таърихӣ-ҳуқуқӣ [Матн]: дис. ... номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ: 12.00.01 / Ҳочиев Муҳиддин Саидқулович. – Душанбе, 2021. – 161 с.

116. Пирзода, П.Р. Танзими ҳуқуқии фаъолияти соҳибкорӣ дар бозори хизматрасонии бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун аъзои Созмони Умумиҷаҳонии Савдо [Матн]: автореф. дис. ... номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ: 12.00.03 / П.Р. Пирзода. – Душанбе, 2018. – 56 с.

117. Расулов, Ф.Т. Развитие законодательства о финансово-контрольной деятельности в Таджикистане (1917-2014 гг.) [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Расулов Фотех Миркозиевич. – Душанбе, 2015. – 189 с.

118. Румянцева, А.В. Правовое регулирование аудита страховых организаций в Российской Федерации [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.14 / Румянцева Анна Валентиновна. – Саратов, 2007. – 209 с.

119. Саидов, Х.Х. Формирование и развитие таможенного законодательства в Советском и постсоветском Таджикистане: историко-правовое исследование [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Саидов Хикматулло Хужаназаров. – Душанбе, 2017. – 167 с.

V. Захираҳои электронӣ ва сомонаҳои интернетӣ:

120. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: <http://museumreforms.ru/node/13882#ref-2//> Законы о бюджетных правах СССР, союзных республик и местных советов. 1959-1961 г. (санаи мурочиат: 11.02.2022).

ИНТИШОРОТ АЗ РҶӢИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

I. Мақолаҳое, ки дар маҷаллаҳои тақризшаванда ва тавсиякардаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба табъ расидаанд:

[1–М]. Абдуалимзода, И.И. Ҳуқуқи молиявӣ дар низоми ҳуқуқи кишварҳои рушдбанда [Матн] / И.И. Абдуалимзода, А.Д. Фафурзода // Идоракунии давлатӣ (Бахши илмҳои иқтисодӣ). – 2020. – №1(45). – С. 23-30. ISSN 2664-0651.

[2–М]. Абдуалимзода, И.И. Нақши стратегияҳои миллӣ дар рушди қонунгузори молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / И.И. Абдуалимзода // Идоракунии давлатӣ (Бахши илмҳои иқтисодӣ). – 2021. – №3(52). – С. 127-135. ISSN 2664-0651.

[3–М]. Абдуалимзода, И.И. Рушди қонунгузори молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар даври Истиклолияти давлатӣ [Матн] / И.И. Абдуалимзода, А.Д. Фафурзода // Қонунгузорӣ. – 2020. – №4(40). – С. 70-77. ISSN 2410-2903.

[4–М]. Абдуалимзода, И.И. Ташаккули қонунгузори молиявӣ дар даври тоинқилобӣ (баъди асри миёна то соли 1917) [Матн] / И.И. Абдуалимзода // Идоракунии давлатӣ (Бахши илмҳои иқтисодӣ). – 2021. – №4(53). – С. 115-122. ISSN 2664-0651.

[5–М]. Абдуалимзода, И.И. Таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқи қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи идоракунии молиявӣ ва назорати дохилӣ дар бахши давлатӣ бо қонунгузори баъзе давлатҳои аъзои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил [Матн] / И.И. Абдуалимзода, З. Шеров // Идоракунии давлатӣ. – 2022. – №3(57). – С. 176-185. ISSN 2664-0651.

II. Мақолаҳои илмие, ки дар маҷмуаҳо ва дигар нашрияҳои илмӣ-амалӣ чошудаанд:

[6–М]. Абдуалимзода, И.И. Поддержка конкурентной деятельности одно из направлений политики государства [Текст] / И.И. Абдуалимзода //

Ислоҳоти низоми идоракунии давлатӣ ва хизмати давлатӣ: моделҳои муосири самаранокии он (Маводи конференсияи байналмилалӣ илмӣ-амалӣ). – Душанбе, 2021. – С. 129-134.

[7–М]. Абдуалимзода, И.И. Пайдоиши муносибатҳои молиявӣ дар аҳди қадим ва асрҳои миёна дар сарзамини тоҷикон [Матн] / И.И. Абдуалимзода // Нақши Эмомалӣ Раҳмон дар ташаккул ва рушди давлатдорӣ милли (Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-назариявӣ). – Душанбе, 2021. – С. 30-36.

[8–М]. Абдуалимзода, И.И. Рушди қонунгузорӣ молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / И.И. Абдуалимзода // Таъсири ҷаҳонишавӣ ба равандҳои сиёсии Тоҷикистон (Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-амалӣ). – Душанбе, 2021. – С. 68-73.